DEMOGRAFIE 2008 1

revue pro výzkum populačního vývoje

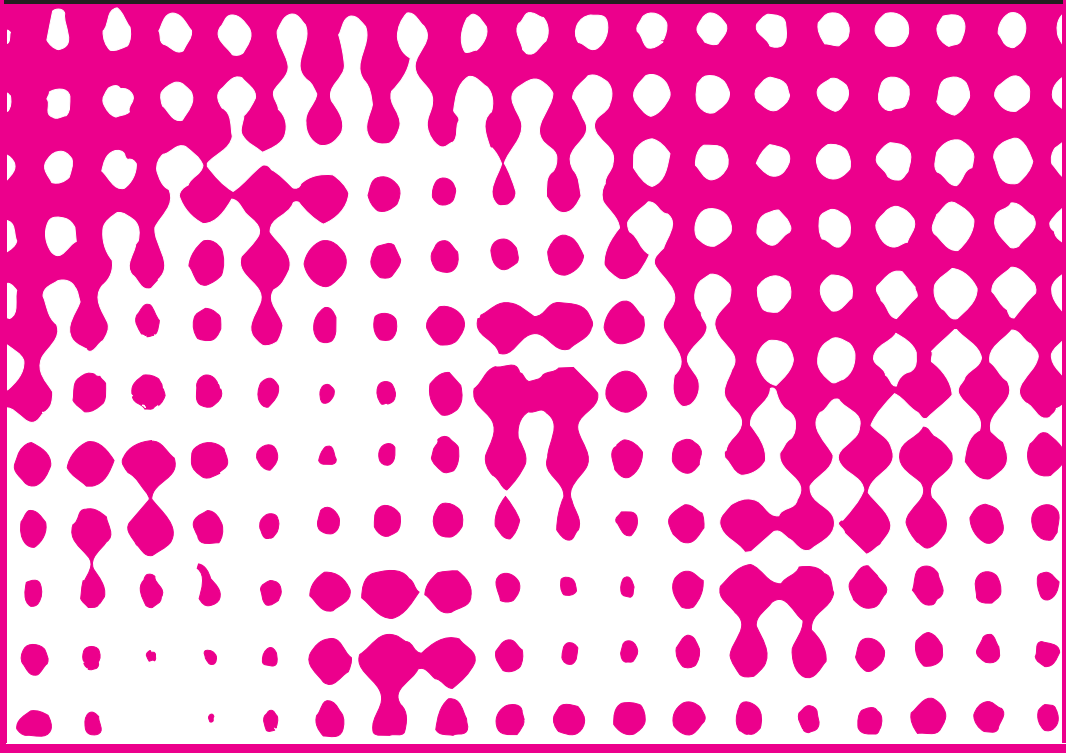

ČLÁNKY – Ludmila Nesládková: Profesní a sociální charakteristika židovské populace v Československu za první republiky ● Boris Burcin: Vývoj odvratitelné úmrtnosti v České republice v období 1990–2006 ● Branislav Šprocha – Michaela Potančoková: Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách na Slovensku

DISKUSE ● SČÍTÁNÍ LIDU ● RECENZE ● ZPRÁVY ● PŘEHLEDY ● BIBLIOGRAFIE

obsah

ČLÁNKY

Ludmila Nesládková: Profesní a sociální charakteristika židovské populace v Československu za první republiky 1
Boris Burcin: Vývoj odvratitelné úmrtnosti v České republice v období 1990–2006 15
Branislav Šprocha – Michaela Potančoková: Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách na Slovensku 32

DISKUSE

Milan Kučera: Ke komplexnímu řešení demografického problému 42

SČÍTÁNÍ LIDU

Petra Berrová: Střípky z historie sčítání lidu 44

RECENZE

Příspěvek k diskusi o demografickém vývoji a rodinné politice (*Věra Kuchařová*) 49
O sčítaní obyvateľstva na Slovensku v roku 1919 (*Branislav Šprocha*) 51

ZPRÁVY

V České demografické společnosti – Konferencia: Social exclusion and the changing demographic portrait of Europe, Budapešť 6. – 8. 9. 2007 – Imigrace v dnešní Evropě. Krize modelů integrace? 53

PŘEHLEDY

Preference pohlaví dítěte a její možný vliv na reprodukční chování (*Marie Přidalová*) – Rozvodovost a vzdělání obou manželů (*Petr Pakosta*) – Asistovaná reprodukce v léčbě neplodnosti v České republice (*Jitka Řezáčová*) 57

BIBLIOGRAFIE 73

Názory autorů se nemusí vždy shodovat se stanovisky redakční rady.

POKYNY PRO AUTORY

Redakce přijímá rukopisy v tištěné a elektronické podobě. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu, včetně e-mailu, a číslo účtu pro zaslání honoráře.

Rozsah příspěvku:
Textová část studie nesmí přesahovat 15 normostran (1 NS = 1800 znaků vč. mezer), tj. 27 000 znaků včetně mezer. Příspěvky do oddílů: Sčítání lidu, Diskuse a Přehledy nesmí přesahovat 8 NS, recenze 4 NS, zprávy a anotace literatury 2 NS. Je třeba, aby zaslaná studie obsahovala abstrakt do 5 řádků (Ř), resumé do 20 Ř, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi – jeho odborném zaměření a názvy nejdůležitějších prací (do 5 Ř). Rukopis je třeba zaslat v textovém editoru Word, zdrojová data pro tabulky a grafy v programu Excel, obrázky a mapy ve formátu *.tif, *.jpg, *.eps (blíže **Zásady pro optimální podobu textu a citací)**. Tabulky, grafy a obrázky je třeba zařadit do textu, jednotlivé strany musí být očíslovány.
Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Rozhodnutí o publikování rukopisu, resp. závěru redakční rady, je autorovi sděleno do 14 dnů po zasedání redakční rady. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Zásady pro optimální podobu textu a citací
A. Texty
Při psaní v textovém editoru PC Word je třeba dodržovat tyto zásady:
1. V nastavení odstavce používejte pouze zarovnání VLEVO (na levou zarážku) bez odsazení první řádky (k odlišení odstavce vynechat řádek).
2. Předsazení řádky, automatické úrovně číslování a vyznačování (např. u poznámek), nastavení typů odstavců pro různé druhy textů (titulky, podtitulky) je v dalším zpracování nepoužitelné (např. text poznámky, na kterou je v odstavci číselný odkaz, vypište za tento odstavec mezi dvě volné řádky).
3. Vyznačování v odstavci (kurzívou, tučně) a používání indexů a exponentů bude do sazby korektně přeneseno.
4. Nepoužívejte (v nastavení vypněte) funkci, která nuceně přesunuje do další řádky jednohláskové předložky a spojky (a, s, z, v, k apod.), jež by jinak vyšly na konec řádky. Textový editor vsune do textu programové informace o tomto tzv. nuceném dělení, které nelze jinak než pracně odstranit.
5. Nepoužívejte různé druhy podtisků a barev pro úpravu textů, titulků, podtitulků a tabulek (u tabulek nepoužívejte dvojité čáry) a grafů.

Text bude v konečné úpravě zalomen v jiné velikosti a typu písma, do více sloupců a na jinou šířku sloupce než na tu, která je nastavena v textovém editoru, proto jakákoliv „grafická úprava" v textu je zbytečná. Úroveň stupňů důležitosti, např. u titulků, podtitulků vyznačte (kurzíva – vlnovkou, tučně – podtržením) ve vytištěném rukopise.

B. Grafy, obrazové soubory
1. Pro zpracování grafů je kromě požadovaného typu (sloupcový, spojnicový, bodový apod.) nutné připojit zdrojová data v programu Excel.
2. Všechny obrazové soubory – např. mapy, fotografie ukládejte mimo textový soubor samostatně ve formátech *.tif, *.jpg, *.eps s odkazem v textu (graf I, schéma 1 apod.).
3. Pro další technologické zpracování je důležité, aby bitmapové soubory měly v požadované velikosti rozlišení 300 dpi (bodů na palec).
4. Podkladem pro tisk mohou být klasické černobílé fotografie na fotopapíru.

C. Pravidla citací a popisky
Příklady základních druhů citací:

Monografie
– Roubíček, Vladimír. 1997. *Úvod do demografie*. Praha: Codex Bohemia. (U publikace s více než třemi autory se uvádí jen příjmení prvního autora, na ním následuje zkratka aj., u zahraničních publikací et al.)
– Hantrais, Linda (ed.). 2000. *Gendered Policies in Europe. Reconciling Employment and Family Life*. London: Macmillan Press.
– *Potraty*. 2005. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky.

Články v časopisech
– Bakalář, Eduard – Kovařík, Jiří. 2000. *Otcové, otcovství v České republice.* Demografie, 42, s. 266–272.
Pokud je časopis stránkován průběžně v celém ročníku, není nutný údaj o čísle.

Články ve sbornících
Daly, Mary. 2004. *Rodinná politika v evropských zemích.* In Perspektivy rodinné politiky v ČR, s. 62–71. Praha: MPSV ČR.

Elektronické dokumenty
Je třeba uvést:
1. specifikaci média (on-line, CD ROM, databáze, datový soubor, disketa)
2. datum stažení (cit. 29. 10. 2005)
3. webovou adresu (dostupné z: http://www.czso.cz)
Hoem, Jan M. *Why does Sweden have such high fertility?* Demographic Research (on-line), 13, (cit. 4. 9. 2005), dostupné z: http://demographic-research.org/Volumes/Vol13/22/

Přednášky z konferencí
Maur, Eduard. *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku.* Příspěvek přednesený na konferenci Dějiny migrací v českých zemích v novověku. Praha, 14. 10. 2005.

Seznam literatury a odkazy
Jednotlivé položky jsou řazeny podle abecedy, více prací od téhož autora je řazeno sestupně od nejstarší k nejnovější. Pokud má autor v seznamu v jednom roce více položek, rozlišují se přidáním písmen a, b, c... za rok vydání.
Příklad:
Syrovátka, Augustin. 1962a. *Úrazy v domácnosti*. Česká pediatrie, 17, s. 750–753.
Syrovátka, Augustin. 1962b. *Úmrtnost dětí v českých zemích na dopravní úrazy*. Časopis lékařů českých, 101, s. 1513–1517.

Odkazy v textu na seznam literatury
(Srb, 2004); (Srb, 2004: 36–37); (Syrovátka aj.,1984).

Popisky tabulek a grafů
Tab. 1 Pohyb obyvatelstva, 1990-2005
Graf 1 Pravděpodobnost uzavření sňatku svobodných žen podle věku, 1991–2005

Adresa redakce: Český statistický úřad, redakce Demografie, Na padesátém 81, 100 82 Praha 10 – Strašnice, telefon: 274052834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz, http://czso.cz/csu/redakce.nsf/i/demografie

*DEMOGRAFIE

CONTENTS

ARTICLES

Ludmila Nesládková: Professional and Social Characteristics of the Jewish Population in the First Czechoslovak Republic 1
Boris Burcin: Avoidable Mortality in the Czech Republic in 1990–2006 15
Branislav Šprocha – Michaela Potančoková: The Abortion Rate in Selected Roma Communities in Slovakia 32

DISCUSSION

Milan Kučera: A Complex Solution to a Demographic Problem 42

POPULATION CENSUS

Petra Berrová: Excerpts from the History of the Population Census 44

BOOKS AND PUBLICATIONS

Contribution to the Debate on Demographic Development and Family Policy (*Věra Kuchařová*) 49
The Population Census in Slovakia in 1919 (*Branislav Šprocha*) 51

REPORTS – SURVEYS – BIBLIOGRAPHY

© Český statistický úřad 2008

Vydává ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD ve Studiu GSW, Čs. armády 31, 160 00 Praha 6.

Řídí redakční rada: Ing. Jiřina Růžková, CSc. (předsedkyně redakční rady), Mgr. Věra Hrušková, CSc. (výkonná redaktorka), PhDr. Milan Aleš, RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Doc. Ing. Zuzana Finková, CSc., Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc., Ing. Milan Kučera, PhDr. Věra Kuchařová, CSc., Ing. Jitka Langhamrová, CSc., Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., Prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc., Doc. Ing. Eduard Souček, CSc., Ing. Josef Škrabal.

Časopis vychází čtyřikrát ročně, jeho plné znění za roky 2004–2006 je uveřejněno na internetu na:
http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/demografie
Informace o předplatném podává a objednávky přijímá redakce.

Adresa redakce: Praha 10 – Strašnice, Na padesátém 81, PSČ 100 82, telefon: 274 052 834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje firma MYRIS TRADE s. r. o., P. O. Box 2, 142 00 Praha 4.

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s. p., Odštěpný závod Praha č. j. nov 6364/98 ze dne 9. 2. 1998

Sazba, grafické zpracování a tisk – Studio GSW, Čs. armády 31, Praha 6, tel./fax: 233 326 945, e-mail: gsw@gsw.cz

Cena jednoho výtisku 53 Kč, roční předplatné včetně poštovného je 282 Kč.
Indexové číslo 46 465 • ISSN 0011-8265 • Reg. zn. MK ČR E 4781.
Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Číslo 1/2008, ročník 50. Rukopis předán tiskárně 5. 2. 2008. Toto číslo vyšlo v březnu 2008.

DEMOGRAFIE

2008 • ROČNÍK 50 • ČÍSLO 1

PROFESNÍ A SOCIÁLNÍ CHARAKTERISTIKA ŽIDOVSKÉ POPULACE V ČESKOSLOVENSKU ZA PRVNÍ REPUBLIKY

LUDMILA NESLÁDKOVÁ

Professional and Social Characteristics of the Jewish Population in the First Czechoslovak Republic

The study focuses on reconstructing the professional and social structures of the Jewish population during the First Czechoslovak Republic. It is based on official Czechoslovak statistical information, which means it only analyses samples of people who identified themselves as being of Jewish faith and people who in censuses identified themselves as ethnic Jews. The author attempts to draw her conclusions mainly from the larger and more comprehensive sample of Jews (from the perspective of faith). The characteristics established therefore do not capture the conversion rate among Jews. The basic goal was to determine the difference and specific features of the Jewish populations in the lands that made up then Czechoslovakia. In this context, attention is also devoted to settlement by national land, by reproductive behaviour, and by housing conditions.

Demografie, 2008, **50**: 1–14

Židé od příchodu do prostoru českých zemí ve středověku a trvalého usazení zde vytvářeli nejen kulturně, ale také sociálně a profesně velmi specifickou menšinovou komunitu. Sociálně patřili po mnoho staletí k okrajovým skupinám obyvatel, vystaveným nejrůznějším typům agresivního chování a jednání ze strany křesťanské většiny (pogromy, vyhánění ze země, omezování počtu rodin atd.), profesně byli ve svých aktivitách omezeni státem i církví.

Osvícenský absolutistický stát začal mít zájem na „fruktifikaci" – tj. využití všech svých poddaných, tedy také menšin, včetně židovské. Židé byli v této „přednacionální" etapě Josefem II. nasměrováni na přijetí německého jazyka a kultury, vzdělávat se směli jen na německých školách, včetně univerzit. Končila éra středověkého korporativismu v pojetí práva jednotlivce – tedy různých soustav práva platících souběžně ve stavovském hierarchicky uspořádaném státě – a nastupovala doba občanské společnosti, která začala být budována na principech právní unifikace. Židé v českých zemích získali plné občanské zrovnoprávnění až v roce 1867 (*Pěkný*, 1993: 11–128). Poté až do konce trvání Rakousko-Uherska se rychle a dynamicky nejen přibližovali většině a splývali s ní, ale v jejím rámci začali zaujímat opět specifické sociální a profesní postavení. Sociálně mnozí z nich začali směřovat k vrstvám střední třídy, někteří pronikali do vyšší třídy a spoluvytvářeli elity, profesně se výrazně proměňovali – opouštěli zčásti své obcho-

dy a živnosti, zejména pohostinství a distribuci lihovin, aby se stávali podnikateli v lokálním i nadregionálním měřítku, významně doplňovali řady inteligence v nejrůznějších povoláních (lékaři, právníci, novináři, učitelé na všech typech škol, inženýři atd.). Povolání lékaře jim bylo vlastní od časů počátku diaspory ve starověku, k povolání právníka měli téměř „genetické" předpoklady vzhledem k jejich civilizační vybavenosti a připravenosti na dobu rozptýlení (halacha). Z hlediska vývoje na úrovni sektorů směřovali výrazně do oblasti kvartéru, silné pozice měli tradičně v terciéru, do sekundárního i primárního sektoru pronikali jako vlastníci, nájemci a podnikatelé (*Nesládková*, 2003: 55–64; *Nesládková*, 2001a: 7–27; *Nesládková*, 1998: 287–298; *Nesládková – Dokoupil*, 1997: 149–174).

Po vzniku nástupnického Československa v roce 1918 došlo k podstatným změnám v postavení židovské minority v novém státě. První republika umožnila této specifické kulturní a etnické minoritě identifikovat se nejen v tradičním smyslu náboženském (do konce Rakousko-Uherska byli židé státem pojímáni jako náboženská komunita), ale také národnostním. V dodatcích k československé ústavě se poprvé hovoří o židovské národnosti. Při sčítání obyvatelstva v roce 1921 bylo židovské populaci poprvé povoleno přihlásit se k židovské národnosti a to bez ohledu na mateřskou řeč, která byla podle stavu tehdejší vědy považována za základní znak příslušnosti k národu (tzv. kmenová příslušnost) (*Bubeník – Křesťan*, 1995: 119–134). V praxi to znamenalo, že se setkáváme jak s Židy (uplatnění hlediska národnosti), tak i s židy (užit zřetel k náboženství). K židovské národnosti se mohl přihlásit každý vyznavač judaismu i neizraelita, ať už patřil k československému, německému, maďarskému, případně jinému národu a kulturnímu okruhu. Nový stát tak vyšel vstříc situaci, v níž se nacházelo židovské etnikum, které nemělo stát a od konce 19. století teprve pod dojmem nových vln antisemitismu začalo vytvářet svou podobu nacionalismu v podobě sionismu. Národnost byla v meziválečném období v silně heterogenním státě považována za velmi důležitý sociální znak, jak o tom zpravoval náš čelný demograf a statistik té doby *Antonín Boháč*: „ Z ... obyvatelstva jsou jen dvě třetiny (66,24 %) národnosti československé, třetinu tvoří menšiny ... německá (22,53 %), maďarská (4, 89 %), ruská resp. ukrajinská (3,86 %), polská (0, 68 %) a židovská (1,39 %)" (*Boháč*, 1936: 83). V případě této menšiny je třeba připomenout, že poměry byly značně komplikované, protože vzhledem k historicky podmíněné tradiční kosmopolitnosti, její příslušníci více méně ovládali jazyky území, ve kterém žili a existenčně se v něm pohybovali (např. na Ostravsku znali vedle němčiny češtinu i polštinu), záleželo proto vždy na řadě okolností politického, ale i kulturního a jiného rázu, které vedly k přihlášení se k tomu nebo onomu jazyku a kultuře, což pak bylo spojeno s dalšími závazky a také očekáváními. Historická tradice, používaná po staletí, velela přimknout se k vedoucímu národu ve státě a být státotvorní. Tento mechanismus a vzor chování však byl narušen s rozvojem sionismu, v Československu se kromě toho věci zkomplikovaly vznikem nové československé národnosti. Mnozí již v období monarchie národnostně asimilovali a úplně splynuli s Čechy, Němci, Maďary, Slováky atd., někteří ojediněle nábožensky opustili židovství přijetím jiné víry (římští katolíci, evangelíci, atd.), nebo se stali ateisty. Rukopisné sčítací operáty výsledků sčítání obyvatelstva dokládají tuto rozmanitost na úrovni rodin. Tak např. otec jako přednosta domácnosti se stal ateistou, jeho manželka zůstala příslušnicí „mojžíšské" víry, jejich jeden syn byl evangelíkem, dvě dcery se hlásily k judaismu. Variant bylo nepřeberné množství, při regionálním vyhodnocování nacházíme různé lokální taktiky a strategie v chování jednotlivých rodin. Za Rakousko-Uherska byla situace jiná také podle zemí – např. v Čechách se výrazně více izraelitů přiklonilo k češství, na Moravě zůstali u němectví, v Čechách se sionismus příliš nerozvíjel, na Moravě naopak.

Osídlení židovského obyvatelstva v Československu

Nová republika vznikla jako konglomerát historických zemí a teritorií majících v minulosti různé osudy a nacházející se na rozdílném stupni nejen hospodářského vývoje. Ještě složitějšími poměry se vyznačovaly dějiny židovských komunit žijících na těchto územích. Rovněž

přítomnost židovského obyvatelstva jevila značnou rozmanitost. Celé nové státní území obývali sice Aškenázové, ale zatímco v českých zemích náleželi ke středoevropským židům, na Podkarpatské Rusi a zčásti i na východním Slovensku měli způsobem svého života blíže k židům východním. Rozdíly mezi nimi byly velké – a to nejen ve stupni asimilace, kulturních zvyklostech, pojímání rodiny a každodennosti, ale také v ohledu sociálním a profesním (k dějinám východních Židů např. *Haumann*, 1997: 50–169; *Milosz*, 1997: 84–98).

Židovské obyvatelstvo nebylo v novém státě usídleno kompaktně, ale disperzně. V Čechách probíhal v nejintenzivnější podobě v „nacionální" době asimilační proces, měřitelný přihlášením se téměř 50 % židů k československé národnosti (49,5 % v roce 1921), její váha při druhém československém sčítání lidu v roce 1930 u židů mírně poklesla na 46,4 %. S nově vytvořenou židovskou národností se ztotožnilo v roce 1921 v Čechách jen 14,6 % Židů, v roce 1930 její významnost výrazněji vzrostla na 20,3 % (*Kořalka*, 1999: 16). Židé zde žili zkoncentrovaní do velkých měst, která představovala významná střediska obchodu, průmyslu, vědy a kultury, venkov byl obýván židovskými rodinami velmi málo. K těmto městům náležela na prvém místě Praha a v ní bývalé ghetto Josefov, dále Staré Město, Nové Město, Karlín, Královské Vinohrady, Malá Strana, Žižkov. V Praze bylo zkoncentrováno v roce 1921 přes 31 000 izraelitů, do roku 1930 jejich počet vzrostl na 35 425 osob. Silné menšiny žily v lázeňských městech (Karlových Varech, Mariánských Lázních, Teplicích-Šanově), dále v Plzni, Liberci, Českých Budějovicích, Ústí nad Labem atd.

Na Moravě a ve Slezsku, shodně s vývojem v Čechách, náleželi židé i Židé především k obyvatelům měst, na rozdíl od Čech však nežili zejména ve velkoměstech. Historicky významně odlišný byl i stupeň asimilace do českého jazykového prostředí a kultury a snaha tento proces rozvíjet. V době mocnářství se 82–90 % židů přihlašovalo k německému obcovacímu jazyku, za první republiky se udála výrazná proměna, která našla svůj výraz v 47,8 % zastoupení židovské národnosti v roce 1921 a 51,67 % v roce 1930. Tato zásadní proměna orientace byla pochopitelně doprovázena prudkým poklesem přihlášených k německé národnosti (na přibližně 34–29 %) a rovněž snížením – proti době před první světovou válkou – podílu osob hlásících se k češtině, resp. československé národnosti (15–9,5 %). Židovské osídlení kontinuitně navazovalo na starší vývoj, historicky významné komunity žily v Kyjově, Boskovicích, Břeclavi, Hodoníně, Bzenci, Strážnici, Uherském Brodě, Holešově, Uherském Hradišti, Přerově, Prostějově, Lipníku, Hranicích, Mikulově atd., novými centry se stalo Brno, Ostrava, Olomouc, největší koncentrace se utvořila ve velkoměstech Brně a Ostravě. Rovněž ve Slezsku se centry staly Opava, Nový Bohumín, Fryštát (dnes Karviná) atd. (*Boháč*, 1936: 83–85; *Šišková*, 1998: 53 a násl.).

Zcela jiná situace se v novém státě utvářela na Slovensku, kde se izraelité stali důležitou národnostní menšinou. K židovské národnosti se přihlásilo na 54 % jedinců. Jejich osídlení bylo velmi nerovnoměrné, žili ve velkých, středních i malých městech, významně také na venkově. Silně zastoupeni byli na jihu a západě Slovenska. Na maďarském jazykovém území, např. v Dunajské Stredě, tvořili národnostně až 26 % populace. Na slovenském jazykovém území patřila k významným menšinovým centrům Trnava, Sedeď, Nitra, Nové Město nad Váhom, Trenčín, Púchov, Velká Bytča, Žilina. Mnohem méně židovské populace bylo usídleno na středním Slovensku, naopak východní Slovensko patřilo k územím, kde vzniklo souvislé pásmo židovského národnostního osídlení s centry v Košicích, Bardejově, Humenném, Michalovcích. Největší koncentrace se vytvořila v Bratislavě, kde bylo v roce 1930 registrováno na 15 000 jedinců, silné komunity žily v Nitře (přes 4300 osob), Prešově (4300), Michalovcích (více než 3900), Žilině (okolo 2900). V meziválečném období se prohlubovala tendence k úbytku váhy židů, kteří se hlásili k maďarské národnosti (v roce 1921 16,5 %, v roce 1930 již jen 9 %), naopak se zvyšoval význam židů – Slováků, resp. Čechoslováků (v roce 1921 22 %, v roce 1930 více než 32 %).

Na Podkarpatské Rusi se k nové národnosti přihlásilo 87,3 % členů židovských komunit. Nacházeli se nejen ve městech, ale významně také na venkově. Vytvořili v tomto správním

celku dva ostrůvky, kde se židovská národnost uplatnila na prvém místě, před Rusíny a Maďary. Jedním z nich bylo město Mukačevo, které bylo považováno za nejžidovštější ze všech československých měst, druhým obec Handal Buština u Terešvy (*Boháč*, 1926: 148–161).

Reprodukční chování židů a Židů v Československu

Rozdíly dané charakterem sídelní struktury od převahy existence ve velkoměstech na západě republiky po významnější žití na venkově na východě státu se promítaly do dalších rovin, zásadní byla oblast demografická, spojená s reprodukčním chováním, která byla nedílně spjatá s vývojem sociálním. Zatímco v českých zemích docházelo ke stálému úbytku lidnatosti, prakticky od 90. let 19. století, který byl dán řadou příčin, na východě naopak lidnatost rostla. K zjevným příčinám snižování početnosti židovské populace náležela asimilace, permanentní emigrace, dynamická redukce počtu dětí v rodinách, jež byla rychlejší a intenzivnější ve srovnání s majoritním obyvatelstvem, změna struktury rodinného stavu, v níž stále přibývalo nerodinných domácností tvořených trvale svobodnými jedinci neúčastnícími se reprodukčního procesu a manželskými páry majícími dvě děti. Vytváření malých rodin s již praktikovaným plánovaným rodičovstvím, v němž byli židé i Židé jasnými protagonisty, se nejdříve rozšířilo v kulturním a sociálním prostředí těch čtvrtí velkoměst, kde žili v sousedství reprodukčně podobně se chovajících příslušníků majoritního obyvatelstva. Tzn. nebylo patrně podstatnějšího rozdílu mezi minoritními židy a Židy a středostavovskou nežidovskou většinou. Tento trend se rozvíjel v těch částech měst, kde bydlely elity bez ohledu na jejich náboženský či národnostní profil. Potíž je jen v tom, že nám způsob zpracování přirozené měny ve statistikách nedovolí rekonstrukci a vyhodnocení těchto dat. Nicméně v českých zemích statistika evidovala úbytky židovské populace přirozenou měnou a stálé zhoršování věkové skladby, dané snižováním počtu a procenta dětí do 14 let věku, růstem podílu starých osob. Hrubá míra porodnosti se v Čechách pohybovala okolo 9 promile, u většinového obyvatelstva se rovnala 20 promile. Kromě toho docházelo v českých zemích k prohlubování tendence k růstu smíšených sňatků, přičemž nejčastěji vznikala nová manželství s římskými katolíky a osobami bez vyznání. Zde se rovněž nacházel únik židovské porodnosti. K typickým odlišnostem náleželo uzavírání sňatků ve výrazně vyšším věku obou snoubenců a to jak vzhledem k majoritní populaci státu, tak i ve vztahu židů a Židů z českých zemí proti vývoji židovského obyvatelstva na Podkarpatské Rusi (*Nesládková*, 2001b: 47–56; *Statistická ročenka...*, 1934: 23–24; *Statistická ročenka...*,1938: 22–23; *Friedmann*, 1934: 729–735).

V případě židovské minority je zajímavé porovnat data přirozené měny na Slovensku a Podkarpatské Rusi s celkem židovského obyvatelstva ČSR. Tento stručný rozbor budeme provádět jen pro Židy (tzn. podle národnostního hlediska), přičemž si jsme vědomi toho, že tyto jen velmi orientační hodnoty jsou zkreslovány věkovou skladbou. Nicméně zaznamenali jsme u Židů relativně vysoká data, kde natalita se ve 30. letech pohybovala v rozmezí 23,7–18,9 ‰, mortalita od 13,2–12,6 ‰ přirozený přírůstek prudce klesal od 12,9 po 4,8 ‰. Podíváme-li se na údaje jednotlivých „karpatských" zemí, kde se nacházelo těžiště židovské národnosti, zjišťujeme značné rozdíly. Na Slovensku byla židovská reprodukce ve 30. letech nejnižší ze všech tam zastoupených (natalita 16–12 ‰, mortalita 12–11 ‰, přírůstek 4,7–1,1 ‰). Naproti tomu na Podkarpatské Rusi se hodnoty reprodukce u Židů vyšplhaly na vůbec nejvyšší ve státě (natalita 34,5–25,9 ‰, mortalita 12,3–11,8 ‰, přirozený přírůstek 22,7–13,7 ‰). Je tedy více než zřejmé, že čísla celostátní byla zásadně ovlivněna poměry na Podkarpatské Rusi. Diference na úrovni jednotlivých zemí byly značné (*Slaminka*, 1938: 82, 96–97, 147).

Tab. 1 Početnost židů podle zemí v Československu v roce 1930, v % (Number of religious Jews by lands in Czechoslovakia in 1930, in %)

Země	Abs.	V %
Čechy	76 301	1,07
Morava a Slezsko	41 250	1,16
Slovensko	136 737	4,11
Podkarpatská Rus	102 542	14,14
Československo	356 830	2,42

Pramen: Statistická ročenka Republiky československé, Praha 1934, s. 12, tab. II. 9.

Tab. 2 Odvětvová skladba židů v Československu v roce 1921, v % (Occupational structure of religious Jews in Czechoslovakia 1921, in %)

Kategorie	Abs.	V %
zemědělství	43 261	12,2
průmysl a živnosti	78 992	22,3
obchod a peněžnictví	145 814	41,2
doprava	9 348	2,6
státní sl., svob. povol.	25 538	7,2
vojsko	1 534	0,4
dom. sl., nám. práce	2 676	0,8
ostatní povol., bez povol.	47 179	13,3
Celkem	354 342	100,0

Pramen: Československá statistika, sv. 23, s. 146, tab. 166.

Profesní a sociální skladba židovského obyvatelstva

Přiblížení profesní a sociální struktury židů i Židů v průběhu existence první republiky nám umožňují výsledky dvou sčítání obyvatelstva, které se uskutečnily v letech 1921 a 1930. Židé v nich byli z hlediska profesních a sociálních charakteristik sledováni ze dvou úhlů – jako jedinci hlásící se k náboženství (judaismu) a jako nositelé židovské národnosti. Je ovšem třeba připomenout, že ze státních statistik jsme schopni postihnout jen ty osoby, které se přihlásily k výše uvedeným znakům, nikoliv konvertity a asimilanty. Vzhledem k tomu, že výrazně přibývalo jak smíšených sňatků, tak také nabýval na síle asimilační proces, rostl i počet jedinců, kteří se ocitli mimo tuto registraci. Uváděné informace jsou proto vždy jen relativní a v určité míře přibližné.

Profesní i sociální struktura se vyvíjela v pomalejším čase, tzn. má smysl zabývat se jí dlouhodoběji a postihnout základní tendence. V celé ČSR registrovalo sčítání v roce 1921 354 342 židů a 190 856 Židů (180 855 Židů s domácí státní příslušností), v roce 1930 bylo evidováno 356 830 židů a 204 779 Židů, z toho 186 642 Židů s československým státním občanstvím a 18 137 Židů cizinců. Z těchto čísel je patrná stagnace počtu osob s židovským vyznáním a naopak růst početnosti jedinců hlásících se k židovské národnosti. V roce 1930 připadalo na 1000 židů 572,9 Židů, z 1000 Židů bylo 998,3 židů. Znak náboženského vyznání tak jednoznačně postihuje židovskou pospolitost totálněji, nabízí i z hlediska vyhodnocování profesních a sociálních charakteristik výrazně větší množství informací, proto se budeme v dalším výkladu přidržovat především této linie (*Československá statistika, sv. 23...*, 1927: 145; *Československá statistika, sv. 98...*, 1934: 104–107).

V roce 1930 bylo v den sčítání přítomno v Čechách 76 30l židů (1,07 % všech obyvatel státu), na Moravě a ve Slezsku 41 250 (1,16 %), na Slovensku 136 737 (4,11 %) a na Podkarpatské Rusi 102 542 (14,14 %), v ČSR tvořilo toto obyvatelstvo 2,42 %. Zatímco v českých zemích se na celku obyvatelstva podíleli jen velmi nepatrnou částí, na Slovensku bylo jejich zastoupení vyšší, na Podkarpatské Rusi představovali více než sedminu všech obyvatel. Budeme-li vyhodnocovat podle hlavních národností v jednotlivých zemích státu, dojdeme k zajímavým výsledkům. V Čechách se sice k československé národnosti přihlásilo nejvíce židů, z hlediska dlouhodobé tendence však docházelo k trvalému dosti výraznému poklesu počtu i podílu českých, resp. československých, židů, v roce 1930 to bylo 35 418 osob. Německá národnost prodělala prudký pokles rovnající se v době sčítání 23 660 jedincům, k židovské se přihlásilo 15 697 osob. Na Moravě a ve Slezsku se nejvíce židů ztotožnilo s židovskou národností – 21 396 osob, druhou se stala německá – 11 997 lidí, třetí československá – jen 7251

Tab. 3 Odvětvová skladba židů v Československu v roce 1921 podle zemí, v % (Occupational structure religious Jews in Czechoslovakia in 1921 by lands, in %)

Země	Zemědělství	Průmysl a živnosti	Obchod a peněžnictví	Doprava	St. služba, sv. povolání	Ostatní
Čechy	3,4	19,6	47,9	2,2	8,8	18,1
Morava a Slezsko	1,9	24,3	45,2	3,5	8,0	17,1
Slovensko	10,7	22,3	46,0	1,7	7,4	11,9
Podkarpatská Rus	26,9	23,6	26,4	4,0	5,2	13,9

Pramen: Československá statistika, sv. 23, s. 149, tab. 171.

jedinců. Na Slovensku zcela dominovala židovská národnost – 72 678 Židů, na druhém místě figurovala československá – 44 009 osob. Registrovaných k německé a maďarské národnosti bylo početně rovnocenné malé množství – 9945 Němců-židů a 9728 Maďarů-židů. Jedinečná situace vznikla na Podkarpatské Rusi, kde se k židovské národnosti přihlásilo 95 008 Židů, všechny ostatní národnosti, až na maďarskou v počtu 5870 jedinců, byly zcela zanedbatelné (československá 811 židů, německá 130 židů) (*Československá statistika, sv. 98...*, 1934: 104–107).

V meziválečném období prožívala celá zprůmyslněná Evropa, rovněž ČSR, významný posun ve vývoji svých národních hospodářství. Lze ho velmi stručně shrnout do obecné tendence poklesu podílu osob spjatých se zemědělstvím a lesnictvím jako prvovýrobou, zastavení růstu počtu obyvatelstva vázaného na průmysl (sekundární sektor) a zvyšování váhy služeb (terciární sektor), vědy a kultury (kvartér). Progresivní vývoj směřoval jednoznačně k poklesu významu výrobních sektorů (zemědělství a průmysl) a růstu důležitosti nevýrobních sektorů (služby v široké paletě oborů od obchodu, peněžnictví, dopravy po vědecké instituce a kulturní zařízení). Jestliže v českých zemích příslušelo v roce 1890 80,1 % obyvatel k zemědělství a průmyslu a jen 11,9 % k obchodu, dopravě, veřejné službě a svobodným povoláním, pak v roce 1921 klesl význam primárního i sekundárního sektoru na 71,59 %, naopak procento nevýrobních odvětví vzrostlo na 17,5 %. V roce 1930 statistiky evidovaly další pokles výrobní sféry na 67,0 % a růst nevýrobní oblasti na 20 %. Podrobnější pohled na nevýrobní strukturu v roce 1930 nás vede ke zjištění o 7,4 % příslušných obyvatel k obchodu a peněžnictví, 5, 5 % k dopravě, 4,9 % ke státní a jiné veřejné službě a svobodným povoláním. „Abnormální" vzestup zaznamenal zejména obchod ve spojení s bankovnictvím (*Boháč*, 1936: 65).

V rámci daného scénáře mohli židé i Židé plynule pokračovat v těch oborech a profesích, které jim byly vlastní po mnoho generací s tím podstatným rozdílem, že tak mohli činit jako občansky svobodní v majoritním prostředí, kromě toho rozvíjeli řadu dalších aktivit spojených s postupující modernizací.

Tab. 4 Odvětvová skladba obyvatelstva Čech a židů v letech 1921 a 1930, v ‰ (Occupational structure of the population of Bohemia and religious Jews in 1921 and 1930, in ‰)

Kategorie	Obyvatelstvo celkem		židé	
	1921	1930	1921	1930
zemědělství	296,8	240,6	34,1	20,5
průmysl a živnosti	405,5	417,8	196,0	179,5
obchod, peněžnictví, doprava	124,5	150,9	501,2	514,6
státní služba, svobodné povolání, vojsko	60,9	63,2	96,3	106,1
domácí služba	12,0	14,9	2,0	2,6
jiná povolání, bez povolání	100,3	112,6	170,4	176,7
Celkem	1000,0	1000,0	1000,0	1000,0

Pramen: Československá statistika, sv. 98, s. 104 an.; Čsl. statistika, sv. 23, s. 142 an.

V roce 1921 byl podíl jednotlivých sektorů u židů v ČSR roven 12,2 % : 22,3 % : 51,8 %, spojíme-li primární a sekundární sektor je poměr vyjádřen takto 34,5 : 51,8, tzn. nevýrobní sektory výrazně převážily sektory výrobní. Rozložení výrobních a nevýrobních sektorů u celku obyvatelstva v ČSR (včetně zanedbatelného procenta židovské populace podle náboženství) bylo diametrálně odlišné (71, 6 : 17,3). Jestliže vezmeme za základ výpočtu Židy (zřetel národnostní) ve stejném roce v ČSR, je výsledek poněkud posunut 16, 8 % : 22,1 % : 47,8 %, poměr výrobních a nevýrobních sektorů je dán 38,9 : 47,8. Kvalitativně zůstala struktura stejná, pouze se poněkud zvýšil podíl výrobních sektorů, zejména s ohledem na zemědělství a lesnictví a snížilo se procento nevýrobních odvětví, což souviselo s výraznou převahou národních Židů na východě území státu (Podkarpatská Rus) (*Československá statistika, sv. 23...*, 1927: 131, 146).

Při detailnějším pohledu na rozsah židovskou populací nejvíce dotčených odvětví v celorepublikovém měřítku vynikne zcela dominantně jejich po staletí tradiční zaměření na obchod a peněžnictví, s nimiž bylo spojeno v roce 1921 41,2 % židů, na druhém místě to byl průmysl a živnosti, na třetím se nacházelo zemědělství, lesnictví a rybářství, na čtvrtém státní a jiná veřejná služba a svobodná povolání, na pátém doprava, další obory již byly statisticky bezvýznamné.

Z hlediska příslušnosti ke skupinám povolání stál na prvém místě obchod se zbožím (113 084 židů), z průmyslu to byl především oděvní (23 942 osob), potravinářský (20 157 židů), dřevařský (5601 jedinců), zpracování kovů (5398 osob), průmysl strojů a nástrojů (4544 židů). Z prvovýroby jednoznačně dominovalo zemědělství a chov zvířat (41 964 židů), významnou kategorií vzhledem k věkové struktuře se stali rentiéři a příjemci podpor (33 920 osob), svobodná povolání a ostatní veřejná služba (18 240 židů), školství a výchova (4110 jedinců) (*Československá statistika, sv. 23...*, 1927: 147, 148).

Tab. 5 Odvětvová skladba Židů a židů v Československu a vybraných zemí v roce 1930, v ‰ (Occupational structure of ethnic Jews and religious Jews in Czechoslovakia and selected lands in 1930, in ‰)

Kategorie	Slovensko	Podkarpatská Rus	ČSR – Židé	ČSR – židé
zemědělství	70,6	214,8	106,8	88,8
průmysl a živnosti	202,4	243,1	271,5	215,5
obchod a peněžnictví	530,4	337,0	473,3	453,3
doprava	18,1	54,5	31,7	28,6
státní služba, svobodné povolání	73,4	45,0	84,9	77,4
domácí služba	6,4	6,7	10,0	5,7
jiná povolání, bez povolání	96,4	93,7	21,6	123,6

Pramen: Československá statistika, sv. 104, s. 12 an.

Velmi rozdílná situace existovala na úrovni jednotlivých zemí. Na prvovýrobě (zemědělství a lesnictví) byla velmi zřetelná západo-východní kaskáda. V tomto sektoru se nejmarkantněji projevoval rozdíl mezi českými zeměmi na straně jedné, Slovenskem a Podkarpatskou Rusí na straně druhé, resp. českými zeměmi a Podkarpatskou Rusí. Průmysl spolu s živnostmi – (nejsme schopni vydělit živnosti) poskytoval obživu relativně nejrovnoměrněji na celém území státu. V nejtypičtějších profesích – obchodě a peněžnictví – panovala v podstatě shodná situace v českých zemích a na Slovensku (asi 45–48 %), naproti tomu na Podkarpatské Rusi se tyto služby podílely na hospodářském profilu místních židů na zhruba stejné úrovni jako zemědělství, průmysl a živnosti. Za zmínku stojí zřetelnější rozdíl mezi vahou státní služby a svobodných povolání v českých zemích a na Slovensku proti poměrům na Podkarpatské Rusi. Míru odlišnosti může také dokumentovat podíl židů spjatých s domácí službou. Zatímco v českých zemích a na Slovensku bylo její procento zcela zanedbatelné, na Podkarpatské Rusi to byla 2 %.

Tab. 6 Sociální skladba Židů v roce 1921 v Československu, v % (Social structure of ethnic Jews in Czechoslovakia in 1921, in %)

Kategorie	Abs.	V %
samostatní	115 450	63,8
samostatní bez pov.	15 405	8,5
nájemci	816	0,5
úředníci	15 867	8,8
dělníci	29 202	16,1
dom. služebnictvo	1 483	0,8
vojáci, žáci, studenti	2 632	1,5
Celkem	180 855	100,0

Pramen: Československá statistika, sv. 23, řada VI, sešit 5, II. díl. Praha 1927, s. 140, tab. 154.

Značnou specifičnost a jedinečnost profesní skladby židovského obyvatelstva nedílně doplňuje sociální stratifikace. Její deskripce bude – bohužel – vycházet z dobových kategorií zpracovaných a zveřejněných v pramenném díle **Československá statistika**. Ta členila jen velmi hrubě na tři základní sociální skupiny – samostatné, úředníky a dělníky. Je třeba si uvě-

Tab. 7 Sociální skladba židů v roce 1921 podle zemí, v ‰ (Social structure of religious Jews by lands in 1921, in ‰)

Země	Kategorie	Zemědělství	Průmysl a živnosti	Obchod a peněž.	Doprava	Státní sl., svob. pov.
Čechy	samostatní	839,7	541,6	676,3	273,5	470,2
	úředníci	89,0	279,1	156,8	576,3	468,5
	dělníci	71,3	179,3	166,9	150,2	61,3
Morava a Slezsko	samostatní	747,6	497,0	757,8	293,8	370,0
	úředníci	150,5	266,4	82,4	536,8	549,6
	dělníci	101,9	236,6	159,8	169,4	80,4
Slovensko	samostatní	764,5	620,0	841,8	577,1	243,9
	úředníci	126,9	116,6	40,2	198,9	662,6
	dělníci	108,6	263,4	118,0	224,0	93,5
Podkarpatská Rus	samostatní	733,5	729,4	873,0	716,9	173,7
	úředníci	9,4	21,5	20,6	28,5	713,4
	dělníci	257,1	249,1	106,4	254,6	112,9

Pramen: Československá statistika, sv. 23, řada VI, sešit 5, II. díl. Praha 1927, s. 151, tab. 174, 175, 176, 177.

domit, že rozsah těchto kategorií byl obrovský, tzn. mezi samostatné patřili jak bohatí továrníci, velkostatkáři a další velcí vlastníci a nájemci, tak i zcela drobní zemědělci, živnostníci, majitelé malých obchodů, ale také k nim byli přiřazováni důchodci, almužníci, invalidé, výměnkáři, soukromníci, rentiéři. K dělnictvu započítávali podle dobové praxe i zřízence, učedníky, nádeníky a domácí služebnictvo. Budeme-li vycházet se souboru židů na úrovni jednotlivých zemí, pak i v tomto znaku sledujeme značné diference od západu k východu republiky. Velmi podobnou skladbu nacházíme na úrovni českých zemí, poněkud odlišnější proporce se utvořily na Slovensku, zcela jedinečnou sociální stratifikaci měli židé na Podkarpatské Rusi. Přesto základní charakter zůstal společný na celém území státu – byla jím naprostá dominance samostatných, která se od západu republiky k východu stále zvýrazňovala. Jestliže v Čechách náleželo do této kategorie 61,8 % židů, na Moravě a ve Slezsku 62,4 %, na Slovensku 72,1 %, na Podkarpatské Rusi dokonce 74,1 %. Úředníci se stali rychle rostoucí skupinou jak v Čechách (22,8 %), tak i na Moravě a ve Slezsku (20,2 %), naproti tomu na Slovensku představovali jen 12,6 % komunitu a na Podkarpatské Rusi k nim náleželo pouze 5,9 % osob. Dalším typickým rysem se stal velmi nízký podíl dělnictva. V Čechách to bylo 15,4 %, na Moravě a ve Slezsku 17,4 %, na Slovensku 15,4 %, na Podkarpatské Rusi 20 %.

Při kombinaci židovského obyvatelstva podle dobového sociálního klíče se základními hospodářskými sektory v jednotlivých zemích zjišťujeme např., že největší podíl samostatných měly v obchodě a peněžnictví Podkarpatská Rus a Slovensko, zatímco Čechy vedly v zemědělství. Je více než zřejmé, že se především jednalo o mnoho drobných samostatných – obchodníčků, ale i almužníků, invalidů, rentiérů na Podkarpatské Rusi, drobných vlastníků půdy v Čechách.

Absolutně nejmenší procento úředníků evidovalo sčítání na Podkarpatské Rusi v zemědělství, naopak největší podíl se utvořil opět na Podkarpatské Rusi u státní služby a svobodných povolání. Největší váha dělnictva v celku státu byla zjištěna na Slovensku v průmyslu a živnostech, zatímco na Podkarpatské Rusi v zemědělství a dopravě. Opět nejsme schopni rozlišit podíl průmyslových dělníků od složitých kategorií dělníků v živnostech.

V Čechách výrazně převládali ve všech základních ekonomických oborech samostatní s jedinou výjimkou, kterou byla státní služba a svobodná povolání, v nichž se podíl samostatných a úředníků nacházel v rovnováze. Nejvíce dělnictva registrovalo sčítání v průmyslu a živnostech.

Na Moravě a ve Slezsku platilo totéž co v Čechách, až na vyšší podíl úředníků ve státní službě, svobodných povoláních a dopravě. K dělnickým kategoriím, které měly relativně vyšší podíl, náležel průmysl a živnosti jako v Čechách.

Tab. 8 Sociální skladba některých národností v Československu v roce 1930, v % (Social structure of some ethnic groups in Czechoslovakia in 1930, in %)

Kategorie	Češi	Slováci	Němci	Židé	Celkem
samostatní	35,2	51,4	34,2	68,8	39,6
úředníci	19,8	12,4	18,0	18,0	17,2
dělníci	45,0	36,2	47,8	13,2	43,2

Pramen: Statistická ročenka Republiky československé. Praha: SÚS, 1938, s. 15; Průcha, V., Odvětvové... s. 74, tab. 2.

Na Slovensku byla sociální struktura proti českým zemím celkově posunutější, s vyšším podílem samostatných v obchodu a peněžnictví, průmyslu, živnostech a dopravě. Úřednické profese nebyly zdaleka tak rozvinuty – v obchodu a peněžnictví k nim patřilo velmi nízké procento osob, nejvíce se jich nacházelo ve státní službě a svobodných povoláních. Větší podíl dělníků náležel do oblasti průmyslu, živností a dopravy.

Na Podkarpatské Rusi trend k růstu samostatných od západu k východu státu vrcholil, až na státní službu a svobodná povolání. Úředníci se téměř nevyskytovali, naopak dělníků bylo procentuálně nejvíce a to v zemědělství, průmyslu, živnostech a dopravě (*Československá statistika, sv. 23...*, 1927: 151, 152).

Je zajímavé sledovat sociální strukturu národních Židů v kombinaci s jinými národnostmi registrovanými v ČSR. V roce 1921 podle dobových měřítek se Židé zcela vymykali sociální stratifikaci u jiných národností, byli zcela jedineční. Především měli největší procento samostatných v celém státě – 72,8 %, což ve srovnání s Čechoslováky – 45 %, Němci – 40,4 % a Maďary – 52,8 % obzvlášť vyniká. Rovněž kategorie úředníků byla nejzastoupenější u Židů – 8,8 %, Čechoslováci 5,5 %, Němci 7,4 %, Maďaři 4,7 %. Naopak nejnižší podíl byl zaznamenán u dělníků – 17 %, což ve srovnání s Čechoslováky – 47,6 %, Němci – 50,7 % a Maďary 41,4 % představuje naprostý opak (*Československá statistika, sv. 23...*, 1927: 142). V dobových statistikách, v textových partiích, najdeme např. takovéto komentáře číselných tabulek: „...jest však jasno, že vrstev hospodářsky nejlépe situovaných má nejvíce národ židovský..." (*Československá statistika, sv. 23...*, 1927: 140). Ke zvláštnostem sociální skladby Židů za první ČSR např. *Soukupová*, 2002: 5–16; *Zahradníková*, 2002. 17–23; *Čermáková*, 2003: 9–20; *Machačová – Matějček*, 1999: 135; *Nesládková*, 1999: 114–123).

Jaké tendence lze vypátrat z hlediska změn profesní a sociální struktury židů a Židů, porovnáme-li obě prvorepubliková sčítání. Především u židů na celostátní úrovni došlo ke značnému poklesu významu prvovýroby – tedy zemědělství, lesnictví a rybářství. U majoritního obyvatelstva (včetně židů a Židů) se projevil trend shodný – ale z výrazně vyššího základu. Důležitost průmyslu a živností se také, ale jen velmi mírně, u židů snižovala, zato v celku populace ČSR obdobně neznatelně rostla. Československo se stalo státem, v němž již převážilo obyvatelstvo spjaté s průmyslem, živnostmi a službami nad populací vázanou na zemědělství. Základem hospodářského profilu židů i za doby hospodářské krize zůstal obchod a peněžnictví, které jako nevýrobní obory vzrostly z 41,2 % na 45,3 %, což představuje největší nárůst mezi všemi sledovanými a pro danou komunitu závažnými odvětvími. Obyvatelstvo státu zaznamenalo rovněž rostoucí význam daných oborů – navýšení z 5,8 % na 7,4 %. Z dalších resortů stojí za zmínku státní služba a svobodná povolání, která zaznamenala mezi židy mírný růst – ze 7,2 % na 7,7 %, v celku populace státu (včetně vojska) nastal také nárůst – z 5,6 % na 6,2 %. Zajímavý v kontextu krize je pokles významu ostatních povolání a osob bez povolání u židů – z 13,3 % na 12,4 %. Ani celek populace ČSR však nesignalizoval prudké změny, jen mírný růst – z 10,8 % na 11,3 %, zajímavé jsou však vyšší podíly u židů.

Při regionálním pohledu zohledňujícím všechno obyvatelstvo státu vyniknou některé charakteristiky typické pro určité země. Nejpokročilejší odvětvovou skladbu představovaly v roce 1930 Čechy jak z hlediska celku obyvatelstva, tak i židů. K jejím určujícím znakům náležel nejnižší podíl zainteresovaných v prvovýrobě – jen 24,1 %, naproti tomu židé v zemi byli

spjati se zemědělstvím podstatně nepatrněji – pouhými 2,1 %. Zato na průmyslu a živnostech bylo existenčně závislých 41,8 % obyvatel, židům poskytovaly tyto obory obživu pouze v 18 % případů. Na obchod, peněžnictví a dopravu bylo vázáno 15,1 % populace regionu, zato židé náleželi k těmto povoláním z 51,5 %. Profese státní služby, svobodných povolání a vojska poskytovaly obživu 6,3 % obyvatel Čech a 10,6 % židů v zemi. Rozdíl evidovalo sčítání také v případě jiných povolání a osob bez povolání, kde celek populace představoval 11,3 %, židé zřetelněji více – 17, 7 %.

Nikoliv bez vypovídací hodnoty je porovnání statistických dat z roku 1930 souborů židů a Židů na úrovni státu z hlediska sledovaných odvětví a profesí. I v tomto roce zůstala zachována určitá disproporce mezi oběma skladbami. Početně značně větší soubor židů vykazoval zřetelný růst nevýrobních oborů na úkor sektorů výrobních, tzn. odpovídal celkové evropské a světové tendenci, soubor Židů rovněž, přesto relativně více petrifikoval minulý stav s akcentací výrobních odvětví. U židů lze tento stav vyjádřit poměrem 30,4 : 56,5, u Židů 37,8 : 60. Oba soubory však ve srovnání s celkem obyvatelstva republiky, u něhož byl vztah výrobních a nevýrobních sektorů vyjádřen poměrem 65,8 : 22,9, vypovídají o zcela jiné, přímo „opačné" kvalitě. Diametrální odlišnost, protichůdnost ekonomického profilu židovského společenství, byť jakkoliv vnitřně složitě členitého a diferencovaného, tak zůstala zachována po celou dobu existence první republiky.

Podívejme se ještě na odvětvovou strukturu národních Židů na Slovensku a Podkarpatské Rusi, kde se nacházelo jejich těžiště. Mezi oběma regiony existovaly dosti velké rozdíly. Zatímco podíl Židů spjatých se zemědělstvím na Slovensku byl nízký, na Podkarpatské Rusi to byla více než pětina. Vazba na průmysl a živnosti přetrvávala u obou zemí více méně ve shodné podobě. K nejtypičtějším profesím obchodu a peněžnictví příslušela na Slovensku více než polovina Židů, na Podkarpatské Rusi však jen třetina. Rovněž doprava poskytovala obživu na Slovensku pouze 1,8 % osob, naproti tomu na Podkarpatské Rusi 5,5 %. Obdobně na státní službě a svobodných povoláních bylo zainteresováno na Slovensku více Židů než na Podkarpatské Rusi. Domácí služba poskytovala obživu ve stejné a zanedbatelné míře v obou zemích (*Statistická ročenka...*, 1938: 15; *Československá statistika*, *sv. 98,* 1934: 46 a násl.; *Československá statistika, sv. 104...,* 1934: 12 a násl.).

K jakým posunům došlo v sociální skladbě židů a Židů od prvního ke druhému sčítání lidu? Porovnáme-li skladbu Židů z roku 1921 s rokem 1930 v ČSR nelze nevidět dosti zřetelné změny. Především klesal podíl mnohovrstevnaté kategorie samostatných, což vzhledem k závažnému faktu probíhající velké hospodářské krize byla skutečnost pochopitelná a době adekvátní. Naproti tomu značně vzrostla skupina úřednictva – naopak vcelku silně poddimenzované kategorie dělnické doznaly další redukci. Jedinečnost a chcete-li deformovanost sociální struktury Židů tak zůstala zcela zachována. Její specifičnost výrazně vynikne v komparaci s úhrnem obyvatelstva státu i při srovnání s nejpočetnějšími národnostmi Čechoslováků a Němců. Nejvíce se sbližovaly sociální stratifikace Čechoslováků a Němců, které pak měly nejblíže k celostátním průměrům, resp. – abychom byli přesnější – Čechů a Němců. Jestliže mezi Čechy bylo 35,2 % samostatných, mezi Němci k nim patřilo 34,2 %, v celku státu to bylo 39,6 %. K úřednickým vrstvám (včetně zřízenců) příslušelo u Čechů 19,8 % obyvatel, u Němců 18 %, v celku populace 17,2 %. Dělnické kategorie tvořily 45 % podíl u české národnosti, 47,8 % u německé a 43,2 % v úhrnu obyvatelstva. Slovenská národnost se již celkově odlišovala a na jiné úrovni potvrzovala svůj agrárnější charakter. Samostatných bylo mezi Slováky výrazně více – 51,4 %, úředníků a zřízenců méně – 12,4 %, rovněž dělnické vrstvy nebyly tak rozvinuty jako u Čechů a Němců, tvořilo je 36,2 % obyvatel. Nepřihlížíme již vůbec k vnitřní skladbě dělnictva, kde na západě republiky, tzn. mezi Čechy a Němci převažovali dělníci průmysloví, naproti tomu na východě státu to byli dělníci zemědělští a lesničtí (*Průcha*, 1999: 73–75; *Československá statistika, sv. 116...,* 19..: 10–22; *Statistická ročenka...,* 1938: 15).

Vcelku nepříznivý vývojový trend sociální skladby postihl nejen Židy, ale také židy (nábo-

ženský zřetel) ve státě. Porovnání obou sčítání nese stejné znaky jako v případě Židů. V roce 1930 podíl samostatných výrazně klesl, sociální propad byl v tomto případě mnohem větší, statistiky užívají pojem „pauperizace". Naopak neobvykle vzrostla kategorie úředníků a zřízenců – v dělnických vrstvách docházelo k redukci. Sociální stratifikace doznala v dané – mnohem početnější – komunitě ještě extrémnějšího vývoje než v případě Židů.

Bytové poměry

Profesní a sociální charakteristiky můžeme doplnit relevantními informacemi k bytovým poměrům obyvatelstva na základě šetření, které proběhlo ve větších městech ČSR dne 1. 12. 1930. Statistická data sice nevypovídají o náboženském nebo národnostním složení daného městského obyvatelstva, nicméně přihlížejí k sociální příslušnosti držitele bytu. Šetření bylo prováděno ve 34 městských aglomeracích definovaných na území celého státu, vstupem do této sestavy se stala velikost obce, jež měla činit 10 000 a více osob (s výjimkou 10 aglomerací, kde tento princip nebyl dodržen). Právě podle sociálního klíče, který byl k členění souboru použit, lze poměrně dobře postihnout nejen bytovou situaci populací přítomných v daných městských aglomeracích obecně, ale také specifické bytové standardy židovského obyvatelstva.

Šetření především zjistilo, že „dominující složkou populace našich větších měst" byly osoby zaměstnané v průmyslu a řemeslné výrobě a jejich rodinní příslušníci. S velikostí města vzrůstal význam držitelů bytů spjatých s obchodem, dopravou, veřejnou službou a svobodnými povoláními, což všechno byly ekonomické aktivity typické pro židovské komunity. Silné pozice získávali v městských aglomeracích rovněž rentiéři a penzisté, kteří se nezanedbatelně podíleli (podle tehdy platných klasifikačních schémat) na strukturách nejpestřejší sociální kategorie „samostatných". I zde mělo židovské obyvatelstvo výrazné zastoupení. K dané třídě samostatných doboví statistikové zahrnovali i almužníky, pokud měli svůj vlastní příbytek. Skutečně majetní tak byli v dané téměř bezbřehé skupině zcela rozmělněni a jejich vliv na znaky dané sociální vrstvy byl malý. Silně zastoupené dělnictvo (40 %) však náleželo k vlastníkům bytů jen přibližně z necelé jedné třetiny (vztahuje se na byty v trvalých stavbách). Naproti tomu byty v provizorních stavbách byly ze dvou třetin obývány dělníky. Významnou městskou kategorií se stali úředníci a zřízenci, mezi nimiž se rovněž nacházely četné židovské rodiny.

Zajímavé rozdíly se dají vysledovat mezi daným městským obyvatelstvem podle zemí. I zde jsou zřetelné odlišnosti mezi českými zeměmi na straně jedné a Slovenskem a Podkarpatskou Rusí na straně druhé. Především v zastoupení obyvatelstva spjatého s průmyslem a výrobními živnostmi, kde západ státu jednoznačně dominoval, resp. Morava díky Ostravsku a Zlínsku. Naproti tomu skladba větších měst v tzv. „karpatských" zemích byla jiná. V ní byly mnohem výrazněji zastoupeny kategorie obyvatelstva (stejně jako majitelé bytů), které byly aktivní v obchodě, dopravě, svobodných povoláních, veřejných službách. Právě v těchto profesních a resortních skupinách měli významné a nezastupitelné místo židé i Židé. Proto na východě státu žilo ve městech méně dělnictva jakékoliv odvětvové příslušnosti, zato více samostatných a úředníků. Daná skladba proto více „nahrávala" a odpovídala židovským domácnostem a majitelům bytů (*Československá statistika, sv. 107...,* 1935: 40–47).

Sociální zařazení a majetkový standard měly také vliv na velikost bytu. Šetření prokázalo, že nezáleželo na konkrétním povolání, ale vždy na sociálním určení. Relativně největší byly byty samostatných a úředníků, nejmenší dělnické. Z různorodé třídy samostatných se vydělovala úzká vrstva podnikatelů, osob spjatých se svobodnými povoláními (zvláště lékařů a advokátů), která obývala frekventovaně největší byty. Opět se zde často setkáváme s židovskou minoritou. Výzkumy prováděné pro některá konkrétní města dokládají vysoké podíly židovských advokátů a lékařů. Např. v Moravské Ostravě a Opavě se podíl židovských advokátů pohyboval na přelomu 19. a 20. století v rozmezí jedné až dvou třetin z celku dané profesní kategorie (uvažováno o vyznavačích judaismu). V roce 1910 dosáhl v Moravské Ostravě ne-

skutečné výše – rovnal se 68 %. Poměry v meziválečném období nedoznaly v této oblasti pronikavých změn (*Pokludová*, 2003: 87–88).

Nejen velikost bytu, ale také jeho vnitřní vybavení vypovídalo o sociálním statusu dané domácnosti, jeho přednostovi, ale i o životním stylu bydlících. Šetření doložilo naprostou převahu bytů o jedné místnosti, které neměly ani předsíň, ani vlastní WC, ani koupelnu. Naopak velké byty disponovaly řadou pokojů, předsíní, eventuálně halou, WC, koupelnou, místností pro služebné. Moderní byly frekventovaně byty úřednické, ale i zřízenecké. Mívaly rozvody elektřiny, vody, plynu. Vcelku malé zřízenecké byty proto, že jejich značný počet býval umístěn v úřednických budovách, kde patřily k bytům služebním. Samostatní bydleli nejčastěji ve vlastních domech, úředníci a zřízenci v nájemních domech, často ve služebních bytech. Mezi samostatnými a úředníky se ve vysokém procentu vyskytovala židovská populace.

Soukromé byty mohly být používány nejen k bydlení, ale také k provozování živností (v daném souboru šlo asi o jednu desetinu z celku). Za první republiky měl daný jev klesající tendenci. Nejvíce jich bylo soustředěno ve střediscích domáckého průmyslu (např. v Prostějově, Kraslicích, jablonecké aglomeraci). Výjimkou z těchto provozoven drobné výroby a maloobchodu se staly byty spojené s kanceláří advokátů, notářů nebo ordinací lékařů, dentistů apod. Ze 100 bytů z oboru zdravotnictví to bylo plných 40. V menší míře se dané spojení objevovalo u právníků (advokáti, notáři). Tyto tzv. „živnostenské“ byty byly až z 80 % pětipokojové, nacházely se obvykle v přízemí nebo nižších patrech (*Československá statistika, sv. 107...,* 1935: 47).

Příklad židovské kumunity v Nitře

O specifičnosti židovské minority v širších sociálních a kulturních souvislostech vypovídá rovněž historicko-demografický výzkum Nitry provedený pro období první republiky. Reprezentovala obchodně-administrativní středisko západního Slovenska s tradičními kulturními institucemi (nitranská kapitula, gymnázium, seminář, ješiva, Talmudtora). Místní židovskou komunitu charakterizovalo její vysoké zaměření na terciální sektor, jak bývalo u dané minority zvykem. Zatímco se zemědělstvím bylo spjato jen nepatrné procento přítomných (3 %), s průmyslem rovněž pouze asi 4,6 %, řemeslná výroba již byla zastoupenější (22,7 %), mezi ženami dokonce až 37 %. Dominoval – jako všude jinde – obchod, který představoval přes dvě třetiny sledované populace. V oblasti pohostinství a hoteliérství patřila do židovských rukou asi polovina hostinců, z 5 hotelů vlastnili židé 3. Vcelku široké uplatnění nalezli jako úředníci (zejména soukromí) – až z 30 % a v sektoru bankovnictví (21 %). Významně se podíleli na profesích v oblasti svobodných povolání. Podíl židů mezi lékaři byl nadpoloviční (z 53 lékařů bylo 28 židů), všichni měli své soukromé ordinace, v nemocnici nepracoval žádný. Z 30 advokátů bylo 15 židů, z 19 notářů 9. Se školstvím byla spojena necelá jedna desetina příslušníků židovského společenství. K celkové identifikaci náležel také sociální status. V sektoru prvovýroby se pohybovali z velké části majitelé a nájemci velkostatků a statků, v průmyslu to byli významní podnikatelé (jednalo se o cukrovar, cihelnu, továrnu na výrobu kuřáckých pomůcek, kamenolom, městský mlýn, atd.). V řemeslné výrobě se pohybovali již drobnější živnostníci (krejčí, holiči, kožešníci, obuvníci, čalouníci, klempíři), také dosti žen. Je jen pochopitelné, že i v Nitře bydleli židé i Židé významně ve svých soukromých domech a v nich častěji ve větších a lépe vybavených bytech, vedle práce a života v bytech živnostenských (spojení bydlení a živnosti). To platilo zejména o spojení bytu a ordinace (*Zetocha*, 2003: 89–103).

Závěr

Je možno shrnout, že jak židé, tak i Židé v době existence první republiky zůstali věrni svým tradičním profesím a povoláním, vedle nich však rozvíjeli další obory a aktivity ve

směru základního ekonomického směřování, které se šířilo ve všech vyspělých státech světa. Tímto trendem se stalo snižování váhy i významu výrobních sektorů za rozvoje odvětví nevýrobních. Daný směr zcela nahrával staletími utvářené celkové hospodářské orientaci židovských společenství u nás, odpovídal také jejich mentálnímu vybavení, vzorům chování atd. Od ostatní populace státu se výrazně odlišovali nejen profesně, ale také svým sociálním složením, v němž jednoznačně převažovaly kategorie samostatných na úkor vrstev dělnických. Za velké hospodářské krize docházelo k celkovému zhoršování sociálních pozic židů i Židů. Nejvýznamněji rostly domácnosti úřednické, lze spíše intuitivně předpokládat, že to byly vrstvy spíše drobnějších lidí, než těch, které patřily k manažerským a řídícím elitám.

I přes základní shodné znaky profesní orientace i sociální skladby se jak židé, tak národní Židé odlišovali podle zemí tvořících ČSR od západu k východu. Průmyslový a vyspělejší západ státu se promítal do specifik jejich života dosti výrazně, stejně tak spíše zemědělský a zaostalejší východ.

Tyto diference nacházely svůj výraz především ve váze a významu prvovýroby pro danou populaci. Zatímco v českých zemích byla její role zcela zanedbatelná a ještě docházelo v průběhu první republiky k její redukci, na Slovensku byla k roku 1930 více než třikrát větší ve srovnání s Čechami a na Podkarpatské Rusi se naopak blížila podílu vyjadřujícímu zainteresování většinové společnosti. Oblast obchodu, peněžnictví a zčásti dopravy, která představovala zcela dominantní nadpoloviční ekonomickou aktivitu židovského obyvatelstva českých zemí včetně Slovenska, byla na Podkarpatské Rusi sice také nejzastoupenější, ale vedle ní to byla prvovýroba a živnosti. Židé z této karpatské země měli tři ekonomické „sloupy" – obchod, živnosti a prvovýrobu. Sociální stratifikace se rovněž výrazněji odlišovala podle zemí. Pro Podkarpatskou Rus, která se nejvíce odlišovala od celku státu, bylo příznačné nejvíce dělníků v resortu prvovýroby, samostatných mezi živnostníky a v oblasti dopravy. Naopak zcela poddimenzovaná byla sféra svobodných povolání a státní služby, kde se nacházelo nejméně samostatných, zato nejvíce úředníků.

Dané rozdílnosti měly své souvislosti také v rovině reprodukčního chování. Jestliže v českých zemích židovská populace vymírala přirozenou měrou, na Slovensku sice měla přírůstky, ale nejnižší, naopak na Podkarpatské Rusi patřila k reprodukčně nejdynamičtějším.

Literatura

Bergerová, Natalie a kol. 1992. *Na křižovatce kultur – Historie československých Židů*. Praha.

Boháč, Antonín. 1936. *Obyvatelstvo v Československé republice*. In Československá vlastivěda, řada II. Národopis, Praha.

Boháč, Antonín. 1926. *Národnostní mapa v Republice československé*. Praha.

Bubeník, Jaroslav – Křesťan, Jiří. 1995. *Národnost a sčítání lidu: k historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuelem Rádlem*. In Historická demografie 19, Sociologický ústav AV ČR, Praha.

Čermáková, Radka. 2003. *Československá republika – nový stát ve střední Evropě a Židé*. In Židovská menšina v Československu ve dvacátých letech. Praha: Židovské muzeum v Praze.

Československá statistika, sv. 23, řada VI. (sčítání lidu), II.díl. 1927. Praha.

Československá statistika, sv. 98, řada VI., sešit 7, díl I. 1934. Praha.

Československá statistika, sv. 104, řada VI., sešit 8, díl II. 1934. Praha.

Československá statistika, sv. 107. Sčítání bytů ve větších městech Republiky Československé ze dne 1. 12. 1930. 1935. Praha.

Friedmann, František. 1934. *Židé v Čechách*. In Hugo Gold (ed.), Židé a židovské obce Čech v minulosti a současnosti, Praha.

Haumann, Haiko. 1997. *Dějiny východních Židů*. Olomouc.

Kořalka, Jiří. 1999. *Národní identita Židů v českých zemích 1848 – 1918 mezi němectvím, češstvím a sionismem*. In Židé v české a polské společnosti, Sborník přednášek redigovali Jerzy Tomaszewski a Jaroslav Valenta, Praha.

Machačová, Jana – Matějček, Jiří. 1999. *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918 – 1938*. Opava.

Milosz, Czeslaw. 1997. *Rodná Evropa*. Olomouc.

Nesládková, Ludmila. 1998. *Židé z českých zemí na cestě k začlenění do tvořící se občanské společnosti v habsburské monarchii*. In Kroměřížský sněm 1848–1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě, Sborník příspěvků ze stejnojmenné mezinárodní konference..., Kroměříž.

Nesládková, Ludmila. 1999. *Sociální profil židovské menšiny na Moravě v meziválečném období*. In Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě, Opava.

Nesládková, Ludmila. 2001a. *Židé v procesu proměny poddanského městečka Moravské Ostravy v průmyslové velkoměsto*. In Ostrava 20, Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, Ostrava.
Nesládková, Ludmila. 2001b. *Moravské židovské rodiny, jejich typologie a biologické předpoklady ve druhé polovině 19. století do roku 1918*. In Židé a Morava, Sborník z konference konané 15. listopadu 2000 v Muzeu Kroměřížska, Kroměříž.
Nesládková, Ludmila. 2003. *Profesní orientace a sociální postavení moravských židů od josefínských reforem do zániku rakousko-uherské monarchie*. In XXVI. Mikulovské sympozium 2000, Brno.
Nesládková, Ludmila – Dokoupil, Lumír. 1997. *Židovská minorita na Moravě a její služebnictvo v době utváření moderní společnosti (1869–1938)*. In Historická demografie 21, Sociologický ústav AV ČR, Praha.
Pěkný, Tomáš. 1993. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha.
Pokludová, Andrea. 2003. *Podíl vysokoškolsky vzdělaných mužů židovského vyznání v socioprofesní skupině svobodná povolání v Moravské Ostravě a v Opavě na přelomu 19. a 20*. století. In Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 13. listopadu 2002, Kroměříž.
Průcha,Václav. 1999. *Odvětvová a sociální struktura obyvatelstva podle národnosti v meziválečném Československu*. In Národnostní menšiny a jejich sociální pozice ve střední Evropě, Opava.
Slaminka, Vladimír. 1938. *Národnostní vývoj Československé republiky*. Vyškov.
Soukupová, Blanka. 2002. *Neúplná sociální skladba – handicap národnostní menšiny? Na příkladu minority česko-židovské a tzv. národních Židů-sionistů*. In Studie k sociálním dějinám 10/2, Opava.
Statistická ročenka Republiky československé. 1934. Praha.
Statistická ročenka Republiky československé. 1938. Praha.
Šišková, Taťána (ed.). 1998. *Výchova k toleranci a proti rasismu*. Praha.
Zahradníková, Marie. 2002. *Německožidovské střední vrstvy na přelomu 19. a 20. století. Obecná charakteristika*. In Studie k sociálním dějinám 10/2, Opava.
Zetocha, Martin. 2003. *Židovská komunita v 20. rokoch 20. storočia z pohľadu historickodemografického vývoja a socioekonomického postavenia*. In Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 13. listopadu 2002, Kroměříž.

LUDMILA NESLÁDKOVÁ se řadu let věnuje bádání v oblasti historické demografie. Zprvu se orientovala na problematiku analýz demografického vývoje (reprodukce, migrace, struktury populací) v regionech s rozvíjející se kapitalistickou industrializací (např. Ostravsko, Šumpersko atd.), později v rámci projektů zpracování dlouhodobého vývoje reprodukce obyvatelstva českých zemí se zaměřila (spolu s kolegou Lumírem Dokoupilem) na Moravu a Slezsko. Od počátku 90. let se systematicky zabývá výzkumem demografických charakteristik (struktury populací, přirozený pohyb) židovských komunit na Moravě v časovém období od 80. let 18. století do závěru první Československé republiky. Pravidelně publikuje v odborném domácím i zahraničním tisku, aktivně se zúčastňuje konferencí, seminářů i dalších vědeckých aktivit. Působí na katedře historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě.

Summary
The study looks at the professional and social characteristics of the Jewish population (comprising Jews by faith and Jews by ethnicity) during the period of the First Czechoslovak Republic. It is based primarily on information obtained on this issue from official Czechoslovak statistics. It focuses systematically on observing the situation not just in the Czechoslovak Republic as a whole but also in the country's individual lands, while it also attempts to identify the specific features in the development of Jewish communities in these regions. It also takes into account the specific features of the samples of the Jewish population by faith and by ethnicity.
Based on the statistical data, the author concludes that traditional occupations and professions became fixed during the given period, and at the same time some new trends emerged. While the professional orientations of Jewish families and households continued to be centred on commercial and trade activities (the tertiary sector), there also occurred a pronounced shift towards the quarternary sector (science, art, technology). In relation to the population as a whole the social profile of the Jewish population was deformed, dominated by the category of self-employed, with only a negligible share of manual workers. Jewish communities primarily ranked among middle-class groups of the population living in Czechoslovakia. The study also demonstrates the differentiation between Jews of faith and ethnic Jews by region. The most advanced situation was found in the Czech land, especially Bohemia. The biggest discrepancy emerged between westernmost Bohemia and easternmost Subcarpathian Ruthenia.

VÝVOJ ODVRATITELNÉ ÚMRTNOSTI V ČESKÉ REPUBLICE V OBDOBÍ 1990–2006

BORIS BURCIN

Avoidable Mortality in the Czech Republic in 1990–2006

This article discusses avoidable mortality as a methodological instrument for measuring the efficiency of the health care system from the perspective of the reduction of mortality intensity and the practical application of this instrument in the Czech Republic. The first part of the article contains an introduction to and a discussion of this concept. The second part focuses on quantifying the contribution of the transforming Czech health care system to the significant extension of life expectancy in the Czech Republic in the period between 1990 and 2006.

Demografie, 2008, **50**: 15–31

Česká republika prošla v období přechodu od totalitní společnosti s centrálně plánovaným hospodářstvím k demokratické společnosti s tržní ekonomikou zásadními změnami zdravotního stavu a úrovně úmrtnosti svého obyvatelstva. Od roku 1990, který představuje začátek období hlubokých sociálně ekonomických změn a zároveň je rokem posledního výraznějšího vzestupu úmrtnosti u nás, do roku 2005 vzrostla naděje dožití při narození u mužů celkem o 5,3 roku a u žen o 3,9 roku. V horizontu roku 2006 pak pozorovaná změna činila dokonce 5,9 roku, resp. 4,6 roku. V období 1990–2005, za které máme k dispozici srovnatelné mezinárodní údaje, dosáhl průměrný roční růst naděje dožití při narození 0,36 roku pro muže a 0,25 roku pro ženy. Tyto hodnoty řadí Česko mezi země s nejrychlejším poklesem celkové intenzity úmrtnosti, neboť průměrná hodnota úhrnného vzestupu hodnot naděje dožití mužů a žen pro nejvyspělejší evropské země v tomto období činila „jen" 4,0, resp. 3,1 roku, což v ročním vyjádření představuje průměrný růst o 0,27, resp. 0,20 roku. Uvedený vývoj nás tak významně přiblížil průměrné úrovni naděje dožití při narození vykazované souborem nejvyspělejších zemí – u mužů se naše zaostávání snížilo z 5,3 roku v roce 1990 na 4,0 roky v roce 2005 a u žen z 3,9 roku na 3,1 roku.

Je naprosto průkazné, že pozitivní vývoj zdravotního stavu obyvatelstva a úrovně úmrtnosti v České republice po roce 1990 souvisí s probíhajícími procesy hluboké společenské transformace, přičemž je zřejmé, že zaznamenané změny jsou výsledkem vzájemného působení mnoha faktorů. K těm nejprůkaznějším můžeme zařadit:

– růst výdajů na zdravotnictví v prostředí demonopolizované a liberalizované ekonomiky,
– vznik privátní zdravotní péče, možnost svobodné volby lékaře, dostupnost vysoce účinných léčiv (beta-blokátorů, statinů, ACE inhibitorů, blokátorů kalciových kanálů atd.) a moderní zdravotnické techniky (diagnostické i terapeutické), výrazné zlepšení mobility a technického vybavení teritoriální záchranné zdravotnické služby,
– vzestup výkonů zdravotnických služeb (např. počet kardiochirurgických operací se mezi roky 1991 a 2005 zvýšil více jak 6x),
– realizace různých preventivních programů se zaměřením na rizikové populační skupiny (např. screening rakoviny prsu, kolorektální screening apod.),
– posílení vědomí prospěšnosti individuální péče o zdraví, zčásti motivované obavou z případného snížení pracovního příjmu či ztráty zaměstnání,
– pozitivní změny v životním stylu převážné části populace a především v jeho výživové stránce (vzrůst spotřeby zdraví prospěšných potravin, také v důsledku jejich pestré nabídky),

Tab. 1 Srovnání dynamiky růstu naděje dožití při narození ve vybraných evropských zemích v období 1990–2005 (Comparison of the dynamics of the increase in life expectancy at birth in selected European countries 1990–2005)

Země	Muži		Rozdíl	Země	Ženy		Rozdíl
	1990	2005	2005–1990		1990	2005	2005–1990
Česko	**67,57**	**72,92**	**5,35**	Irsko	77,67	81,72	4,05
Irsko	72,09	77,29	5,20	Polsko	75,50	79,33	3,83
Švýcarsko	73,99	78,74	4,75	Portugalsko	77,53	81,33	3,80
Německo[1)]	71,99	76,71	4,72	**Česko**	**75,48**	**79,25**	**3,77**
Finsko	70,96	75,59	4,63	Finsko	79,01	82,51	3,50
Rakousko	72,28	76,69	4,41	Německo[1)]	78,54	82,03	3,49
Norsko	73,45	77,82	4,37	Maďarsko	73,79	77,17	3,38
Portugalsko	70,61	74,90	4,29	Rakousko	78,99	82,27	3,28
Velká Británie	72,80	77,08	4,28	Španělsko	80,59	83,66	3,07
Polsko	66,50	70,75	4,25	Slovinsko	77,83	80,86	3,03
Slovinsko	69,82	73,94	4,12	Švýcarsko	80,93	83,96	3,03
Francie	72,80	76,80	4,00	Francie	80,90	83,80	2,90
Dánsko	72,01	75,96	3,95	Norsko	79,92	82,75	2,83
Itálie	73,92	77,60	3,68	Itálie	80,43	83,20	2,77
Švédsko	74,83	78,49	3,66	Velká Británie	78,40	81,12	2,72
Španělsko	73,39	76,98	3,59	Dánsko	77,83	80,50	2,67
Maďarsko	65,15	68,69	3,54	Rumunsko	73,14	75,70	2,56
Belgie	72,73	76,18	3,45	Švédsko	80,50	82,90	2,40
Slovensko	66,72	70,17	3,45	Slovensko	75,70	78,07	2,37
Nizozemsko	73,83	77,25	3,42	Belgie	79,54	81,85	2,31
Řecko	74,66	76,82	2,16	Řecko	79,48	81,63	2,15
Rumunsko	66,69	68,68	1,99	Bulharsko	74,71	76,24	1,53
Bulharsko	67,97	68,99	1,02	Nizozemsko	80,25	81,72	1,47
Průměr[2)]	72,90	76,93	4,04	Průměr[2)]	78,53	81,58	3,05

Pozn.: [1] V roce 1990 bývalá SRN.
Pozn.: [2] Průměrná hodnota nezahrnuje postkomunistické země.
Pramen: Eurostat, INSEE.

– zlepšení kvality životního prostředí,
– změna struktury ekonomické aktivity obyvatelstva (pokles podílu zaměstnaných v průmyslu, vzestup podílu zaměstnaných ve službách) a s ní související zlepšení kvality pracovního prostředí,
– sociální únosnost ekonomické transformace (nízká míra chudoby, nezaměstnanost pod 10 % ekonomicky aktivního obyvatelstva).

Aktuální úroveň poznání nám bohužel neumožňuje relativizovat podíl uvedených faktorů, nicméně se za všeobecně platné přijímá tvrzení, že hlavní podíl na pozorovaném snížení úrovně celkové úmrtnosti mají především změny v oblasti lékařské péče (*Rychtaříková,* 2002; *Rychtaříková,* 2004). Že se jedná o změny nemalé, vyplývá z vývoje hlavních vstupů do našeho zdravotnictví a jeho vybraných výkonů. Uvedená kauzální vazba je nejčastěji prezentována prostřednictvím poklesu intenzity úmrtnosti na nemoci srdce a cév, který v uplynulých letech představoval jednoznačně nejdůležitější příspěvek k prodlužování průměrné délky života obyvatel Česka, neboť u této skupiny příčin úmrtí není mezi odborníky žádných pochyb o přímém vlivu rozsáhlých investic na zaznamenaný pozitivní vývoj.

Přestože v obecné rovině je kauzalita pozitivního vývoje úmrtnosti jasná, existující data nám neumožňují přímo určit podíl jednotlivých, navíc ne vždy jednoznačně vymezených dílčích faktorů na celkovém vývoji úmrtnosti. Proto se v následujícím textu pokusíme alespoň

Tab. 2 Vývoj vybraných ukazatelů vývoje zdravotnického systému, ČR, 1990–2006 (Trends in selected indicators of changes in the health care system, CR, 1990–2006)

Rok	Veřejné výdaje na zdravotnictví		Spotřeba léčiv		Transplantace					Kardio-chirurgické operace
	v mld. Kč	na 1 obyvatele v Kč	v mld. Kč	na 1 obyvatele v Kč	srdce	ledvin	jater	slinivky břišní	plic	
1990	30,1	–	6,27	605	–	–	–	–	–	–
1991	38,2	–	6,96	675	9	178	2	0	0	1 657
1992	43,6	4 221	9,33	904	–	–	–	–	–	–
1993	69,3	6 705	13,96	1 351	–	–	–	–	–	–
1994	81,1	7 850	21,19	2 050	–	–	–	–	–	–
1995	93,3	9 032	25,64	2 482	60	389	31	13	0	4 008
1996	102,4	9 927	28,18	2 732	75	393	42	19	0	5 042
1997	109,0	10 582	30,06	2 917	96	445	49	21	1	5 943
1998	119,3	11 585	33,31	3 236	55	366	66	21	8	6 464
1999	123,5	12 006	36,44	3 544	64	316	67	24	14	6 869
2000	133,0	12 943	38,39	3 737	58	353	61	23	7	8 438
2001	145,2	14 202	44,23	4 326	49	330	58	25	10	9 082
2002	162,3	15 910	48,03	4 709	54	326	62	23	9	10 817
2003	175,6	17 212	52,22	5 118	52	400	65	23	11	11 163
2004	184,8	18 108	56,99	5 583	48	442	83	25	7	11 621
2005	191,4	18 698	64,57	6 309	62	411	82	18	11	10 515
2006	199,2[1)]	19 402[1)]	58,97	5 744	57[1)]	395[1)]	99[1)]	25[1)]	15[1)]	9 938[1)]

Pozn.: [1] Předběžný odhad.
Pramen: VÚPSV, ÚZIS, Národní kardiochirurgický registr.

o nepřímé zhodnocení podílu progresivních změn v našem zdravotnictví na vývoj úrovně úmrtnosti podle vybraných příčin s využitím konceptu tzv. odvratitelné úmrtnosti (avoidable mortality).

Koncept odvratitelné úmrtnosti představuje teoretický základ a zároveň metodologický rámec pro identifikaci příspěvku zdravotní péče ke zdraví populace (*Andreev et al.,* 2003). S konceptem odvratitelné úmrtnosti jako nástrojem hodnocení kvality lékařské péče přišel *Rutstein* a jeho spolupracovníci, kteří před více než 30 lety prezentovali ideu nepřímého měření dopadu změn kvality lékařské péče na úroveň úmrtnosti. Jako indikátor kvality zdravotního systému přitom použili rozdíly v zastoupení úmrtí na určité vybrané příčiny nebo jejich skupiny (*Nolte et al.,* 2002).

Přes nepříliš frekventované využití konceptu odvratitelné úmrtnosti je poznávací potenciál jeho aplikace značný. Celý koncept je totiž orientován na primární funkci zdravotnictví, tedy na snižování úrovně úmrtnosti. Běžně dostupná data přitom umožňují nejen operacionalizaci tohoto konceptu v případě České republiky, ale zároveň i širší mezinárodní srovnání. Můžeme tak srovnávat různé národní zdravotnické systémy a ze zjištěných odlišností v úrovni i dynamice vývoje hodnot zvolených ukazatelů úmrtnosti následně usuzovat na nedostatky či přednosti jednotlivých systémů zdravotní péče.

Koncept odvratitelné úmrtnosti

Koncept odvratitelné úmrtnosti v podobě nástroje měření kvality zdravotní péče je produktem výzkumu, který pod hlavičkou **American Working Group on Preventable and Manageable Diseases** prováděl, jak již bylo uvedeno, tým vedený *Davidem D. Rutsteinem* (*Rutstein,* 1976). Konceptem reprezentovaný přístup vychází z předpokladu, že efektivita lékařské péče ve smyslu její kvality může být vyjádřena pomocí úmrtnosti na určité příčiny úmrtí, které lze úplně nebo částečně eliminovat v důsledku včasných a vhodných intervencí. S pomocí odborníků z mno-

ha lékařských oborů bylo v rámci uvedeného výzkumu určeno přibližně osmdesát různých příčin úmrtí, které vedou k předčasné úmrtnosti a přitom je možné je odstranit s pomocí preventivních nebo léčebných opatření. Mezi zahrnutými příčinami tak figurují choroby, které lze vyléčit (např. zánět slepého střeva), lze jim do značné míry předcházet prevencí (např. rakovina plic), anebo spadají do obou kategorií (např. záškrt). Výskyt úmrtí nebo dokonce zvýšení úmrtnosti na tyto příčiny představuje varovný signál, ohlašující nutnost zlepšení kvality prevence nebo poskytované zdravotní péče (*Niti – Ng,* 2001; *Westerling,* 2001; *Korda – Butler,* 2004).

Původní Rutsteinův seznam byl koncipován již s ohledem na potřeby mezinárodních komparací. Proto tento seznam obsahuje velmi široké spektrum příčin, z nichž některé se ve vyspělých zemích již prakticky nevyskytují a nebo naopak v rozvojových zemích je jejich výskyt zanedbatelný či velmi nízký. Proto se v různých studiích prezentované výběry příčin úmrtí obvykle vzájemně liší, i když jejich autoři vycházejí ze seznamu odvratitelných příčin podle Rutsteinových tabulek (*Mackenbach – Bouvier-Colle – Jougla, 1990*).

Sám Rutstein v jedné ze svých pozdějších prací (*Rutstein et al., 1980*) upozorňuje, že je zapotřebí nemoci uvedené v seznamech trvale sledovat v důsledku dalšího rozvoje lékařských poznatků a praxe, a také změn ve společnosti a životním prostředí. Proto jsou tyto seznamy předmětem průběžných revizí a zpřesňování. K zásadní úpravě Rutsteinova seznamu se přikročilo především v souvislosti s tvorbou **Atlasu odvratitelné úmrtnosti zemí Evropského společenství**, který připravila pracovní skupina vedená *W.W. Hollandem* [*Holland (ed.), 1991; Holland (ed.), 1993*]. Původní, podstatně širší seznam odvratitelných nemocí byl z tohoto důvodu zkrácen na sedmnáct skupin nemocí a doplněn o některé nově zařazené choroby, například o rakovinu prsu a rakovinu varlat, a to s cílem umožnit plné porovnání výskytu těchto onemocnění v jednotlivých evropských zemích.

Ke zdokonalení výběru příčin či skupin příčin zahrnutých do původního Rutsteinova seznamu však významně přispěli také někteří autoři starších prací, publikovaných především v 80. letech, kteří se postarali o první aplikace konceptu odvratitelné úmrtnosti na datech vybraných zemí (např. *Charlton et al.,* 1983; *Bauer – Charlton,* 1986; *Charlton – Velez,* 1986). Původní Rutsteinův seznam přitom zdokonalili nejen výběrem nemocí, ale také stanovením věkových hranic pro každou příčinu úmrtí, přičemž u většiny příčin horní věkovou hranicí v jejich pojetí představuje věk 65 let. V mnoha studiích z osmdesátých a devadesátých let minulého století [např. *Charlton – Velez,* 1986; *Poikolainen – Eskola,* 1986; *Mackenbach et al.,* 1988; *Holland (ed.),* 1991; *Westerling,* 1992; *Holland (ed.),* 1993] se prokázal rychlejší pokles úmrtnosti na odvratitelné příčiny úmrtí v ekonomicky vyspělých zemích, než jaký byl zaznamenán v případě poklesu celkové úmrtnosti. Tato zjištění byla potvrzena také v pozdějších studiích, zkoumajících vývoj úmrtnosti na odvratitelné příčiny v mimoevropských zemích, např. na Novém Zélandu, v Singapuru a v Austrálii (*Tobias – Jackson,* 2001; *Niti – Ng,* 2001; *Korda – Butler,* 2004). U mnoha odvratitelných příčin úmrtí se ukázalo, že úmrtnost vykazuje rychlejší pokles po zavedení nových forem zdravotní péče, jako například programů primární péče sledujících hypertenzi a sloužících tak k prevenci úmrtnosti na cerebrovaskulární choroby, nebo pravidelných prohlídek za účelem prevence rakoviny děložního hrdla (*Westerling,* 2001).

Práce věnované odvratitelné úmrtnosti ve východoevropském regionu se objevují teprve od 90. let, přičemž se většinou jedná o komparace typu Západ-Východ (např. *Boys – Forster – Józan,* 1991; *Velkova – Wolleswinkel-van den Bosch – Mackenbach,* 1997; *Andreev et al.,* 2003; *Nolte et al.,* 2002; *Newey et al.,* 2004). Mezi klasické práce přitom patří zejména srovnávací analýza vývoje odvratitelné úmrtnosti v Litvě a ve Švédsku v období 1971–1990 (*Gaizauskiené – Westerling,* 1995).

Z hlediska konceptu odvratitelné úmrtnosti použitém v našem výzkumu je důležité se zmínit o rozdělení odvratitelné úmrtnosti na dvě základní kategorie příčin, příčiny léčitelné

a příčiny, kterým lze předejít (viz blíže *Newey et al.,* 2004). Léčitelné příčiny (tzv. treatable mortality) jsou příčiny, které reagují na zdravotní zásah prostřednictvím sekundární prevence a léčby. Mezi ně například patří rakovina děložního hrdla, hypertenze nebo zánět slepého střeva, přičemž tyto příčiny se považují za indikátor kvality zdravotní péče. Naproti tomu příčiny, kterým lze předejít (tzv. preventable mortality), jsou zpravidla mimo přímou kontrolu zdravotnických služeb a působí na ně zejména primární prevence. Sem patří kupříkladu rakovina plic, které lze předejít opatřeními omezujícími kouření nebo cirhóza jater, jíž lze předejít opatřeními omezujícími konzumaci alkoholu. Nemoci této kategorie a jejich výskyt jsou proto logicky pokládány za indikátor kvality preventivních opatření.

Vstupní data

Z disponibilních zdrojů dat představovaných zejména publikací *Českého statistického úřadu* **Zemřelí podle podrobného seznamu příčin smrti, pohlaví a věku v ČR (1919–2005)** jsme za každý rok období 1990–2005 získali údaje o úmrtnosti podle věku, pohlaví a příčin úmrtí, přičemž počty zemřelých byly agregovány do věkových skupin 0, 1–4, 5–9,... 75+ let. Vstupní data přitom zahrnují počty úmrtí podle příčin za jednotlivé kalendářní roky období 1990–1993 a období 1994–2006 vytříděná s pomocí 9., resp. **10. revize Mezinárodní statistické klasifikace nemocí a přidružených zdravotních problémů**. Strukturálně analogické a časově odpovídající věkové struktury obyvatelstva za období 1990–2005 jsme převzali z publikace **Demografická příručka 2006**. Data týkající se úmrtí a věkové struktury za rok 2006 pocházejí z publikace Českého statistického úřadu **Demografická ročenka České republiky za rok 2006**.

Výběr odvratitelných příčin smrti

V další analýze vycházíme z 37 dílčích příčin nebo skupin příčin úmrtí (tab. 3) považovaných za odvratitelné příčiny podle autorů práce *Newey et al.* (2004). V souladu s jejich specifikací můžeme odvratitelné příčiny rozdělit do tří skupin, které představují:

1. **choroby léčitelné zdravotní péči (treatable)**,
2. **choroby, jimž lze předejít zdravotní prevencí (preventable)**,
3. **ischemická choroba srdeční**.

K třetí z uvedených skupin *Newey et al*. (2004) uvádějí, že ischemickou chorobu srdeční je nutné studovat odděleně, neboť:

1. není jasný přesný přínos zdravotní péče k omezení úmrtí na tuto nemoc,
2. ischemická choroba srdeční může být pojímána jako ukazatel zdravotní péče, ale také zdravotní politiky,
3. velký počet úmrtí na ni patrně zakrývá důsledky zdravotní péče u jiných chorob, než je ischemická choroba srdeční.

U některých příčin úmrtí (např. spalničky nebo černý kašel) jsme ve sledovaném období nezaregistrovali v našich statistikách ani jeden případ úmrtí. Přesto jsme tyto příčiny ponechali v původním seznamu odvratitelných úmrtí z důvodu zachování možnosti použít výsledky naší analýzy pro potřeby mezinárodních srovnání se zeměmi, které dosud úmrtí na uvedené příčiny registrují.

Důležitým momentem aplikace konceptu odvratitelné úmrtnosti je určení horního limitního věku, do kterého ještě můžeme uvažovat odvratitelné příčiny úmrtí. Ve shodě s většinou prací zabývajících se aktuálně touto problematikou jsme horní věkovou hranici stanovili na 75 let, protože odvratitelnost úmrtí a především spolehlivost určení příčiny úmrtí ve vyšším věku jsou již značně sporné (*Mackenbach et al.,* 1988). U některých vybraných příčin a skupin příčin úmrtí zvolil Newey se svými spolupracovníky odlišnou věkovou hranici. Například u infekční střevní choroby, černého kašle, spalniček a dětské respirační nemoci počítali s úmrtími do 15 let věku a v případě leukémie analyzovali pouze úmrtnost osob do věku 45 let. Tyto příčiny tak

Tab. 3 Seznam příčin/skupin příčin smrti podle základních kategorií odvratitelné úmrtnosti (věk 0–74 let) [(List of causes of death/cause-of-death categories by basic avoidable mortality categories, ages 0–74)]

Příčina/skupina příčin	ICD9	ICD10
Léčitelné nemoci		
Střevní infekční nemoci	001–009	A00–A09
Tuberkulóza	010–018, 137	A15–A19, B90
Jiné infekce (záškrt, tetanus, dětská obrna)	032, 037, 045	A36, A35, A80
Černý kašel	033	A37
Septikémie	038	A40–A41
Spalničky	055	B05
Zhoubný novotvar kolorekta	153–154	C18–C21
Zhoubný novotvar kůže	173	C44
Zhoubný novotvar prsu	174	C50
Zhoubný novotvar děložního hrdla	180	C53
Zhoubný novotvar děložního těla a dělohy	179, 182	C54, C55
Zhoubný novotvar varlete	186	C62
Hodgkinova nemoc	201	C81
Leukémie	204–208	C91–C95
Poruchy štítné žlázy	240–246	E00–E07
Diabetes mellitus	250	E10–E14
Epilepsie	345	G40–G41
Chronické revmatické nemoci srdce	393–398	I05–I09
Hypertenzní nemoc	401–405	I10–I13, I15
Cévní nemoci mozku	430–438	I60–I69
Nemoci dýchací soustavy (kromě zánětů plic a chřipky)	460–479, 488–519	J00–J09, J20–J99
Chřipka	487	J10–J11
Záněty plic	480–486	J12–J18
Žaludeční a dvanáctnikový vřed	531–533	K25–K27
Apendicitida	540–543	K35–K38
Kýly	550–553	K40–K46
Žlučové kameny a zánět žlučníku	574–575.1	K80–K81
Záněty ledvin a nefróza	580–589	N00–N07, N17–N19, N25–N27
Zbytnění prostaty	600	N40
Úmrtí spojené se těhotenstvím, porodem a šestinedělím	630–676	O00–O99
Vrozené srdeční vady	745–747	Q20–Q28
Některé stavy vzniklé v perinatálním období	760–779	P00–P96
Nehody pacientů během léčby a lékařských výkonů	E870–E876, E878–E879	Y60–Y69, Y83–Y84
Nemoci, kterým lze předejít		
Zhoubný novotvar průdušnice, průdušek a plic	162	C33–C34
Chronické nemoci jater a cirhóza	571	K70, K73–K74
Nehody způsobené motorovým vozidlem	E810–825	V02–V04, V09, V12–V14, V20–V79, V82–V87, V89
Ischemická choroba srdeční		
Ischemická choroba srdeční	410–414	I20–I25

Pozn.: Příčiny/skupiny příčin, u kterých registrujeme odlišné věkové vymezení (blíže viz text):
Střevní infekční nemoci – 0–14 let;
Černý kašel – 0–14 let;
Spalničky – 1–14 let;
Zhoubný novotvar děložního těla a dělohy – 0–44 let;
Diabetes mellitus – 0–49 let;
Leukémie – 0–44 let;
Nemoci dýchací soustavy (kromě zánětů plic a chřipky) – 1–14 let.
Pramen: Newey et al., 2004.

zahrnují odlišnou skupinu chorob u dětí a u dospělých, přičemž úmrtí na uvedené příčiny, k nimž dojde jindy než v dětství, patrně odrážejí vznik nějaké jiné nemoci. Odlišná věková hranice byla stanovena také pro diabetes (do 50 let), protože odvratitelnost úmrtí na tuto chorobu ve starším věku a zejména efektivnost diabetické kontroly při omezování vaskulárních komplikací zůstávají diskutabilní (*Newey et al.,* 2004).

Z hlediska praxe vymezování věkových intervalů za účelem studia odvratitelné úmrtnosti je zajímavé, že nikdo z autorů doposud nereflektoval rozdíly v úmrtnosti, resp. střední délce života při narození mezi ženami a muži. V tomto kontextu by bylo zcela logickým zvýšit věkovou hranici pro analýzu odvratitelné úmrtnosti u žen o pět let, tedy přibližně o hodnotu průměrného rozdílu naděje dožití při narození mezi muži a ženami ve vyspělých zemích. V prezentované studii jsme však na tuto inovaci nepřistoupili záměrně proto, aby zůstala zachována srovnatelnost výsledků s výsledky jiných obdobných studií. S jejím uplatněním nicméně počítáme v dalším výzkumu.

Použité ukazatele

Vývoj odvratitelné úmrtnosti jsme sledovali v rámci každé z uvedených tří kategoriích příčin odděleně za muže a za ženy, a to s pomocí hodnot **přímo standardizovaných měr úmrtnosti**. Za standard jsme přitom zvolili Evropskou standardní populaci (*Doll – Cook,* 1966).

Vzhledem ke zmíněné nutnosti omezit analýzu odvratitelné úmrtnosti na věkový interval 0–74 dokončených let jsme zkonstruovali zkrácené úmrtností tabulky pro úsek mezi přesnými věky 0 a 75 let. Celkovou intenzitu úmrtnosti v tomto a obecně v analogicky vymezených úsecích věku charakterizuje hodnota ukazatele označovaného v anglosaské literatuře jako „temporary life expectancy" a často také jako „partial life expectancy", zde konkrétně od narození do věku 75 let. V naší práci budeme používat český ekvivalent tohoto termínu, kterým je **intervalová naděje dožití** od narození do přesného věku 75 let ($ie_{0–75}$). Obdobně jako jiné tabulkové funkce se i tato počítá odděleně pro muže a pro ženy, přičemž je definována jako průměrný počet člověkolet prožitých v uvedeném věkovém intervalu připadající na právě narozenou osobu za předpokladu, že po celou dobu jejího dalšího života se nezmění řád vymírání, zachycený danou úmrtnostní tabulkou. Z definice tedy vyplývá, že:

$$ie_{0–75} = (T_0 – T_{75}) / l_0$$

kde T_0 a T_{75} je celkový počet člověkolet prožitých po dosažení přesného věku 0, resp. 75 let a l_0 představuje kořen tabulky.

Metodou dvourozměrné dekompozice (*Arriaga,* 1984) jsme v návaznosti na výpočet hodnot příslušné intervalové naděje dožití popsali příspěvky uvedených kategorií příčin odvratitelné úmrtnosti k rozdílů $ie_{0–75}$ mezi roky 1990 a 2006 odděleně podle pohlaví.

Prostřednictvím vypočtených hodnot uvedených ukazatelů, intervalových nadějí dožití a příspěvků (podílů) jednotlivých kategorií příčin, můžeme naplnit **dva základní cíle** této práce:

– popsat vývoj úmrtnosti (odděleně pro úmrtnost neodvratitelnou a odvratitelnou, v následném členění na léčitelnou úmrtnost, úmrtnost, které lze předejít a ischemickou chorobu srdeční) podle pohlaví a věku v období 1990–2006,
– odhadnout příspěvky uvedených kategorií ke změně intervalové naděje dožití mezi roky 1990 a 2006.

Výsledky

Mezi roky 1990 a 2006 se u mužů snížil počet úmrtí reprezentujících odvratitelnou úmrtnost přibližně o 10,2 tis., což představuje pokles podílu této složky na celkové úmrtnosti z 63,0 % v roce 1990 na 52,2 % v roce 2006. U žen byl zjištěn podobný trend: počet úmrtí ve sledovaném období se snížil o přibližně 5,4 tis. případů. To vedlo k poklesu podílu odvratitel-

Tab. 4 Zemřelí podle základních kategorií příčin smrti podle pohlaví (věk 0–74 let), ČR, 1990–2006 (vybrané roky) [(Deaths according to basic cause-of-death categories, by sex (ages 0–74), CR, 1990–2006 (selected years)]

Kategorie	Počet zemřelých			Podíl z úhrnu zemřelých (%)		
	1990	1998	2006	1990	1998	2006
	Muži					
Léčitelná úmrtnost	8 578	6 425	5 403	20,9	18,5	17,9
Úmrtnost, které lze předejít	6 354	5 203	4 896	15,5	15,0	16,3
Ischemická choroba srdeční	10 969	7 572	5 409	26,7	21,9	18,0
Odvratitelná úmrtnost	25 901	19 200	15 708	63,0	55,4	52,2
Neodvratitelná úmrtnost	15 213	15 448	14 402	37,0	44,6	47,8
Úmrtnost celkem	41 114	34 648	30 110	100,0	100,0	100,0
	Ženy					
Léčitelná úmrtnost	7 840	6 206	4 681	33,8	30,6	28,3
Úmrtnost, které lze předejít	1 260	1 406	1 614	5,4	6,9	9,8
Ischemická choroba srdeční	4 835	3 590	2 193	20,8	17,7	13,2
Odvratitelná úmrtnost	13 935	11 202	8 488	60,0	55,2	51,3
Neodvratitelná úmrtnost	9 272	9 109	8 063	40,0	44,8	48,7
Úmrtnost celkem	23 207	20 311	16 551	100,0	100,0	100,0

né úmrtnosti z výchozích 60,0 % na 51,3 %, čímž se obdobně jako u mužů podíl odvratitelné a neodvratitelné úmrtnosti na celkovém počtu úmrtí téměř vyrovnal.

Z hlediska vnitřní struktury odvratitelné úmrtnosti k uvedenému poklesu v počtu a zastoupení odvratitelných úmrtí u mužů přispěla především redukce počtu úmrtí na ischemickou chorobu srdeční, která se na poklesu počtu úmrtí podílela přibližně polovinou (5,6 tis. úmrtí). Pozorovaný vývoj vedl ke snížení podílu úmrtí na tuto příčinu na celkovém počtu úmrtí o 8,7 procentního bodu, z 26,7 % v roce 1990 na 18,0 % v roce 2006. Významnou byla také redukce počtu úmrtí na léčitelné nemoci, a to především zásluhou poklesu na cévní nemoci mozku. Snížení počtu úmrtí v rámci této kategorie o 3,2 tis. případů představovalo zároveň snížení jejího podílu na celkové úmrtnosti z 20,9 % v roce 1990 na 17,9 % v roce 2006. U příčin, kterým lze zabránit, došlo k nejmenší redukci v počtu úmrtí (1,5 tis. případů), přičemž celé dvě třetiny této hodnoty bylo možné připsat na vrub poklesu počtu úmrtí na zhoubný novotvar průdušnice, průdušek a plic. Ve výsledku pak došlo k mírnému navýšení podílu úmrtí spadajících do této kategorie příčin na celkové úmrtnosti, když jeho hodnota vzrostla z 15,5 % v roce 1990 na 16, 3 % v roce 2006. Přesuny ve struktuře odvratitelné úmrtnosti, k nimž došlo ve sledovaném období, signalizují určité zaostávání účinnosti prevence za účinností léčebného procesu, přičemž tento trend se projevuje u žen poněkud výrazněji než u mužů.

Na rozdíl od mužů se na celkovém poklesu počtu zemřelých žen v případě odvratitelné úmrtnosti podílela nejvýrazněji skupina léčitelných nemocí. V roce 2006 na tyto choroby zemřelo o 3,2 tis. osob méně něž v roce 1990, což s přihlédnutím k vývoji úmrtnosti v rámci ostatních skupin nemocí znamenalo snížení podílu úmrtí způsobených léčitelnými chorobami na celkové úmrtnosti o 5,5 procentního bodu (z 33,8 % na 28,3 %). Z absolutně vyjádřeného poklesu přitom plných 2 tis. úmrtí připadlo na cévní nemoci mozku. Ischemická choroba srdeční tvořící v našem případě samostatnou kategorii vykázala v námi sledovaném období pokles přibližně o 2,6 tis. úmrtí, což ve svém důsledku vedlo k výrazné redukci podílu této příčiny na celkové úmrtnosti o 7,6 procentního bodu, z výchozích 20,8 % v roce 1990 na 13,2 % v roce 2006. Z jednoznačně pozitivního směru vývoje úmrtnosti u žen ve všech ohledech vybočuje úmrtnost na příčiny patřící do kategorie odvratitelné úmrtnosti. Počet úmrtí, kterým bylo v rámci použitého konceptu možné předejít, v populaci našich žen ve sledovaném období nepoklesl, ale naopak se o 350 případů zvýšil. Stalo se tak zejména v důsledku vzestupu počtu zemřelých na

Tab. 5 Standardizovaná míra úmrtnosti podle pohlaví a kategorií příčin úmrtí (věk 0–74 let; na 100 tis. obyvatel; Evropská standardní populace), ČR, 1990–2006 [(Standardised mortality rate by sex and cause-of-death category (ages 0–74; per 100 thous. inhabitants; European Standard Population), CR, 1990–2006)]

Rok	Léčitelná úmrtnost		Úmrtnost, které lze předejít		Ischemická choroba srdeční		Odvratitelná úmrtnost		Neodvratitelná úmrtnost		Úmrtnost celkem
	intenzita	podíl[1)] (%)	intenzita	podíl[1)] (%)	intenzita	podíl[1)] (%)	intenzita	podíl[2)] (%)	intenzita	podíl[2)] (%)	intenzita
	Muži										
1990	197,8	33,6	140,5	23,9	250,7	42,6	589,0	63,5	339,2	36,5	928,2
1991	182,1	33,1	136,1	24,7	232,3	42,2	550,5	63,3	319,1	36,7	869,5
1992	171,6	32,2	135,1	25,4	226,2	42,4	532,9	62,8	316,3	37,2	849,2
1993	161,5	32,2	127,8	25,5	212,4	42,3	501,7	62,6	300,2	37,4	802,0
1994	155,1	32,9	113,5	24,1	203,3	43,1	471,9	59,7	318,5	40,3	790,4
1995	150,7	32,8	114,0	24,8	195,0	42,4	459,6	59,1	317,9	40,9	777,5
1996	142,6	33,0	109,3	25,3	180,3	41,7	432,1	57,8	315,0	42,2	747,1
1997	132,7	32,8	109,1	27,0	163,1	40,3	404,9	55,1	330,1	44,9	735,0
1998	130,4	33,8	104,2	27,0	151,7	39,3	386,4	55,7	307,0	44,3	693,4
1999	128,3	33,0	113,5	29,2	146,9	37,8	388,7	57,5	287,4	42,5	676,1
2000	128,8	34,3	111,0	29,6	135,7	36,1	375,5	56,6	287,9	43,4	663,4
2001	118,9	33,6	106,7	30,1	128,5	36,3	354,1	55,6	282,5	44,4	636,6
2002	120,7	35,2	103,3	30,1	119,3	34,7	343,3	54,2	289,7	45,8	633,0
2003	119,3	35,7	102,2	30,6	113,0	33,8	334,5	52,9	298,2	47,1	632,7
2004	112,9	35,5	99,5	31,3	106,0	33,3	318,4	52,4	289,1	47,6	607,5
2005	107,3	34,9	97,0	31,6	103,2	33,6	307,6	52,4	279,6	47,6	587,2
2006	102,3	35,0	89,9	30,8	100,1	34,2	292,3	52,2	267,2	47,8	559,4
	Ženy										
1990	144,1	57,1	23,3	9,2	85,1	33,7	252,5	59,9	169,2	40,1	421,7
1991	137,8	56,1	25,3	10,3	82,5	33,6	245,5	60,5	160,0	39,5	405,5
1992	129,3	56,1	26,3	11,4	74,8	32,5	230,4	59,5	156,9	40,5	387,3
1993	126,6	56,1	23,8	10,6	75,0	33,3	225,4	59,6	153,0	40,4	378,4
1994	118,7	55,7	22,0	10,3	72,3	33,9	213,0	57,5	157,5	42,5	370,5
1995	117,0	55,2	23,5	11,1	71,4	33,7	211,9	57,3	158,0	42,7	369,9
1996	106,7	54,4	22,9	11,7	66,5	33,9	196,0	56,6	150,4	43,4	346,5
1997	103,9	55,3	23,3	12,4	60,5	32,2	187,7	54,7	155,7	45,3	343,4
1998	100,0	56,6	23,8	13,5	52,9	29,9	176,7	54,6	146,8	45,4	323,6
1999	97,9	55,6	26,4	15,0	51,8	29,4	176,0	55,3	142,3	44,7	318,3
2000	94,9	55,8	27,7	16,3	47,6	28,0	170,2	55,1	138,6	44,9	308,8
2001	92,8	56,3	27,1	16,4	45,1	27,3	165,0	54,2	139,2	45,8	304,2
2002	90,8	56,3	27,4	17,0	43,2	26,8	161,3	54,4	135,0	45,6	296,3
2003	88,2	56,4	27,8	17,8	40,4	25,8	156,4	52,7	140,3	47,3	296,7
2004	82,6	56,6	26,8	18,4	36,5	25,0	145,9	52,1	134,1	47,9	280,0
2005	79,2	55,5	26,9	18,8	36,6	25,7	142,7	51,3	135,2	48,7	277,9
2006	74,9	55,8	26,3	19,6	33,0	24,6	134,2	51,0	129,0	49,0	263,3

Pozn.: [1] podíl na odvratitelné úmrtnosti.
Pozn.: [2] podíl na celkové úmrtnosti.

zhoubný novotvar průdušnice, průdušek a plic v souvislosti s rostoucí prevalencí kuřaček. Zmíněný nárůst o 350 zemřelých v absolutním vyjádření však vzhledem k významnému poklesu počtů úmrtí ve zbývajících kategoriích znamenal výrazný růst podílu úmrtí způsobených nemocemi, jimž bylo možné předejít, na celkovém počtu úmrtí z 5,4 % v roce 1990 na 9,8 % v roce 2006.

Podíváme-li se na vývoj sledované úmrtnosti s pomocí standardizovaných měr, zjistíme, že celková intenzita úmrtnosti mužů se za období 1990–2006 snížila z 928,2 na 559,4 zemřelých

na 100 tis. mužů středního stavu, což představuje pokles na úroveň odpovídající 60,3 % výchozí úrovně z roku 1990. U žen hodnota stejného ukazatele za uvedené období poklesla na 62,4 % výchozí hodnoty z roku 1990, když se standardizovaná míra úmrtnosti snížila z 421,7 na 263,3 zemřelých v přepočtu na 100 tis. žen středního stavu. Příznivý vývoj celkové úmrtnosti byl především důsledkem snížení intenzity úmrtnosti na odvratitelné příčiny úmrtí, které u mužů i u žen významně překonalo pokles úmrtnosti na neodvratitelné příčiny úmrtí. Odvratitelná úmrtnost pro muže se totiž snížila z 589,0 na 292,3 zemřelých v přepočtu na 100 tis. mužů středního stavu a poklesla tak na úroveň odpovídající pouhým 49,6 % výchozí úrovně. U žen se odehrála srovnatelná změna, když hodnota standardizované úmrtnosti poklesla z 252,5 na 134,2 zemřelých připadajících na každých 100 tis. žen, což znamená pokles na 53,2 % původní úrovně intenzity úmrtnosti na odvratitelné nemoci.

V případě neodvratitelné úmrtnosti registrujeme u mužů snížení intenzity o 21,2 % (z 339,2 na 267,2 zemřelých na 100 tis. mužů), což je poněkud nižší hodnota poklesu než ta, kterou jsme zaznamenali u žen. V jejich případě totiž neodvratitelná úmrtnost poklesla o 23,7 % (z 169,2 na 129,0 zemřelých na 100 tis. žen).

Výsledkem diferencovaného vývoje intenzity v obou základních kategoriích úmrtnosti byla významná změna zastoupení odvratitelných a neodvratitelných příčin úmrtí na celkové intenzitě úmrtnosti – u mužů se jejich vzájemný poměr změnil z přibližně 64 : 36 v roce 1990 na 52 : 48 v roce 2006, u žen pak z 60 : 40 na 51 : 49.

Pokud se jedná o vývoj intenzity úmrtnosti v rámci jednotlivých kategorií odvratitelné úmrtnosti (léčitelná úmrtnost, úmrtnost, které lze předejít a ischemická choroba srdeční) v členění podle pohlaví, musíme konstatovat, že tento nebyl ve sledovaném období vyrovnaný. Přitom z hlediska celkové redukce odvratitelné úmrtnosti měl u obou pohlaví největší váhu pokles úmrtnosti na ischemickou chorobu srdeční, jejíž intenzita v roce 2006 představovala přibližně 40 % výchozí intenzity z roku 1990. Standardizovaná míra úmrtnosti na tuto příčinu se totiž u mužů ve sledovaném období snížila z 250,7 zemřelých na 100 tis. mužů středního stavu v roce 1990 na 100,1 zemřelých v roce 2006 a u žen jsme zaznamenali analogickou redukci hodnoty tohoto ukazatele z 85,1 na 33,0 zemřelých.

Také u poměrně široce vymezené kategorie příčin úmrtí zahrnujících léčitelné choroby se ve sledovaném období intenzita úmrtnosti snížila přibližně stejnou měrou u obou pohlaví. Zhruba 50% pokles oproti výchozí hodnotě standardizované míry úmrtnosti z roku 1990 představoval v případě mužů konkrétně pokles z 197,8 na 102,3 zemřelých na 100 tis. mužů a v případě žen z 144,1 na 74,9 zemřelých na 100 tis. žen. V této skupině příčin přitom pozorujeme výraznou koncentraci úmrtnosti do prvních tří nejvýznamnějších příčin úmrtí, a to jak u mužů, tak u žen. Například u mužů první tři nejčastěji se vyskytující nemoci bezprostředně vedoucí k úmrtí (cévní nemoci mozku, zhoubný novotvar kolorekta a záněty plic) pokrývaly v roce 2006 tři čtvrtiny celkové úmrtnosti. Jen mírně nižší úroveň koncentrace úmrtnosti do tří nejvýznamnějších příčin úmrtí jsme zaznamenali také v případě žen, u nichž na cévní nemoci mozku, zhoubný novotvar prsu a zhoubný novotvar kolorekta připadlo v roce 2006 téměř 70 % celkové intenzity úmrtnosti na léčitelné příčiny.

Skupina příčin úmrtí, které lze ovlivnit primární prevencí (zhoubný novotvar průdušnice, průdušek a plic, chronické nemoci jater a cirhóza a nehody způsobené motorovým vozidlem), vykazuje z hlediska zjištěného vývoje některá významná specifika. V případě mužů jsme u této skupiny nemocí pozorovali sice nejméně dynamické, avšak stále ještě velmi výrazné snížení celkové intenzity úmrtnosti, když hodnota standardizované míry mezi lety 1990 a 2006 poklesla ze 140,5 na 89,9 zemřelých na 100 tis. mužů, tedy na 64 % hodnoty vykázané za rok 1990. U žen za stejných podmínek a ve stejných časových rámcích došlo naopak ke zvýšení úrovně úmrtnosti, a to o plných 13 %. Jejich standardizovaná míra úmrtnosti se totiž zvýšila z 23,3 na 26,3 zemřelých na 100 tis. žen středního stavu. I když vezmeme v úvahu relativně nízkou výchozí hodnotu sledovaného ukazatele a tedy větší náchylnost k projevům nahodilosti ve vývoji, jedná se bezpochyby o významný posun a především o významný trend.

Tab. 6 Standardizovaná míra úmrtnosti podle pohlaví a příčin/skupin příčin odvratitelné úmrtnosti (věk 0–74 let; na 100 tis. obyvatel; Evropská standardní populace), ČR, 1990–2006 (vybrané roky) [(Standardised mortality rate by sex and cause of death/category of avoidable cause of death (ages 0–74; per 100 thous. inhabitants; European Standard Population), CR, 1990–2006 (selected years)]

Příčina/skupina příčin	Muži			Ženy		
	1990	1998	2006	1990	1998	2006
Střevní infekční nemoci	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0
Tuberkulóza	2,0	1,1	0,5	0,5	0,3	0,2
Jiné infekce (záškrt, tetanus, dětská obrna)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Černý kašel	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Septikémie	0,5	0,4	1,6	0,6	0,3	0,8
Spalničky	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Zhoubný novotvar kolorekta	33,3	33,3	27,8	16,6	15,5	12,5
Zhoubný novotvar kůže	0,6	0,5	0,6	0,4	0,2	0,2
Zhoubný novotvar prsu	x	x	x	23,7	21,5	17,9
Zhoubný novotvar děložního hrdla	x	x	x	5,6	5,2	4,6
Zhoubný novotvar děložního těla a dělohy	x	x	x	0,4	0,2	0,2
Zhoubný novotvar varlete	1,1	1,0	0,5	x	x	x
Hodgkinova nemoc	1,6	0,9	0,4	0,9	0,5	0,3
Leukémie	1,8	1,0	0,6	1,3	0,7	0,4
Poruchy štítné žlázy	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1
Diabetes mellitus	1,1	0,5	0,5	0,6	0,3	0,2
Epilepsie	1,9	1,6	1,7	1,1	0,7	0,7
Chronické revmatické nemoci srdce	5,6	1,8	0,5	5,6	1,8	0,4
Hypertenzní nemoc	4,3	4,6	5,3	2,8	2,5	2,9
Cévní nemoci mozku	100,0	57,0	37,1	59,6	34,7	20,3
Nemoci dýchací soustavy (kromě zánětů plic a chřipky)	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Chřipka	0,4	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0
Záněty plic	10,3	10,5	10,8	4,4	4,7	4,5
Žaludeční a dvanáctníkový vřed	6,6	3,7	3,5	1,6	1,1	1,4
Apendicitida	0,5	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1
Kýly	0,5	0,4	0,3	0,8	0,1	0,3
Žlučové kameny a zánět žlučníku	1,9	0,6	0,5	1,9	0,7	0,4
Záněty ledvin a nefróza	7,4	4,6	5,0	4,8	3,6	3,1
Zbytnění prostaty	1,9	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0
Úmrtí spojené se těhotenstvím, porodem a šestinedělím	x	x	x	0,2	0,1	0,2
Vrozené srdeční vady	2,7	1,5	0,8	1,9	1,4	0,4
Některé stavy vzniklé v perinatálním období	11,5	4,8	3,5	7,8	3,6	2,8
Nehody pacientů během léčby a lékařských výkonů	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Léčitelná úmrtnost	**197,8**	**130,4**	**102,3**	**144,1**	**100,0**	**74,9**
Zhoubný novotvar průdušnice, průdušek a plic	91,8	70,7	55,7	10,5	13,0	15,2
Chronické nemoci jater a cirhóza	31,1	23,4	22,2	7,9	7,9	7,7
Nehody způsobené motorovým vozidlem	17,6	10,2	11,9	4,9	2,9	3,4
Úmrtnost, které lze předejít	**140,5**	**104,2**	**89,9**	**23,3**	**23,8**	**26,3**
Ischemická choroba srdeční	**250,7**	**151,7**	**100,1**	**85,1**	**52,9**	**33,0**
Odvratitelná úmrtnost	**589,0**	**386,4**	**292,3**	**252,5**	**176,7**	**134,2**

Na vině tomuto posunu je ve vší pravděpodobnosti zejména nezdravý životní styl stále ještě velmi podstatné části české populace (vysoká prevalence kouření a spotřeba alkoholu), kterému se ženy pod vlivem sociokulturních vzorců chování převažujících ještě v poměrně nedávné minulosti vyhýbali častěji než dnes. Změny ve struktuře intenzity odvratitelné úmrtnosti

Tab. 7 Příspěvky věkových skupin a kategorií příčin úmrtí ke změně intervalové naděje dožití (věk 0–75 let) mezi roky 1990 a 2006, ČR [(Contribution of age groups and cause-of-death categories to the change in period life expectancy (ages 0–75) between 1990 and 2006, CR)]

Věk	Léčitelná úmrtnost		Úmrtnost, které lze předejít		Ischemická choroba srdeční		Odvratitelná úmrtnost		Neodvratitelná úmrtnost		Úmrtnost celkem	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
	Muži											
0	0,42	11,7	0,00	0,1	0,00	0,0	0,42	11,8	0,16	4,5	0,58	16,3
1–4	0,02	0,5	0,00	0,1	0,00	0,0	0,02	0,7	0,04	1,0	0,06	1,7
5–9	0,01	0,2	0,01	0,3	0,00	0,0	0,02	0,5	0,02	0,5	0,04	1,0
10–14	0,01	0,3	0,00	0,0	0,00	0,0	0,01	0,2	0,01	0,4	0,02	0,6
15–19	0,02	0,4	0,01	0,3	0,00	0,0	0,03	0,7	0,02	0,4	0,04	1,2
20–24	0,01	0,2	0,01	0,3	0,00	0,0	0,02	0,6	0,06	1,7	0,08	2,2
25–29	0,02	0,5	0,02	0,5	0,00	0,1	0,04	1,0	0,05	1,5	0,09	2,5
30–34	0,02	0,5	0,01	0,4	0,02	0,5	0,05	1,4	0,07	1,8	0,12	3,3
35–39	0,03	0,9	0,03	0,9	0,04	1,0	0,10	2,8	0,09	2,6	0,19	5,3
40–44	0,05	1,3	0,07	1,8	0,08	2,2	0,19	5,3	0,07	2,0	0,26	7,4
45–49	0,07	1,9	0,08	2,2	0,13	3,5	0,27	7,6	0,06	1,8	0,34	9,4
50–54	0,08	2,1	0,10	2,7	0,17	4,7	0,34	9,6	0,04	1,1	0,38	10,6
55–59	0,09	2,5	0,09	2,5	0,20	5,5	0,38	10,5	0,06	1,6	0,43	12,1
60–64	0,11	3,0	0,06	1,5	0,22	6,1	0,38	10,7	0,06	1,7	0,44	12,4
65–69	0,09	2,5	0,04	1,2	0,18	4,9	0,31	8,6	0,07	2,0	0,38	10,5
70–74	0,04	1,1	0,01	0,2	0,06	1,5	0,10	2,9	0,03	0,7	0,13	3,6
Celkem	1,06	29,7	0,53	14,9	1,08	30,2	2,68	74,9	0,90	25,1	3,58	100,0
	Ženy											
0	0,30	16,3	0,00	–0,1	0,00	0,0	0,30	16,3	0,16	8,7	0,46	25,0
1–4	0,02	1,0	0,00	0,2	0,00	0,0	0,02	1,2	0,03	1,6	0,05	2,8
5–9	0,01	0,7	0,01	0,3	0,00	0,0	0,02	1,0	0,01	0,6	0,03	1,6
10–14	0,01	0,7	0,00	0,0	0,00	0,0	0,01	0,7	0,02	0,8	0,03	1,5
15–19	0,01	0,5	0,02	1,0	0,00	0,0	0,03	1,6	0,03	1,5	0,06	3,1
20–24	0,01	0,6	0,00	0,2	0,00	0,0	0,02	0,8	0,01	0,5	0,02	1,3
25–29	0,01	0,8	0,00	–0,2	0,00	0,0	0,01	0,7	0,02	1,0	0,03	1,7
30–34	0,02	1,1	0,00	0,0	0,00	0,0	0,02	1,2	0,04	2,0	0,06	3,2
35–39	0,02	1,3	0,00	0,0	0,00	0,2	0,03	1,5	0,03	1,5	0,06	3,0
40–44	0,03	1,8	0,01	0,3	0,01	0,5	0,05	2,6	0,03	1,4	0,07	4,0
45–49	0,05	2,7	0,00	0,1	0,02	1,1	0,07	3,9	0,03	1,8	0,11	5,7
50–54	0,07	3,6	–0,01	–0,7	0,04	2,0	0,09	4,9	0,03	1,5	0,12	6,4
55–59	0,08	4,3	–0,01	–0,7	0,07	3,8	0,14	7,4	0,04	2,3	0,18	9,7
60–64	0,09	5,1	–0,01	–0,6	0,09	4,9	0,17	9,3	0,04	2,3	0,21	11,6
65–69	0,10	5,5	–0,01	–0,4	0,10	5,2	0,19	10,4	0,07	3,6	0,26	13,9
70–74	0,04	2,1	0,00	0,0	0,04	2,2	0,08	4,3	0,02	1,0	0,10	5,3
Celkem	0,89	48,3	–0,01	–0,5	0,37	20,1	1,26	67,9	0,59	32,1	1,85	100,0

vedly v případě mužů k vyrovnání její úrovně v rámci jednotlivých skupin příčin tvořících kategorii odvratitelné úmrtnosti. V roce 2006 připadalo na léčitelné nemoci 35,0 %, na nemoci, kterým lze předejít 30,8 % a na ischemickou chorobu srdeční 34,2 % celkové intenzity úmrtnosti na odvratitelné příčiny úmrtí. U žen si léčitelné nemoci přes pokles svého podílu udržely nadpoloviční zastoupení, zvýšil se však podíl nemocí ovlivnitelných primární prevencí. Na léčitelné nemoci ve výsledku připadalo 55,8 % intenzity odvratitelné úmrtnosti u žen, na nemoci, kterým lze předejít 19,6 % a na ischemickou chorobu srdeční 24,6 %.

Graf 1 Naděje dožití při narození a intervalová naděje dožití mezi věky 0 a 75 let podle pohlaví, ČR, 1990–2006 (Life expectancy at birth and period life expectancy between the ages of 0 and 75, by sex, CR, 1990–2006)

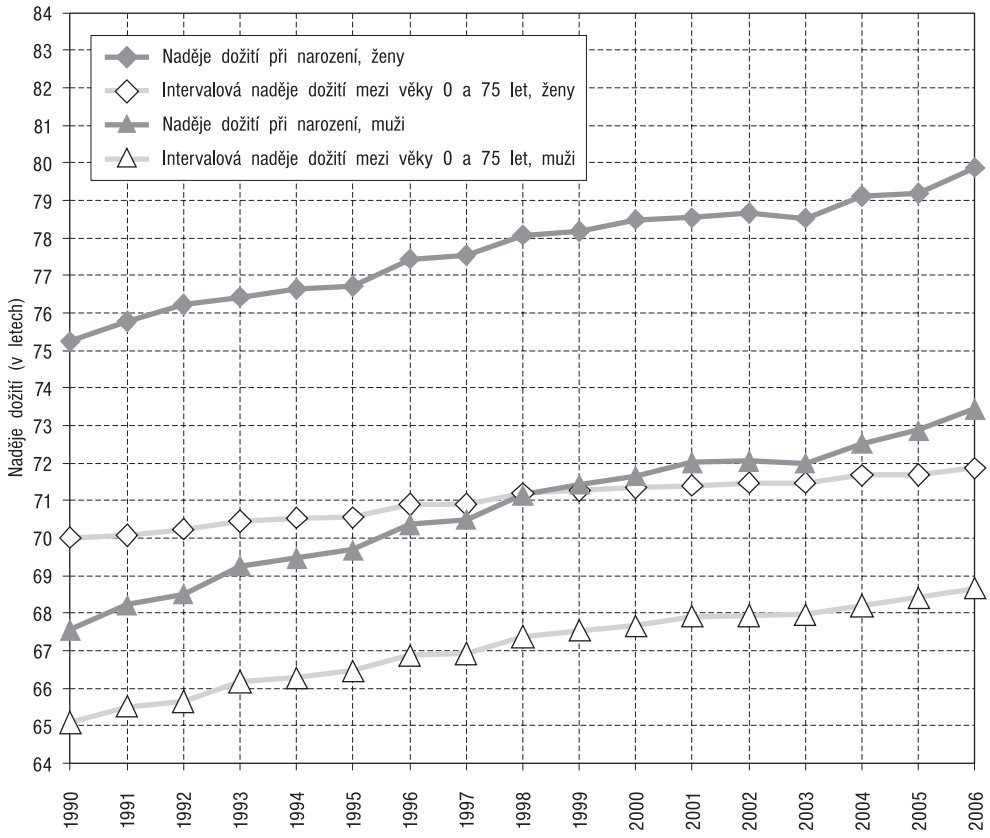

Při hodnocení podílu analyzovaných kategorií příčin úmrtí na změně celkové délky života v intervalu 0–74 let jsme nejdříve vypočítali hodnoty intervalové naděje dožití mezi přesnými věky 0 až 75 let v období 1990–2006 a následně jsme metodou dvourozměrné dekompozice určili věkově specifické příspěvky těchto kategorií ke změně intervalové naděje dožití mezi lety 1990 a 2006. Průměrná délka života prožitého v intervalu 0–74 let se významně zvýšila u obou pohlaví – u mužů v roce 2006 dosáhla 68,7 roku ve srovnání s 65,1 roku v roce 1990, u žen došlo k pozvolnějšímu růstu z 70,0 na 71,9 roku. Proporčně pomalejší růst takto vymezené intervalové naděje dožití ve srovnání s vzestupem naděje dožití při narození u žen než u mužů (1,9 : 4,6, resp. 3,6 : 5,9) byl způsoben již zmíněným vyšším modálním věkem zemřelých žen. Zjištěná disproporce v dynamice vývoje by se bezpochyby významně zmenšila, kdybychom u žen uplatnili vyšší horní hranici intervalu pro výpočet intervalové naděje dožití (viz diskuse této otázky výše).

Na růstu průměrné délky života ve věkovém intervalu 0–74 let v období 1990–2006, která u mužů činila 3,6 roku a u ženy 1,9 roku, se odvratitelná úmrtnost jako celek podílela přibližně 2,7 roku, resp. 1,3 roku, což v relativním vyjádření představuje 75%, resp. 68% podíl. V podstatě u obou pohlaví byla celá hodnota příspěvku realizována jednak v kojeneckém věku a jednak ve věku nad 35 let, což odpovídá rozložení intenzity úmrtnosti na příčiny patřící do dané kategorie podle věku. V rámci odvratitelné úmrtnosti se na zvýšení intervalové naděje

Graf 2a Příspěvky kategorií úmrtnosti a věkových skupin ke změně intervalové délky života (0–75 let) mezi roky 1990 a 2006, ČR, muži [(Contribution of mortality category and age group to the change in period life expectancy (ages 0–75) between 1990 and 2006, CR, men)]

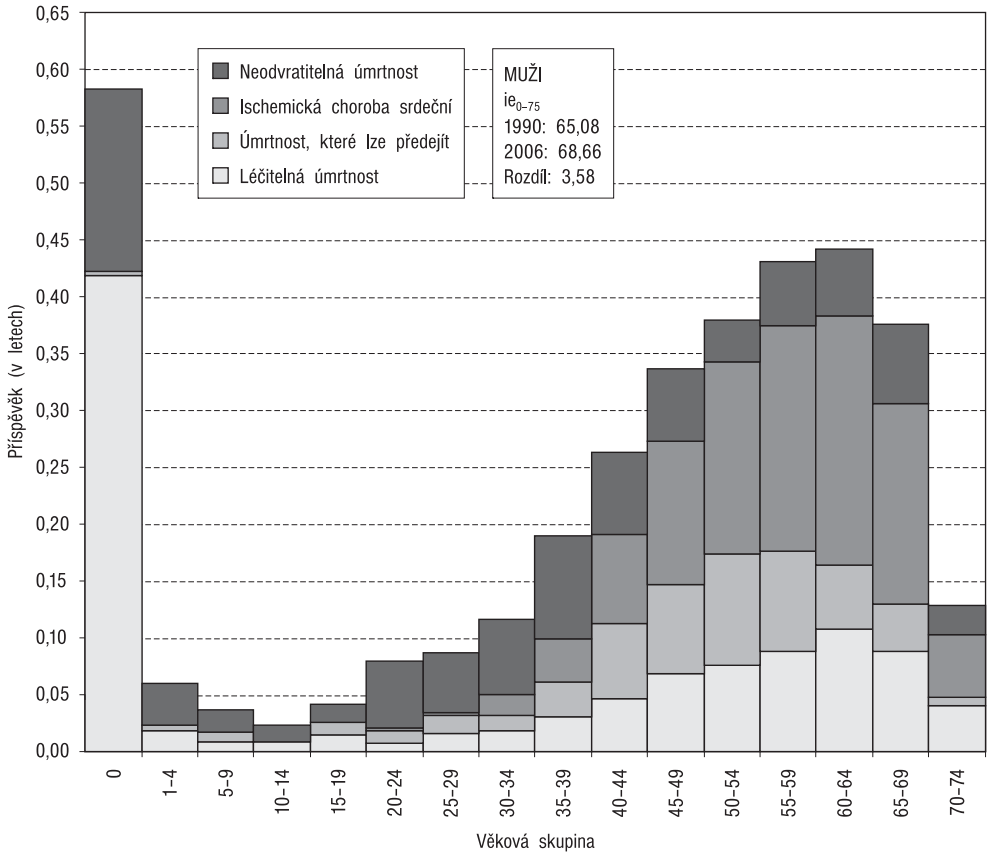

je dožití mezi věky 0 a 75 let u mužů podílely léčitelná úmrtnost a ischemická nemoc srdeční přibližně 40 % (v obou případech jejich příspěvek představoval přibližně 1,1 roku v absolutním vyjádření) a kategorie příčin, kterým lze předejít, přibližně 20 % (0,5 roku). U žen příspěvek úmrtnosti na léčitelné nemoci k celkovému snížení úmrtnosti ve věkovém intervalu 0–74 let činil 0,9 roku, což představuje přibližně 70% podíl na celkové změně, a na ischemickou nemoc srdeční 0,4 roku reprezentující zhruba 30% podíl. V případě léčitelných nemocí se příspěvek koncentroval do kojeneckého věku a do věku 40 a více let (90 % příspěvku u této skupiny příčin). Naproti tomu pokles úmrtnosti žen na ischemickou chorobu srdeční se prakticky celý odehrál pouze nad hranicí 40 let věku. Úmrtnost ovlivnitelná primární prevencí nepřispěla ke prodloužení délky života žen v Česku zejména kvůli zvýšení intenzity úmrtnosti na zhoubný novotvar průdušnice, průdušek a plic.

Závěr

Ve sledovaném období 1990–2006 jsme zaznamenali v České republice pokles intenzity odvratitelné úmrtnosti u mužů bezmála o 40 % a u žen téměř o 38 % a pokles intenzity úmrtnosti, které nelze zabránit, přibližně o 21 %, resp. 24 %.

Graf 2b Příspěvky kategorií úmrtnosti a věkových skupin ke změně intervalové délky života (0–75 let) mezi roky 1990 a 2006, ČR, ženy [(Contribution of mortality category and age group to the change in period life expectancy (ages 0–75) between 1990 and 2006, CR, women)]

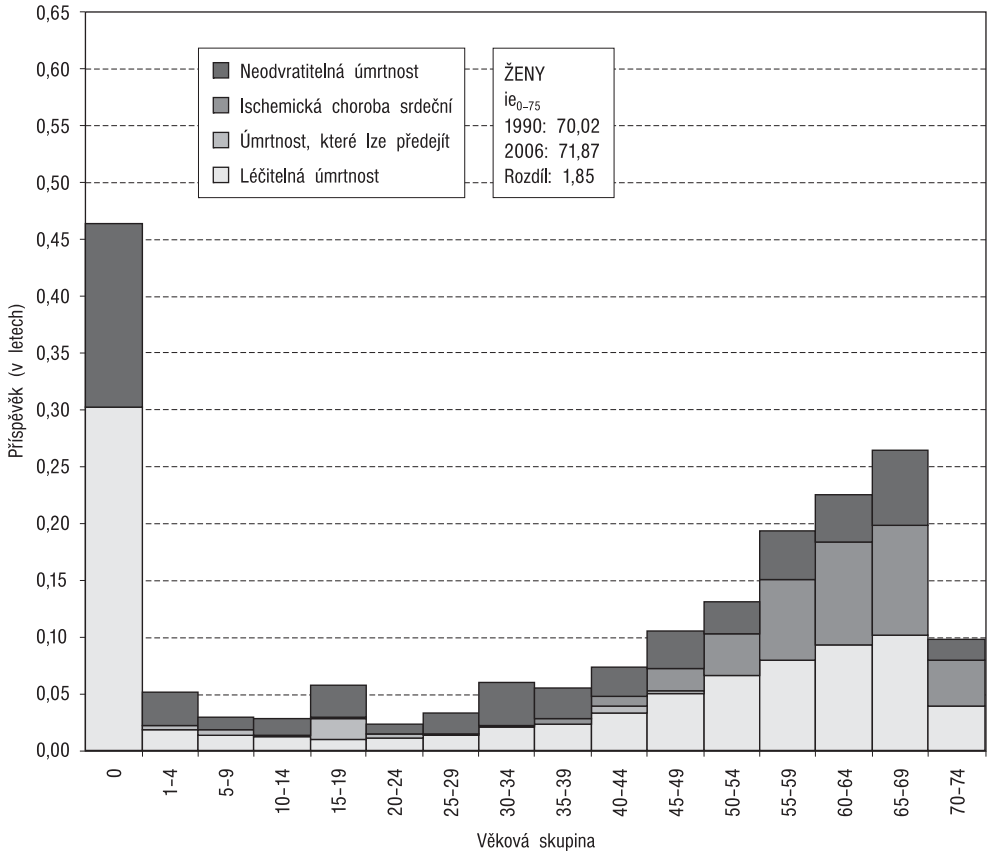

Vzhledem ke skutečnosti, že v roce 1990 činil podíl odvratitelné úmrtnosti na celkové intenzitě úmrtnosti u mužů 63,5 % a u žen 59,9 %, lze uvedené snížení intenzity odvratitelné úmrtnosti považovat za zásadní. Zjištěný pokles této intenzity navíc velmi výrazně přispěl (u mužů ze 75 % a u žen ze 68 %) k celkovému přírůstku průměrné délky života vyjádřené intervalovou nadějí dožití mezi věkem 0 a 75 let. **Získané hodnoty** tak mimo jakoukoli pochybnost **potvrzují zásadní podíl transformujícího se zdravotnického systému na zlepšování zdravotního stavu a snižování intenzity úmrtnosti obyvatel Česka**.

Naše studium dané problematiky těmito zjištěními nekončí. V současné etapě výzkumu*) věnujeme pozornost určení pozice České republiky z hlediska efektivnosti léčebné péče jednak v souboru transformujících se zemí a jednak ve skupině zemí s nejpříznivějšími charakteristikami úrovně úmrtnosti. Ve stadiu příprav je aplikace konceptu odvratitelné úmrtnosti za účelem identifikace případných regionálních disproporcí v účinnosti poskytované lékařské péče.

*) Výzkum, na jehož základě vznikla tato studie, probíhá v rámci Výzkumného záměru č. MSM 0021620831 „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“ za finanční podpory Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky.

Literatura

Andreev, E. M. et al. 2003. *The evolving pattern of avoidable mortality in Russia*. International Journal of Epidemiology, 32, p. 437–446.
Arriaga, E. 1984. *Measuring and explaining the change in life expectancies*. Demography, 21, p. 83–96.
Bauer, R. L. – Charlton, J. R. 1986. *Area variation in mortality from diseases amenable to medical intervention: the contribution of differences in morbidity*. International Journal of Epidemiology, 15, p. 408–412.
Boys, R. J. – Forster, D. P. – Józan P. 1991. *Mortality from causes amenable and non-amenable to medical care: the experience of Eastern Europe*. British Medical Journal, 303, p. 879–883.
Doll, R. – Cook, P. 1967. *Summarizing indices for comparison of cancer incidence data*. International Journal of Cancer, 2, p. 269–279.
Gaizauskiené, A. – Westerling, R. A. 1995. *Comparison of ‚avoidable' mortality in Lithuania and Sweden 1971–1990*. International Journal of Epidemiology, 24, p. 1124–1131.
Holland, W. W. (ed.). 1991. *European Community Atlas of Avoidable Death*. 2nd Edn. Vol. 1. Commission of the European Communities Health Services Research Series No. 6. Oxford: Oxford Medical Publications.
Holland, W. W. (ed.). 1993. *European Community Atlas of Avoidable Death*. 2nd Edn. Vol. 2. Commission of the European Communities Health Services Research Series No. 6. Oxford: Oxford Medical Publications.
Charlton, J. R. H. et al. 1983. *Geographical variation in mortality from conditions amenable to medical interventions in England and Wales*. Lancet, i, p. 691–696.
Charlton, J. R. H. – Velez, R. 1986. *Some international comparison of mortality amenable to medical intervention*. British Medical Journal, 292, p. 295–300.
Korda, R. J. – Butler, J. R. G. 2004. *The impact of health care on mortality: Time trends in avoidable mortality in Australia 1968–2001*. Working Paper (on–line), No. 49: National Centre for Epidemiology and Population Health (cit. 18. 11. 2007), dostupné z: <http: //nceph.anu.edu.au/Staff_Students/Staff_pdf_papers/Korda _WP49_ABSOLUTE_%20FINAL2508.pdf>
Mackenbach, J. P. – Bouvier-Colle, M. H. – Jougla, E. 1990. *Avoidable mortality and health services: a review of aggregate data studies*. Journal of Epidemiology and Community Health, 44, p. 106–111.
Mackenbach, J. P. et al. 1988. *Post-1950 mortality trends and medical care: gain s in life expectancy due to declines in mortality from conditions amenable to medical intervention in the Netherlands*. Social Science and Medicine, 27, p. 889–894.
Newey, C. et al. 2004. *Avoidable Mortality in the Enlarged European Union*. ISS Statistics 2. Brussels, ISS.
Niti, M. – Ng, P. T. 2001. *Temporal trends and ethnic variations in amenable mortality in Singapore 1965 to 1994: the impact of health care in transition*. International Journal of Epidemiology, 30, p. 966–973.
Nolte, E. et al. 2002. *The contribution of medical care to changing life expectancy in Germany and Poland*. Social Science and Medicine, 55, p. 1905–1921.
Poikolainen, K. – Eskola, J. 1986. *The effect of health services on mortality: decline in death rates from amenable and non-amenable causes in Finland 1969–1981*. Lancet, I, p. 199–202.
Rutstein, D. D. et al. 1976. *Measuring the quality of medical care*. New England Journal of Medicine, 294, p. 582–588.
Rutstein, D. D. et al. 1980. *Measuring the quality of medical care: Second revision of table of indexes*. New England Journal of Medicine, 302, p.1146.
Rychtaříková, J. 2002. *Czech mortality patterns: the past, the present, and regional dissimilarities*. Geografie – Sborník České geografické společnosti, 107, 2, 2002, p.156–170.
Rychtaříková, J. 2004. *The case of the Czech Republic. Determinants of the Recent Favourable Turnover in Mortality*. Demographic Research (on-line), Special Collection 2, Determinants of Diverging Trends in Mortality, S2–5, p.105–137 (cit. 18.11.2007), dostupné z: <http://www.demographic- research.org/>.
Tobias, M. – Jackson, G. 2001. *Avoidable mortality in New Zealand, 1981–97*. Australian and New Zealand Journal of Public Health, 25(1), p. 12–20.
Velkova, A., – Wolleswinkel-van den Bosch, J. H., – Mackenbach, J. P. 1997. *The east-west life expectancy gap: Differences in mortality from conditions amenable to medical intervention.* International Journal of Epidemiology, 26, p. 75–84.
Westerling, R. 1992. *Trends in ‚avoidable' mortality in Sweden, 1974–1985*. Journal of Epidemiology and Community Health, 46, p. 489–493.
Westerling, R. 2001. *Commentary: Evaluating avoidable mortality in developing countries – an important issue for public health*. International Journal of Epidemiology, 30, p. 973–975.

BORIS BURCIN je absolventem Univerzity Karlovy v Praze, oboru ekonomická a sociální geografie na její přírodovědecké fakultě, kde od roku 1990 působí jako odborný asistent na katedře demografie a geodemografie. Zabývá se otázkami úmrtnosti a prognózováním populačního vývoje (společně s T. Kučerou) a je spoluautorem řady demografických studií analytického i prognostického zaměření pro řídicí a plánovací praxi. Např. Burcin, B. a Kučera, T. (2004) Perspektivy populačního vývoje České republiky na období 2003–2065. 1. dopl. vyd. Praha: DemoArt 2004. 50 s.

Summary

The author of this article recorded a decrease in the intensity of avoidable mortality in the Czech Republic between 1990 and 2006 – with a recorded decrease among men by almost 40% and among women by almost 38% – and a decrease in the intensity of unavoidable mortality, by roughly 21% and 24%, respectively.

Considering that in 1990 avoidable mortality accounted for 63.5% of the overall mortality intensity among men and 59.9% among women, the noted reduction in the intensity of avoidable mortality must be regarded as fundamental. The observed intensity decline moreover contributed significantly (among men 75% and among women 68%) to the overall increase in the average life expectancy expressed as period life expectancy between the ages 0 and 75. These values confirm beyond a doubt the role of the transitional health care system in the improvement of public health and the reduction of mortality intensity among the Czech population.
But the study of this issue does not end with these findings. In the current stage of the research the author is focusing attention on identifying where the Czech Republic stands in terms of the effectiveness of the medical care it provides compared to other transition countries and compared to countries with the best mortality rate characteristics. The author is preparing to apply the concept of avoidable mortality to identify potential regional disproportions in the effectiveness of the health care provided.
The research this study is based on was carried out under the Research Programme No. MSM 0021620831 "Geographic Systems and Risk Processes in the Context of Global Changes and European Integration" with the support of the Ministry of Education, Youth and Sport of the Czech Republic.

SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA A DEMOGRAFIA /17. ročník, 1–2/2007/

I. NA ÚVOD
Ľudmila BENKOVIČOVÁ, predseníčka Štatistického úradu SR 3

II. ČLÁNKY Z OBLASTI ŠTATISTIKY
1. Jaroslav HUSÁR, Viera ZEMANOVÁ
Problém deflácie HDP a makroekonomických veličín 5
2. Pavol BALÁŽ
Meranie objemov a cien v národných účtoch poď la metodiky ESNÚ 95 14
3. Viera HAJNOVIČOVÁ
Analýza zamestnanosti v SR v období 1995–2005 26
4. Viera MOKRÁŠOVÁ
Štvrťročné finančné účty ako jeden nástroj kvalifikácie verejných financií 54
5. Viera LABUDOVÁ
Vývoj štruktúry čistých peňažných výdavkov domácností Slovenskej republiky v období rokov 2000–2005 73
6. Milan OLEXA
Mapovanie foriem rodín a domácností v súvislosti s pripravovaným sčítaním obyvateľov, domov a bytov 2011 85

III. ČLÁNKY Z OBLASTI DEMOGRAFIE
1. Pavol TIŠLIAR
Predpoklady k uzavretiu a ukončeniu manželstva na Slovensku v medzivojnovom období 93
2. Libor BERNÁT
Natalita v matrikách Dubnice na Váhom v rokoch 1667–1900 106
3. Ján MÉSZÁROS
Ako dlho žije populácia Slovenskej republiky v zdraví? 133
4. Branislav SROCHA
Rozdiely v úrovni plodnosti rómskych žien na Slovensku v závislosti od stupňa integrácie 141

IV. MENNÝ REGISTER ČLÁNKOV, ROČNÍKY 1991–2006 150

Vydává Štatistický úrad Slovenskej republiky, Miletičova 3, 824 67 Bratislava 26, Slovenská republika; rozširuje a objednávky přijímá Informační servis – tamtéž.
Cena: 50 Sk, roční předplatné 200 Sk.

POTRATOVOSŤ VO VYBRANÝCH RÓMSKYCH KOMUNITÁCH NA SLOVENSKU

BRANISLAV ŠPROCHA – MICHAELA POTANČOKOVÁ

The Abortion Rate in Selected Roma Communities in Slovakia

The paper analyses induced and spontaneous abortion in segregated Roma communities using a sample of settlements where at least 95% of inhabitants are Roma. Abortion is linked to reproductive health of Roma women. The factors that influence the abortion and reproductive decisions of Roma women are particularly of importance for interpreting the differences between the structure and intensity of abortion among segregated Roma women and the population of the Slovak Republic as a whole.

Demografie, 2008, 50: 32–41

Rómske obyvateľstvo na Slovensku predstavuje vo všeobecnosti výrazne odlišnú zložku slovenskej populácie. Okrem odlišností v kultúrnej, ekonomickej, spoločenskej, historickej rovine je možné pozorovať asi najvypuklejšie rozdiely v procese demografickej reprodukcie. Avšak rómsku populáciu na Slovensku nie je možné vnímať ako jeden homogénny celok, ale je potrebné na ňu nazerať ako na heterogénny systém viacerých navzájom sa odlišujúcich skupín. Tento fakt platí aj v oblasti reprodukčného správania, čo sme viac menej dokázali v predchádzajúcom článku o pôrodnosti a plodnosti Rómov (*Šprocha*, 2007). Otázkou však zostáva, či existujú odlišnosti aj v iných demografických procesoch. Práve na túto otázku sa čiastočne pokúsime nájsť odpoveď, pričom svoju pozornosť upriamime na potratovosť.

Potrat, či už indukovaný alebo samovoľný, predstavuje jeden zo spôsobov ukončenia tehotenstva, ktorý má vo všeobecnosti negatívne dopady na reprodukciu. Vývoj potratovosti a plodnosti bol do roku 1990 väčšinou inverzný. Potratovosť ovplyvňuje reprodukčný proces vo svojej podstate dvoma spôsobmi. Nepriame pôsobenie je sprostredkované cez nepriaznivé vplyvy potratovosti na zdravotný a psychický stav ženy. Priame dôsledky na reprodukciu sú vo forme predčasného ukončenia tehotenstva ženy, a tým nižšieho počtu narodených.

Indukovaná potratovosť zohrávala v slovenskej populácii vďaka svojej vysokej intenzite výraznú úlohu predovšetkým v období minulého režimu. Tento stav bol podmienený súhrou viacerých faktorov. Vďaka pomerne liberálnej potratovej legislatíve, nedostupnosti účinnej antikoncepcie a tiež nedostatku informácií o nej sa umelé prerušenia tehotenstva veľmi skoro stali náhradou chýbajúcej antikoncepcie (tzv. antikoncepcia ex-post). Nemalú úlohu zohrávali tiež psychologické faktory a postoj gynekológov, ktorí neodporúčali vnútromaternicovú a hormonálnu antikoncepciu pre mladé a bezdetné ženy (*Potančoková*, 2007). Situácia sa začala meniť až v priebehu 90. rokov. Pokles indukovanej potratovosti bol predovšetkým výsledkom radikálnej premeny vnímania úlohy umelého potratu, zodpovednejšieho prístupu k rodičovstvu a reprodukčnému zdraviu, a tiež zlepšenia informovanosti o otázkach plánovaného rodičovstva ako aj dostupnosti účinných a kvalitných foriem antikoncepcie.

Na základe vyššie uvedeného krátkeho historického pohľadu je možné vidieť, že proces potratovosti zohrával a zohráva v slovenskom prostredí dôležitú úlohu. Otázkou na tomto mieste je, aká je vôbec intenzita a štruktúra potratovosti v rómskej populácii, ako sa stavajú rómske ženy k potratom a či je vôbec možné dopracovať sa k nejakým relevantným záverom v tejto oblasti.

Metodika práce a zdroje dát

Bežná evidencia neumožňuje triediť potraty podľa národnosti žien, ktoré potrat podstúpili, pretože tento znak sa pri potrate (samovoľnom či indukovanom) nezisťuje. Preto pri analýze potratovosti pristúpime k metóde, ktorú sme použili už pri hodnotení pôrodnosti a plodnosti.

Na základe údajov zo **Sociografického mapovania rómskych komunít na Slovensku**[1)], ktoré sa uskutočnilo v roku 2003 a 2004, sme vybrali obce, kde podiel rómskeho obyvateľstva z celkového počtu obyvateľov obce predstavuje minimálne 95 %. Sledovaný súbor tvorí sedem obcí, resp. častí obcí: Chminianske Jakubovany, Jurské, Lentvora, Lomnička, Luník IX., Šivetice a Trenč, ktoré sme pracovne označili ako rómske obce. Z hľadiska stupňa integrácie sa jedná o segregované rómske komunity. Na tomto mieste je potrebné uviesť váhu a odlišné postavenie mestskej časti Luník IX. Ostatné vybrané rómske obce sú rurálneho charakteru. Luník IX. predstavuje typické prostredie mestského geta[2)]. Navyše, Luník IX. zohráva významnú úlohu z pohľadu celkovej početnosti udalostí v danom súbore rómskych obcí, čo je potrebné zohľadniť pri interpretácii výsledkov.

Pre takto vymedzenú populáciu sme z bežnej evidencie obyvateľstva *Štatistického úradu Slovenskej republiky* získali detailné dáta o potratoch a ukončených tehotenstvách pre obdobie rokov 1996–2006[3)]. Pre porovnanie sme jednotlivé ukazovatele potratovosti vypočítali aj pre celú populáciu Slovenska za rovnaké obdobie. Pre obe populácie boli všetky výpočty uskutočnené pre ženy vo veku 15–44 rokov. Musíme upozorniť, že výsledky získané pre rómsku populáciu vybraných rómskych obcí sa týkajú predovšetkým danej populácie a generalizácia našich výsledkov nie je možná pre celú rómsku populáciu na Slovensku, nanajvýš pre segregované komunity. Musíme tiež upozorniť aj na veľkosť skúmaného súboru. Počet potratov zistených v období 1996–2006 v rómskych obciach predstavuje pomerne malé číslo (N=569), pričom indukovaných potratov bolo 361 a samovoľných 208. V dôsledku malého súboru udalostí je potrebné kriticky pristupovať k získaným výsledkom a nepreceňovať ich význam.

Keďže indukovaná potratovosť často súvisí s problematikou plánovaného rodičovstva, zahrnuli sme do diskusie aj problematiku antikoncepcie. Dáta o reálnom správaní rómskych žien v tejto oblasti nie sú dostupné, ale z výberového zisťovania UNDP (*Filadelfiová – Gerbery – Škobla*, 2006) sa nám podarilo získať poznatky o informovanosti rómskych žien ohľadom antikoncepcie. Použili sme údaje za ženy žijúce v segregovaných komunitách. Výber miest zberu dát výberového zisťovania vychádzal tiež zo spomínaného Sociografického mapovania rómskych komunít na Slovensku. Uskutočnil sa v 1573 rómskych osídleniach formou face-to-face rozhovorov v období apríl – jún 2005. Celkovo prináša zaujímavé individuálne informácie o 3769 osobách. Z hľadiska našej skúmanej problematiky bola podstatná otázka, či respondentky (ženy v reprodukčnom veku 15–49 rokov) poznajú nejakú metódu, ktorá umožňuje oddialiť alebo predísť tehotenstvu. V prípade kladnej odpovede boli zisťované postupne tri metódy bránenia počatiu, o ktorých ženy niekedy počuli.

[1)] Projekt vznikol na podnet Úradu splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity so zámerom vytvorenia komplexného obrazu o životných podmienkach a postavení Rómov v jednotlivých obciach Slovenska. Snahou bolo získať informácie o všetkých lokalitách, v ktorých žije rómska komunita, a to pomocou dotazníkového prieskumu. V rámci obce sa vypĺňali dva typy dotazníkov. Dotazník A obsahoval údaje za všetky osídlenia v obci, ako aj infraštruktúrne vybavenie za tú časť obce, v ktorých žije majorita. Dotazník B obsahoval len údaje za jednotlivé osídlenia v obci. Osídlenie bolo definované pre potreby výskumu ako zoskupenie minimálne troch domov obývaných komunitou, ktorú majorita vníma ako rómsku.

[2)] Luník IX. od svojho vzniku v roku 1981 predstavuje priestor s prehlbujúcou sa segregáciou rómskeho obyvateľstva (napr. boli vybudované materské a základné školy len pre rómske deti). V roku 1983 tu Rómovia predstavovali 40 % z celkovej populácie sídliska. V roku 1995 prijalo košické mestské zastupiteľstvo tzv. Koncepciu bývania pre neplatičov, bezdomovcov a neprispôsobivých občanov. Nerómske obyvateľstvo bolo presťahované a na ich miesto boli nasťahovaní v prevažnej miere rómski neplatiči. Svojou polohou a priestorovou organizáciou predstavuje sídlisko ideálny priestor pre vznik mestského geta. S okolím je spojené len jednou cestou a oddelené nezastavaným priestorom, potokom a štvorprúdovou cestou (Matlovič, 2005).

[3)] Vzhľadom k nízkemu počtu udalostí v jednotlivých kalendárnych rokoch pracujeme s kumulovanými počtami pre celé obdobie 1996–2006.

Základné charakteristiky potratovosti

V skúmaných rómskych obciach bolo v období rokov 1996–2006 zaznamenaných celkom 569 potratov, z toho 208 samovoľných a 361 indukovaných. Medzi potratmi v populácii SR dominujú umelé prerušenia tehotenstva (UPT, 78,2 %), avšak u žien z rómskych obcí je ich podiel nižší (63,4 %). Taktiež proporcionálne väčšia časť umelých potratov pripadá na umelé prerušenia tehotenstva zo zdravotných príčin.

Tab. 1 Základné charakteristiky potratovosti v „rómskych obciach" v období 1996–2006 v porovnaní so SR (Main abortion indicators in the Roma settlements in comparison to Slovakia during 1996–2006)

Ukazovateľ	Rómske obce	Slovensko
Podiel samovoľných potratov z úhrnu potratov (%)	36,6	21,8
Podiel indukovaných potratov* z úhrnu potratov (%)	63,4	78,2
Podiel potratov zo zdravotných príčin** z UPT (%)	38,8	27,1
Potraty na 100 ukončených tehotenstiev celkom	13,6	29,8
z toho samovoľné	5,0	6,5
z toho umelé	8,6	23,3
Úhrnná miera ukončených tehotenstiev	5,90	1,87
Úhrnná potratovosť	0,85	0,57
Úhrnná umelá potratovosť	0,55	0,44
Úhrnná samovoľná potratovosť	0,30	0,12
Priemerný vek ženy pri potrate	28,51	29,28
Priemerný vek ženy pri samovoľnom potrate	29,34	28,46
Priemerný vek ženy pri umelom potrate	26,98	29,51

Zdroj dát: ŠÚ SR a ÚZIŠ.
Pozn.: Všetky ukazovatele boli počítané pre ženy vo veku 15–44 rokov.
* Umelé prerušenie tehotenstva vrátane prerušenia mimomaternicového tehotenstva (MMT).
** Do UPT zo zdravotných príčin boli zahrnuté: MMT, UPT zo zdravotných príčin do 12 týždňa tehotenstva, UPT v 13–24 týždni tehotenstva a ostatné UPT.

Na dvojnásobne vyššiu potratovosť rómskych žien z okolia Rožňavy upozornil už *Šereš* (1998) a naše výsledky sú v súlade s jeho zisteniami. Celkovo je intenzita potratovosti v rómskych obciach vyššia než v SR, na jednu ženu vo veku 15–44 pripadá 0,85 potratu v porovnaní s 0,57 potratu na ženu na Slovensku v rovnakom období. Vyššia úhrnná potratovosť je spôsobená najmä 2, 5-násobne vyššou intenzitou samovoľnej potratovosti (0,3 samovoľného potratu na ženu) v porovnaní so SR. Úhrnná umelá potratovosť (0,55 umelého potratu na ženu) je vyššia o 25 % u žien z rómskych obcí.

Aj napriek vysokej intenzite potratovosti končí drvivá väčšina tehotenstiev žien z rómskych obcí pôrodom dieťaťa. V sledovanom období bolo 5 % tehotenstiev ukončených spontánnym a 7,9 % indukovaným potratom. Úhrnná miera ukončených tehotenstiev dosiahla 5,9 tehotenstiev na ženu, v porovnaní s 1,87 tehotenstiev v SR. Reprodukčné správanie žien v rómskych obciach teda môžeme charakterizovať ako značne extenzívne, vyznačujúce sa vysokou plodnosťou (*Šprocha*, 2007) ako aj vysokou potratovosťou.

Počas sledovaného obdobia bol zaznamenaný aj 1 nelegálny potrat[4)], čo vzbudzuje otázku, nakoľko je praktikovanie rizikových nelegálnych zákrokov (resp. vyvolaných spontánnych potratov) v segregovaných komunitách rozšírené a teda, aká je skutočná intenzita umelej potratovosti. Je potrebné si uvedomiť, že ženy zo segregovaných komunít si často nemôžu dovoliť zaplatiť za umelé prerušenie tehotenstva, čo môže mať za následok buď nelegálne prerušenie tehotenstva alebo klasifikáciu zákroku ako UPT zo zdravotných príčin[5)]. Vysoká prevalencia

[4)] V období rokov 1996–2006 bolo zaznamenaných na území SR celkom 5 nelegálnych potratov.
[5)] Umelé prerušenie tehotenstva zo zdravotných príčin nie je spoplatnené a klasifikovanie je plne v kompetencii lekára.

potratov zo zdravotných príčin teda nemusí byť spôsobená len zlým zdravotným stavom žien (na ten poukazuje vysoká intenzita samovoľnej potratovosti). Nie je však možné určiť rozsah pravosti UPT zo zdravotných príčin a vzhľadom na vysoké miery samovoľnej potratovosti je pravdepodobné, že väčšina je klasifikovaná ako zdravotné príčiny odôvodnene. Uvedené charakteristiky potratovosti žien z rómskych obcí každopádne naznačujú pomerne zlé reprodukčné zdravie týchto žien, čo je iste dané tak častými tehotenstvami, skorým začatím sexuálneho života a pôrodmi v nízkom veku ako aj celkovo zlým zdravotným stavom v dôsledku komplexu príčin, o ktorých pojednáme v diskusii.

Samovoľná potratovosť

Ako už bolo povedané, vysoká samovoľná potratovosť významne vplýva na celkovo vysokú potratovosť žien z rómskych obcí. Intenzita samovoľnej potratovosti podľa veku je ovplyvnená intenzitou tehotenstiev podľa veku. Rozdielne časovanie tehotenstiev rómskych žien v porovnaní so ženami SR sa prejavuje aj na špecifických mierach samovoľnej potratovosti. U žien v rómskych obciach je potratovosť vyššia než v SR počas celého reprodukčného obdobia, najvyššie hodnoty však dosahuje vo vekovej skupine 20–24 ročných žien a zotrváva na vysokej úrovni aj u 30–34 ročných žien. Vo vekových skupinách 20–44 ročných žien je intenzita samovoľnej potratovosti vyššia o 94 až 178 % v porovnaní so SR. V najmladšej vekovej skupine je to až takmer 4-násobne viac, čo je samozrejme dané vyššou prevalenciou tehotenstiev žien v rómskych obciach v tomto veku.

Vysoká intenzita samovoľnej potratovosti je u žien z rómskych obcí pravdepodobne do veľkej miery spôsobená zlým reprodukčným zdravím a celkovo zlým zdravotným stavom. Určitým indikátorom sú frekventovanejšie opakované samovoľné potraty, ktoré tvoria až 27 % samovoľných potratov u žien rómskych obcí. K zhoršenému reprodukčnému zdraviu môže viesť aj množstvo tehotenstiev a skorý začiatok reprodukcie. Samovoľné potraty sú vo všeobecnosti pomerne frekventované u bezdetných žien (23 % rómske obce, resp. 38 % samovoľných potratov SR). Najvyšší podiel až 33 % samovoľných potratov pripadá v rómskych obciach na ženy so štyrmi

Graf 1 Špecifické miery samovoľnej potratovosti (na ženu) v rómskych obciach a SR, 1996–2006 [(Age-specific spontaneous abortion rates (per woman), the Roma settlements and Slovakia 1996–2006)]

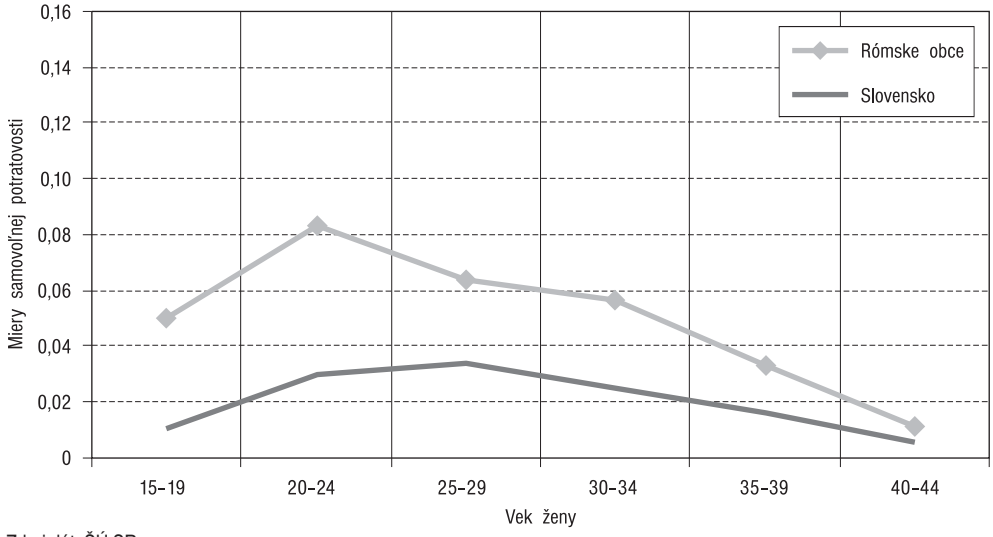

Zdroj dát: ŠÚ SR.

a viac deťmi (výsledky sú samozrejme ovplyvnené odlišným rozložením žien podľa počtu narodených detí). Okrem častých tehotenstiev k zlému reprodukčnému zdraviu rómskych žien vedie aj neuvedomovanie si potreby zmeniť životný štýl a stravovacie návyky počas tehotenstva (*Council of Europe*, 2003). Tehotné ženy tak neprijímajú dostatok bielkovín aj v dôsledku chudoby a počas tehotenstva fajčia[6)] a konzumujú alkohol (*Šaško*, 2002). Fajčenie počas tehotenstva výrazne zvyšuje riziko výskytu niektorých porúch (až o 70 %) vedúcich k spontánnemu potratu (*Castles a kol.*, 1999). Uvedené faktory tak môžu vplývať nielen na intenzitu samovoľnej potratovosti, komplikácií počas tehotenstva (ktoré môžu viesť k indukovanému potratu zo zdravotných príčin), ale na intenzitu dojčenskej úmrtnosti (20 ‰ v skúmaných rómskych obciach, *Šprocha*, 2005) a na mŕtvorodenosť[7)].

Tab. 2 Štruktúra samovoľných potratov podľa poradia, rómske obce a SR 1996–2006 (Spontaneous abortions by order of abortion, the Roma settlements and Slovakia 1996–2006)

Súbor	Poradie samovoľného potratu			Celkom
	1	2	3+	
rómske obce (n)	152	40	16	208
rómske obce (%)	73,1	19,2	7,7	100,0
Slovensko (%)	83,1	11,7	5,2	100,0

Zdroj dát: ŠÚ SR.

Tab. 3 Štruktúra samovoľných potratov podľa počtu živonarodených detí, rómske obce a SR 1996–2006 (Spontaneous abortions by number of children born to the mother prior to abortion, the Roma settlements and Slovakia 1996–2006)

Počet živonar. detí	Počet samovoľných potratov – rómske obce	Štruktúra samovoľných potratov (v %)		% z úhrnu potratov	
		rómske obce	Slovensko	rómske obce	Slovensko
0	47	22,6	38,4	8,3	8,4
1	38	18,3	29,0	6,7	6,3
2	28	13,5	18,1	4,9	3,9
3	26	12,5	7,4	4,6	1,6
4+	69	33,2	7,1	12,1	1,5
Celkom	208	100,0	100,0	36,6	21,8

Zdroj dát: ŠÚ SR.

Umelá potratovosť

Ženy z rómskych obcí vykazujú zvýšenú intenzitu indukovanej potratovosti vo veku 25–39 rokov. Krivka mier umelej potratovosti žien v rómskych obciach je podobná priebehu krivky v SR, avšak s výraznejším vrcholom. Miery umelej potratovosti žien z rómskych obcí sa blížia intenzite v SR vo vekovej skupine 20–24 ročných, o 35 až 43 % sú vyššie vo vekových skupinách 25–29 a 15–19 ročných žien, kde je rozdiel najvyšší. Naopak, potratovosť 40–44 ročných je vyššia v SR.

Opakované indukované potraty sú frekventovanejšie u žien z rómskych obcí v porovnaní so SR. Celkovo predstavoval podiel opakovaných UPT 42,1 %, pričom 11,9 % pripadá na UPT tretieho poradia a až 12,7 % na UPT štvrtého a vyššieho poradia[8)]. Opakované umelé prerušenia tehotenstva tiež predstavujú riziko z hľadiska reprodukčného zdravia. Podľa počtu živonarodených detí je až 36 % indukovaných potratov vykonaných ženám so štyrmi a viac deťmi, až 56 % ženám s troma a viac deťmi, čo implikuje prístup k indukovaným potratom ako k antikoncepcii ex post.

[6)] Dotazníkový prieskum vykonaný na gynekologických oddeleniach v okresoch Bardejov, Prešov a Humenné uvádza, že z 526 tehotných rómskych žien až 55 % uviedlo fajčenie počas tehotenstva (Pavúk, 2001). Je potrebné si tiež uvedomiť, že v prípade konzumácie alkoholu a fajčenia sa jedná o návykové látky, čo môže sťažiť zmenu životného štýlu počas tehotenstva.

[7)] V sledovanom období 1996–2006 dosiahol ukazovateľ mŕtvorodenosti v rómskych obciach 9,8 ‰, kým v populácii SR pripadalo na 1000 narodených detí 4,1 mŕtvonarodených.

[8)] UPT vyššieho než 5. poradia sú skôr raritou, aj keď v celkovom počte UPT bol zaznamenaný aj jeden prípad 8. a 10. poradia.

Graf 2 Špecifické miery indukovanej potratovosti (na ženu) v rómskych obciach a SR, 1996–2006 (Age-specific induced abortion rates (per woman), the Roma settlements and Slovakia 1996–2006)

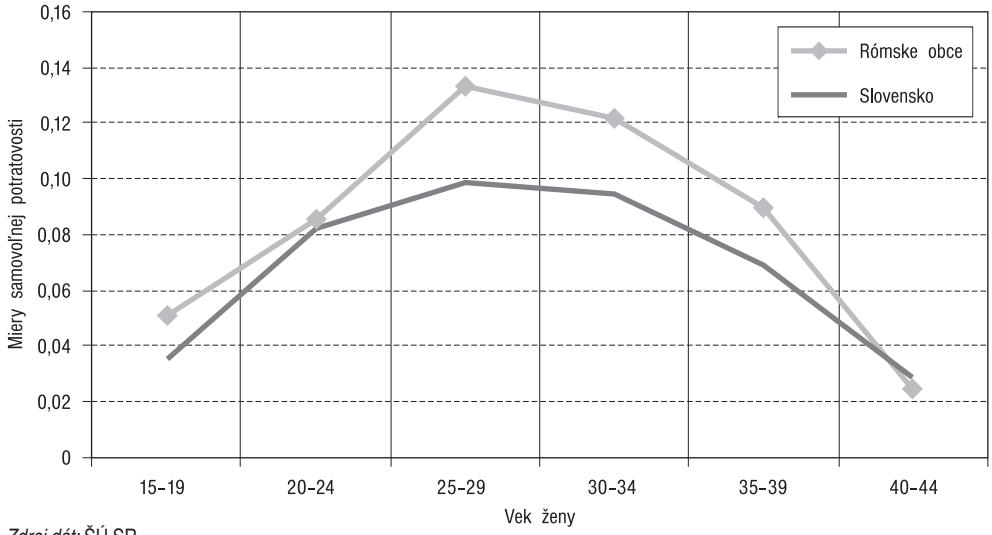

Zdroj dát: ŠÚ SR.

Tab. 4 Štruktúra indukovaných potratov podľa počtu živonarodených detí, rómske obce a SR 1996–2006 (Induced abortions by number of children born to the mother prior to abortion, the Roma settlements and Slovakia 1996–2006)

Počet živonar. detí	Počet UPT - rómske obce	Štruktúra UPT (v %)		% z úhrnu potratov	
		rómske obce	Slovensko	rómske obce	Slovensko
0	59	16,3	24,1	10,4	18,8
1	48	13,3	23,9	8,4	18,7
2	57	15,8	35,3	10,0	27,5
3	67	18,6	11,6	11,8	9,1
4+	130	36,0	5,1	22,8	4,0
Celkom	361	100,0	100,0	63,4	78,0

Zdroj dát: ŠÚ SR.

Tab. 5 Štruktúra umelých prerušení tehotenstva podľa poradia UPT, rómske obce a SR 1996–2006 (Induced abortion by order of abortion, the Roma settlements and Slovakia 1996–2006)

Súbor	Poradie UPT				Celkom
	1	2	3	4+	
rómske obce (n)	209	63	43	46	361
rómske obce (%)	57,9	17,5	11,9	12,7	100,0
Slovensko (%)	63,6	22,9	8,9	4,6	100,0

Zdroj dát: ŠÚ SR.

Štruktúra ukončených tehotenstiev podľa veku

Vysoká intenzita samovoľnej a indukovanej potratovosti je u žien rómskych obcí kombinovaná s vysokou úrovňou plodnosti. V dôsledku vysokého počtu ukončených tehotenstiev, aj napriek zvýšenej intenzite samovoľnej a umelej potratovosti oproti ostatnej populácii, končí 75–91 % tehotenstiev pôrodom. Podiel tehotenstiev ukončených pôrodom klesá s vekom tehotnej ženy, naopak podiel tehotenstiev ukončených UPT stúpa s vekom. V SR je najvyšší podiel (76 %) tehotenstiev ukončených pôrodom vo vekovej skupine 25–29 ročných žien.

Z hľadiska veku sú najvýraznejšie rozdiely u žien z rómskych obcí a v SR na začiatku a na konci reprodukčného obdobia. Kým u 15–19 ročných žien z rómskych obcí je 91 % tehoten-

Tab. 6 Štruktúra ukončených tehotenstiev (%) v rómskych obciach a v SR, 1996–2006 (Structure of brought-to-term pregnancies age and form of the pregnancy termination, the Roma settlements and Slovakia in 1996–2006)

Vek	Rómske obce (%)			Slovensko (%)		
	narodení	samovoľný potrat	UPT	narodení	samovoľný potrat	UPT
15–19	91,2	4,2	4,6	70,2	6,6	23,2
20–24	89,7	4,9	5,4	77,2	5,7	17,1
25–29	84,9	4,7	10,5	75,7	5,9	18,5
30–34	79,4	6,2	14,4	65,2	6,9	27,9
35–39	75,6	6,3	18,1	48,3	9,0	42,6
40–44	74,6	6,0	19,4	29,6	11,4	59,0

Zdroj dát: ŠÚ SR.

stiev ukončených pôrodom, v SR je 23 % tehotenstiev ukončených indukovaným potratom. Vysoké proporcie tehotenstiev ukončených pôrodom dieťaťa sú typické pre vek, v ktorom je tehotenstvo považované za želateľné alebo aspoň akceptovateľné. Podľa prieskumu UNDP (*UNDP*, 2002) považujú respondenti rómskej národnosti v SR za ideálny pre narodenie prvého dieťaťa[9)] vek 19,5 roka. Podobne nízky ideálny vek uviedli Rómovia v Bulharsku (19,4 roka), Rumunsku (19 rokov), Maďarsku a Česku (zhodne 20,9 roka). Priemerný vek matky pri narodení prvého dieťa zodpovedá u Rómov na Slovensku uvedeným predstavám, ako dokazujú viaceré štúdie (*Šprocha*, 2007; *Meszáros – Vaňo*, 2004; *Vaňo – Meszáros*, 2001).

Ešte markantnejšie než v nízkom veku sú rozdiely v štruktúre tehotenstiev žien nad 35, resp. nad 40 rokov. Kým v SR je 43, resp. 59 % tehotenstiev 35–44 ročných ukončených umelým prerušením tehotenstva, u žien v rómskych obciach podiel nedosahuje ani 20 %. Aj napriek tomu je možné predpokladať, že umelé prerušenia tehotenstva, pokiaľ nie sú vykonané zo zdravotných dôvodov, nahrádzajú používanie účinnej antikoncepcie a to najmä u žien, ktoré majú vyšší počet detí a sú vo vyššom veku. Je potrebné si tiež uvedomiť, že mnohé ženy v rómskych obciach, ktoré sú v podstate segregovanými komunitami s nízkym životným štandardom, nemajú dostatočné ekonomické prostriedky, ktoré by im umožnili prístup k umelému prerušeniu tehotenstva alebo účinnej antikoncepcii. V dôsledku neinformovanosti, ekonomických a iných bariér v prístupe k účinnej antikoncepcii sú indukované potraty samotnými rómskymi ženami vnímané ako jediná reálna metóda obmedzenia plodnosti a autonómie v oblasti reprodukcie (*Council of Europe*, 2003). Rozhodovanie o ukončení tehotenstva je ovplyvnené tradíciou, ktorá určuje postavenie ženy v komunite a rodine. Na vysoký podiel tehotenstiev ukončených pôrodom môžu mať vplyv okrem spomínaných ekonomických a kultúrnych bariér aj odlišné vekové normy týkajúce sa materstva a jeho akceptácie vo vyššom veku, ako aj nedostatočná informovanosť o metódach bránenia počatiu.

Plánované rodičovstvo a antikoncepcia

Značné rozdiely v miere ukončených tehotenstiev ako aj v spôsobe ukončenia tehotenstva sú dôsledkom odlišného prístupu žien k plánovaniu rodičovstva. Aj napriek vysokej hodnote dieťaťa v rómskych komunitách je zrejmé, že umelé prerušenie tehotenstva je pomerne akceptovaným legitímnym spôsobom ukončenia neželaného tehotenstva, využívaným tiež ako antikoncepcia ex post. Je pravdepodobné, že ženy v segregovaných rómskych komunitách s typicky vysokou plodnosťou a mierou tehotenstiev pociťujú potrebu regulovať aspoň do istej miery svoju plodnosť na želanom počte detí, avšak táto potreba nie je realizovaná v dôsledku rôznych bariér, ktoré môžeme rozdeliť na informačné, ekonomické a kultúrne.

[9)] Respondenti vo všetkých krajinách odpovedali na identickú otázku „V akom veku si myslíte, že by Vaša dcéra mala mať svoje prvé dieťa?“

Tab. 7 Informovanosť rómskych žien zo segregovaných komunít o metódach antikoncepcie, 2005 (Knowledge of the Roma women living in seggregated communities on methods of birth control, 2005)

Ukazovateľ	Uviedlo metódu		Uvedená metóda bránenia počatiu (%)					Celkom
	počet	%	sterilizácia	hormonálna	vnútromaternicová	kondóm	iné	
metóda 1	212	64	42	20	27	5	6	100
metóda 2	168	51	11	30	33	16	10	100
metóda 3	108	33	11	26	17	11	35	100

Zdroj dát: UNDP, 2005.
Pozn.: Frekvencia viacstupňových odpovedí na otázky „Poznáte nejakú metódu bránenia počatiu?" a „Uveďte metódy, ktoré poznáte" do úrovne troch rôznych metód (metóda 1–3). Opytované boli len ženy vo veku 15–49 rokov. Segregované komunity nie sú plne totožné so súborom obcí s 95+ % podielom Rómov, ktoré však do skupiny segregovaných komunít spadajú.

Informačné bariéry úzko súvisia s nízkou úrovňou vzdelania rómskych žien žijúcich v segregovaných komunitách[10]. Nízka informovanosť o metódach antikoncepcie sa prejavila aj v prieskume UNDP (2005). Až 36 % žien žijúcich v segregovaných obciach sa vyjadrilo, že nepozná žiadnu antikoncepčnú metódu (nie sú zahrnuté tie, ktoré odmietli odpovedať) a len 1/3 žien dokázala uviesť tri rôzne metódy. Často sa tiež objavovali mylné odpovede, ako napr. názor, že žena je plne chránená pred otehotnením počas laktácie. Najčastejšie uvádzanou metódou bola sterilizácia ženy, ktorá je pravdepodobne tiež najčastejšie používanou metódou u žien vo vyššom veku. *Šereš* (1998) uvádza veľmi nízku prevalenciu užívania antikoncepcie u Rómok z oblasti Rožňavy a tiež zdôrazňuje, že jej užívanie bolo rozšírenejšie pred rokom 1990 v dôsledku finančných príspevkov na zavedenie vnútromaternicovej antikoncepcie a vykonanie sterilizácie[11]. Ženy tiež uviedli iné ženské metódy ako vnútromaternicovú alebo hormonálnu antikoncepciu, naopak, kondóm bol uvádzaný minimálne. V literatúre sa uvádza ako bariéra používania kondómu u Rómov jednak neochota mužov participovať na ochrane pred počatím, ale aj to, že navrhnutie použiť kondóm môže byť vnímané ako nepriame obvinenie z nevery (*Packer*, 2003).

Diskusia: Reprodukčné zdravie rómskych žien

Výsledky analýzy potratovosti žien žijúcich v obciach s podielom Rómov minimálne 95 % poukazujú predovšetkým na zlé reprodukčné zdravie týchto žien. Vysoká je intenzita samovoľnej potratovosti, značnú časť indukovaných potratov tvoria UPT zo zdravotných dôvodov. Nedostatočná výživa, často zlý zdravotný stav rómskych žien (zvýšený výskyt chronických chorôb a rôznych foriem telesného alebo mentálneho postihnutia, viď *Šaško*, 2002) a rizikové návyky počas tehotenstva (fajčenie, konzumácia alkoholu) majú za následok tak zvýšenú samovoľnú potratovosť ako aj vysokú dojčenskú úmrtnosť. Rómske ženy si neuvedomujú potrebu zmeniť životný štýl počas tehotenstva, dôležitosť preventívnej zdravotníckej starostlivosti, návštev poradní pre tehotné (*Council of Europe*, 2003), čo súvisí aj s ich nízkym dosiahnutým vzdelaním. V literatúre sa ako dôvod uvádza tiež tradičné vnímanie „čistoty ženy", ktoré bráni ženám klásť otázky týkajúce sa sexuality alebo vyhľadávať pomoc v tehotenstve a po pôrode, ako aj viera, že priebeh tehotenstva závisí hlavne na „šťastí" (*Council of Europe*, 2003: 50). Bariéry v prístupe a využívaniu zdravotníckej starostlivosti sú nielen informačné, ale zahŕňajú celý komplex faktorov. Ekonomickým faktorom spojeným s nákladmi na antikoncepciu alebo UPT sme už venovali priestor, potrebné však je zahrnúť aj náklady na cestovanie do zdravotníckych zariadení a fakt, že hlavne dlhodobo

[10] Vo výskume UNDP 2005, výsledky ktorého ďalej používame, malo 39,5 % žien vo veku 15–49 rokov neukončené základné vzdelanie, 52,5 % ukončené základné vzdelanie a 8,4 % ukončené stredoškolské vzdelanie.
[11] V roku 1972 vydalo Ministerstvo zdravotníctva smernicu o vykonaní sterilizácie, na základe ktorej mohla byť sterilizácia vykonaná žene do 35 rokov pri 4 deťoch a žene po 35 rokoch pri 3 deťoch. Za podrobenie sa sterilizácii mohla žena získať finančný príspevok (v roku 1988 až do výšky 20 000 Kčs) (Vaňo – Haviarová, 2002).

nezamestnaní Rómovia nemajú zdravotné poistenie a náklady na liečbu nie sú schopní finančne zvládnuť.

Ďalším faktorom je existujúca diskriminácia rómskych žien v prístupe k zdravotnej starostlivosti: na sídlisku Luník IX. (ktoré je zahrnuté v našich rómskych obciach) bolo v období 1997–2001 zavedené registrovanie všetkých žien v jednom gynekologickom centre a rómske ženy mohli ísť na prehliadku len v piatok, v ostatné dni boli služby poskytované len nerómskym ženám (*Šaško*, 2002). Bežné sú tiež segregované pôrodnícke oddelenia (*Council of Europe*, 2003: 50), uvádza sa tiež poskytnutie menej kvalitnej starostlivosti (*Council of Europe*, 2003).

Dôležitými sú v tradičných komunitách kultúrne faktory súvisiace s náhľadmi na „čistotu" žien, tabuizácia sexuality a rigidne definované genderové role požadujúce podriadenosť ženy mužovi, ktorá presahuje aj do reprodukčnej oblasti (*Council of Europe*, 2003; *Packer*, 2003). Vzhľadom k tomu sú možnosti rómskych žien určiť kedy, s kým a či chcú mať chránený styk veľmi obmedzené (*Council of Europe*, 2003). Obmedzená autonómia rozhodovania o reprodukcii v kombinácii s problematickou dostupnosťou zdravotnej starostlivosti tak môže vyústiť do neochoty rómskych žien vyhľadať pomoc v zdravotníckych zariadeniach, keďže sa môžu obávať násilia, opustenia alebo nezáujmu zo strany sexuálneho partnera, rodiny alebo celej komunity. Navyše, status rómskych žien v komunite je často úzko spätý s počtom detí a narodenie predovšetkým prvého dieťaťa je dôležité pre status otca (*Council of Europe*, 2003). Napriek tomu sa vzhľadom k intenzite umelej potratovosti domnievame, že predovšetkým u starších žien s vyšším počtom detí existuje tzv. nepokrytá potreba antikoncepcie (unmet need), ktorej bránia práve vyššie spomínané bariéry.

Vysokú samovoľnú potratovosť rómskych žien ako aj často opakované umelé prerušenia tehotenstva považujeme za závažný rizikový faktor vplývajúci na celkový zdravotný stav ženy. Rozsahu a formám rizikového sexuálneho správania u slovenských Rómov, rozšíreniu sexuálne prenosných ochorení ani materskej úmrtnosti žien žijúcich v segregovaných resp. separovaných komunitách nebola doposiaľ v odborných demografických alebo sociologických štúdiách venovaná pozornosť, čo iste súvisí aj s problémami získania kvalitných dát.

Literatúra

Castles, A. et al. 1999. *Effect of smoking during pregnancy: Five meta-analyses*. American Journal of Preventive Medicine, 16, 3, p. 208–215.

Council of Europe. 2003. *Breaking barriers – Romani women and access to public health care.* Luxembourg: Council of Europe.

Filadelfiová, J. – Gerbery, D. – Škobla, D. 2005. *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku.* Friedrich Erberrt Stiftung, Bratislava. Dostupné na: http://www.europaandcis.undp.org/

Mészáros, J. – Vaňo, B. 2004. *Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom.* Bratislava: INFOSTAT.

Matlovič, R. 2005. *Geografia obyvateľstva Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove.

Packer, C. 2003. *Roma women and public health care*. In Sexual and reproductive health in a multicultural Europe. *The European Magazine for Sexual and Reproductive Health* No. 35. WHO: Regional office for Europe.

Pavúk, A. 2001. *Rozdielne výsledky vplyvu fajčenia u tehotných rómskych a nerómskych žien v regióne východného Slovenska*. In Zborník príspevkov z 8. demografickej konferencie: Súčasný populačný vývoj na Slovensku v európskom kontexte. Rajecké Teplice 2001. Bratislava: SSDS.

Potančoková, M. 2007. *Potratovosť*. In Vaňo, B. (ed..) Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006, s. 29–34.

Šaško, P. 2002. *Zdravotná situácia rómskej populácie*. In Vašečka, M. (ed.). Čačipen pal o Roma. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 657–677.

Šereš, I. 1998. *Špecifické výsledky prenatálnej starostlivosti u rómskej populácie.* Slovenská gynekológia a pôrodníctvo, 5, s. 125–131.

Šprocha, B. 2007. Plodnosť Rómov na Slovensku. Demografie*,* 49, 3, s. 191–201.

Šprocha, B. 2006. *Populačný vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku.* Diplomová práca. Katedra demografie a geodemografie. Praha: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

UNDP 2002. *Avoiding the dependency trap: The Roma in Central and Eastern Europe.* UNDP, Bratislava 2002.

Vaňo, B. – Haviarová, E. 2002. *Demografické trendy rómskej populácie*. In Vašečka, M. (ed*.)* Čačipen pal o Roma. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 475–502.

Vaňo, B. – Meszáros, J. 2001. *Demografická charakteristika rómskej populácie v SR.* Bratislava: INFOSTAT.

MICHAELA POTANČOKOVÁ je výskumnou pracovníčkou Výskumného demografického centra v Bratislave a zároveň doktorandkou na Katedre demografie a geodemografie Univerzity Karlovej v Prahe, kde tiež získala magisterský titul v odbore demografia (2003). Dlhodobo sa venuje problematike plodnosti, reprodukčného správania, reprodukčných stratégií slovenských žien ako aj aplikácii kvalitatívnych metód v demografii. V rokoch 2004–2005 absolvovala odborné stáže v Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock a v Population Research Centre, University of Groningen.

BRANISLAV ŠPROCHA v roku 2006 ukončil štúdium demografie na Katedre demografie a geodemografie PřF Karlovej Univerzity v Prahe. V súčasnosti pokračuje v doktorandskom štúdiu demografie na PřF UK. Dlhodobo sa zaoberá problematikou analýz populačných štruktúr s dôrazom na rómske obyvateľstvo na Slovensku.

Summary

In the article findings from an analysis of women living in certain segregated Roma settlements show that the intensity of abortion is higher than the Slovak average, but this is mainly owing to an intensity of spontaneous abortion 2.5 times higher than the national average. The total induced abortion rate is 25% higher than the Slovak average. The high intensity of spontaneous abortion in all age groups of women aged 15–44 is most likely caused by poor reproductive health and the strong prevalence of risk factors, such as smoking, alcohol consumption, and poor nutrition among pregnant women. Despite the high value the Roma accord children, induced abortion seems to be accepted to limit the number of births (mostly among older women who already have a larger number of children). Repeated induced abortion is not uncommon among some women living in Roma settlements, which poses another risk to their reproductive health. Women are not well informed about methods of birth control, partly owing to their low education, and partly owing to cultural factors that make sexuality taboo in traditional Roma communities.

Despite the high abortion rates, the vast majority of brought-to-term pregnancies lead to childbirth. The total rate of brought-to-term pregnancies was 5.9 children per woman in the Roma settlements over the period between 1996 and 2006, compared to 1.87 brought-to-term pregnancies per woman in Slovakia as a whole. Therefore, the reproduction process is typically high fertility combined with high abortion rates caused to a large extend by unfavourable health of the Roma women.

Diskuse

KE KOMPLEXNÍMU ŘEŠENÍ DEMOGRAFICKÉHO PROBLÉMU[1)]

Nedlouhý článek *Ivo Patty* záměrně zařazený redakční radou do části Diskuse přináší velice zajímavý přístup k rozhodování o způsobu důchodové reformy, a to ve spojení se sociální reformou. O jejich nutnosti snad už nikdo rozumný nepochybuje: časový souběh reprodukce v rodinách a jejich následků v životní úrovni rodičů a dětí (včetně jejich vzdělání a tvorby lidského kapitálu) a nutnost včasného zahájení spoření na zatím ještě vzdálený starobní důchod (pomineme-li přitom zajišťování bydlení rodiny) vyvolává nutnost komplexního řešení – a takové I. Patta navrhuje.

Užívá přitom někdy jiné terminologie než demografové, kteří jsou – zvláště po celoživotních zkušenostech z mnoha jednání o zesílení finanční pomoci rodinám s dětmi – formulačně i názorově opatrnější. Přístup I. Patty k problematice je razantnější, jeho návrhy jsou progresivnější. Za velmi cenné považuji jeho upozornění na dosavadní nesprávné oddělení neoddělitelných hodnot – svobody a odpovědnosti. I kdyby se pominula společenská odpovědnost za rození a výchovu dětí (nepovažuji to za správné), jde o **svobodu v rozhodování mít nebo nemít děti** (2–3), ať v manželství nebo v nesezdaném soužití, a **v přijetí odpovědnosti za ně**, jejich péči, výchovu a vzdělání na dobu 20–25 let. Jde o investování „do dětí" převážně z příjmů rodičů (když poskytované úlevy a přídavky na děti představují jen menší část skutečných objektivních nákladů na děti v rodinách), a tím současně o sníženou možnost „investovat" většími částkami do citovaného II. důchodového pilíře k zajištění svého budoucího důchodu.

Mladí lidé získali velmi diferencované možnosti seberealizace, mohou se svobodně rozhodovat:

– zda zůstat v kategorii **singles**, bránit se přijímání závazků a odpovědnosti za partnera a děti, resp. je odsunout až do vyššího věku se snižující se realizovatelností, investovat „sám do sebe", čili zachovat si plnou svobodu i při využívání svých finančních prostředků,
– nebo se realizovat s partnerem **také v rodině** při péči a výchově dětí, tedy při tvorbě lidského kapitálu rozhodně nejen „pro sebe", a to za cenu redukce svých vlastních zájmů a obecného poklesu životní úrovně rodiny.

S přístupem I. Patty souhlasím, je logický, i s jeho závěry. Jsou odvážné, svědčí o plném pochopení vztahů mezi úrovní reprodukce a populačního stárnutí v jejich příčinách a důsledcích, jsou promyšlené – ale pokládám je za tak revoluční, že nebudou realizovatelné. Vždyť obecné mínění je u nás takové, že bezdětní považují finanční společenskou pomoc rodinám s dětmi převážně buď za zbytečnou (heslo „liberálů" ať se každý stará sám o sebe – vždyť je nikdo nenutil mít děti – když si „pořídili" děti, ať se o ně sami starají – proč mám ze svých daní platit na děti jiných – atd.) nebo za dostatečně vysokou – to při neznalosti reálných nákladů na děti.

I. Patta prokazuje, že ve skutečnosti ovšem dlouhodobě přispívají rodiče dětí a pak jednou i tyto děti na průběžné důchodové zajištění těch, kteří celý život investovali jen „do sebe", protože rodiče se účastní tvorby potřebného lidského kapitálu pro celou společnost, tedy i pro ty trvale bez dětí. Otevřenou otázkou může zůstávat jen přístup k rodinám, resp. matkám-samoživitelkám (skutečným, ne předstíraným zatajováním partnera) s jediným dítětem.

S návrhy I. Patty souhlasím s jedinou výjimkou: respektovat počet vychovaných dětí ve věkové hranici získání nároku na starobní důchod považuji za zbytečné, v tom věku bývalí rodičové už žádné zvýhodnění nepotřebují (obdobně to platí pro ženy, resp. rozdíl mezi pohlavími). Navrhované zvýhodnění by se mohlo stát naopak diskriminací na pracovním trhu. Samozřejmostí zůstává nutnost posunu věkové hranice až na 65 roků.

Návrh I. Patty „svázat" pro lidi v reprodukčním věku důchodovou a sociální reformu nebudou moci být přijaty také z toho důvodu, že žádná z našich politických stran neuvažuje v tak dlouhé perspektivě, že se straničtí experti budou zaměřovat na krátkodobá „líbivější" opatření (vzpomeňte na tu předvolební soutěž v návrzích zvýšení porodného) maximálně na dobu dvou volebních období. Radikálně změnit důchodový systém a jeho financování ve spojení s potřebným zvýšením úrovně reprodukce by znamenalo zaměřit se na mnohem menší skupinu voličů, než by představovala ta, kterou by reforma negativně postihla – a to by se ve výsledcích voleb mohlo projevit nedobře. Ale jak dodatečně ocenit bývalé rodiče a jejich dřívější tvorbu lidského kapitálu?

Takže důchodová reforma zůstane pravděpodobně opět jen velkou záplatou při konsenzu rozhodují-

[1)] Patta, Ivo. *Komplexní řešení demografického problému*. Demografie, 2007, 49, 2, s. 117–120.

cích politických sil. A udrží se tak podmínky pro další a již trvalé zachování úhrnné plodnosti na úrovni kolem 1,3 dítěte na jednu ženu, ne vyšší.

Mladí lidé, kteří budou plánovat a pak také mít 2–3 děti, protože je budou považovat za jeden z hlavních způsobů své seberealizace a předávání životních hodnot, budou vytvářet lidský kapitál i za cenu snížení vlastní životní úrovně, omezení některých životních perspektiv – a třeba i budoucích starobních důchodů. Dobře vychované děti jim případné ztráty budou moci mezigeneračními vztahy kompenzovat – již tím, že ve stáří nezůstanou sami. Rizikem ovšem zůstává, že tento populační „soubor" se může dál zmenšovat (také vlivem pokračující sekularizace), tím že bude docházet ke ztrátám lidského kapitálu, ke zrychlování úbytků obyvatelstva a v souhrnu k relativnímu chudnutí celé společnosti – a to i při zvýšení imigrace.

Návrhy I. Patty budou odmítány také jako další pokus o sociální inženýrství. Ale bez něj, byť v mírnější podobě, by se dalo očekávat zhroucení důchodového systému, prosazování nízkého minimálního důchodu ve výši již navržených 4 tis. Kč, zastavení nebo zpomalení valorizace důchodů a pauperizace rostoucí části seniorů. Pouze ti, kteří se v životě chovali svobodně bez odpovědnosti, by mohli prožívat závěr života příjemněji. Ale s rizikem, že zůstanou sami.

Milan Kučera

Sociologický časopis
Czech Sociological Review

ROČNÍK 43, ČÍSLO 5, ŘÍJEN 2007

Editorial (Tomáš Kostelecký) *884*

STATI

Martin Hampl: Regionální diferenciace současného socioekonomického vývoje v České republice *889*

EMPIRICKÝ VÝZKUM

Tomáš Kostelecký, Věra Patočková, Jana Vobecká: Kraje v České republice – existují souvislosti mezi ekonomickým rozvojem, sociálním kapitálem a výkonem krajských vlád? *911*
Jiří Blažek, Pavel Csank: Nová fáze regionálního rozvoje v ČR? *945*
Michal Illner, Tomáš Kostelecký, Věra Patočková: Jak fungují kraje – příspěvek k hodnocení výkonu krajských vlád *967*
Dan Rýšavý: Regionální politické elity – zrod, charakter a důsledky *993*
Karel Kouba: Prostorová analýza českého stranického systému. Institucionalizace a prostorové režimy *1017*
Tadeusz Siwek, Kamila Bogdová: České kulturně-historické regiony ve vědomí svých obyvatel *1039*

RECENZE – ZPRÁVY

Recenzovaný oborový vědecký časopis vydávaný Sociologickým ústavem AV ČR
Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information (ISI), USA. Obsah časopisu (od roku 1993) a stati v plném znění (do roku 2002) jsou uveřejněny na internetu na http://www.soc.cas.cz. Vychází 6x ročně (4x česky, 2x anglicky). Cena jednoho výtisku je 75 Kč bez DPH.

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:
Sociologický časopis/Czech Sociological Review – redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1,
tel. +420 222 221 761, +420 221 183 217, fax +420 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz

STŘÍPKY Z HISTORIE SČÍTÁNÍ LIDU

Jedním z důsledků politické situace v Evropě koncem 30. let minulého století bylo podepsání Mnichovské dohody. Poté došlo k okupaci asi 1/3 území Československé republiky. Pro určování limitního 50% podílu německého obyvatelstva v jednotlivých soudních a politických okresech se mělo postupovat nikoliv podle výsledků posledního sčítání lidu z roku 1930, ale podle výsledků sčítání lidu z roku 1910 (*Uhlíř*, 1999: 221-225). Při posledním rakouském sčítání lidu se národnost obyvatelstva zjišťovala prostřednictvím ne zcela přesně definované „obcovací řeči", což přispívalo k příznivějším výsledkům právě pro zastoupení německé národnosti (*Berrová*, 2007: 147–210). Konkrétně v českých zemích bylo ze strany Německa zabráno zhruba 28 000 km^2 s celkem 600–700 000 Čechy (*Beneš a kol*., 2002: 110). Také území slovenské části Česko-Slovenska bylo zredukováno, a to ve prospěch Německa[1)], Polska[2)] a Maďarska[3)].

Sčítání lidu na Slovensku – 1938

Následně po podepsání Mnichovské dohody byl přijat ústavní zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonomii Slovenskej krajiny. Tento zákon mj. předpokládal vlastní ústavu a značně přesahoval obsahové vymezení pojmu autonomie (*Beneš a kol*., 2002: 111).

Pro potřeby vnitřní správy a mezinárodních jednání při určování a korekci státních hranic v národnostně smíšených oblastech se na území Slovenska konalo k 31. prosinci 1938 sčítání lidu. Sčítání bylo provedeno slovenskou vládou a nikoli statistickými orgány. Nelze je považovat za řádné sčítání, jednak z hlediska způsobu provedení, a také z hlediska jeho obsahu. Při tomto sčítání nebyl zjišťován věk sčítaných, jejich povolání, příslušnost a některé další obvykle zjišťované demografické a socioprofesní charakteristiky obyvatelstva.

Cílem sčítání bylo získat pouze údaje o počtu obyvatel podle státní příslušnosti a národnosti a dále údaje o počtu domů a domácností. Sčítání se uskutečnilo na zmenšeném území podle administrativního stavu k 31. prosinci 1938. K tomuto datu bylo ze slovenského území postoupeno Maďarsku 11 478 km^2, Polsku 221 km^2 a Německu 37 km^2. Celkem bylo z původních 49 021 km^2 postoupeno 11 736 km^2. Na postoupeném území žilo celkem 926 743 obyvatel, z toho 898 260 osob byli státní příslušníci ČSR[4)].

Výsledky sčítání byly publikovány v práci **Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku.**

Neuskutečněné sčítání lidu v Protektorátu Čechy a Morava – 1940

Po rozbití Československa byl zřízen Protektorát Čechy a Morava, jehož území představovalo jen 29 % území bývalé Československé republiky (*Češka*, 2005: 124-126).

Podle prvorepublikové legislativy se sčítání lidu měla konat v desetiletých intervalech[5)]. Příští sčítání lidu se tak mělo uskutečnit v roce 1940. Právním základem sčítání lidu 1940 byl zákon č. 47/1927 Sb. z. a n., který zmocňoval vládu, aby určila nařízením rozhodný okamžik sčítání a skutečnosti, které mají být zjišťovány, dále jak má být sčítání provedeno a které soupisy s ním mají být spojeny.

[1)] Území připojené k Německu bylo určeno protokolem ze dne 20. listopadu 1938 o stanovení hranic mezi Česko-Slovenskem a Německou říší.

[2)] Území připojené k Polsku bylo určeno notami mezi vládami česko-slovenskou a polskou ze dne 1. listopadu 1938 a podrobně vymezené protokolem rozhraničovací komise česko-slovensko-polské ze dne 30. listopadu 1938.

[3)] Území připojené k Maďarsku bylo určeno rozhodnutím arbitrážní komise ve Vídni ze dne 2. listopadu 1938, protokolem rozhraničovací komise česko-slovensko-maďarské ze dne 7. března 1939 a protokolem rozhraničovací komise slovensko-maďarské ze dne 4. dubna 1939.

[4)] Údaje obsažené v publikaci *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku,* konkrétně v tabulce č. 1 Územie, domy a obyvateľstvo Slovenskej republiky a územie postúpené a v tabulce č. 2 Počet odstúpených okresov a obcí a štátna príslušnosť obyvateľstva.

[5)] § 1 zákona ze dne 17. března 1927 o sčítání lidu. In Sbírka zákonů a nařízení státu Československého, roč. 1927, částka 26, č. 47, s. 405.

Státní úřad statistický zahájil přípravy k realizaci sčítání lidu 1940. Ve zprávě Presidia Státního úřadu statistického ze dne 25. ledna 1939 vypracované *A. Boháčem*, který zastával v této době funkci náměstka předsedy Státního úřadu statistického, předsednictvu Ministerské rady ve věci sčítání lidu se uvádí mj. toto: „Dovolujeme si sděliti, že přípravy pro příští sčítání lidu byly již zahájeny. Jednotlivá ministerstva byla požádána, aby provedla revisi domovních čísel, jakožto přípravu pro nový seznam míst. Zároveň připravujeme sčítání po stránce obsahové. Příslušný návrh bude předsednictvu Ministerské rady předložen v nejkratší době“[6]. Na základě oběžníku čj. 3.228/1939-8, týkajícího se revize domovních čísel, vydaného MV dne 28. ledna 1939[7], byla příslušná ministerstva Státním úřadem statistickým[8], požádána, aby provedla revizi domovních čísel za účelem následné přípravy nového seznamu míst[9]. Počátkem roku 1940 byly předloženy zástupci Ústředního statistického úřadu MV vzory sčítacích tiskopisů a osnovy instrukcí pro sčítací komisaře a revizory[10]. Byl vypracován podrobný časový harmonogram úkolů při tomto sčítání, viz obrazová příloha.

Z důvodu projednání otázek spojených se sčítáním lidu 1940 v Protektorátu Čechy a Morava přijel do Prahy z Berlína prezident Říšského statistického úřadu *dr. Reichardt*. Dne 5. prosince 1939 se za jeho účasti uskutečnila porada se zástupci protektorátní vlády, říšského protektora a statistiků. Byl dohodnut předběžný termín sčítání lidu, které mělo dále zahrnovat zjištění povolání obyvatelstva a sčítání zemědělských a živnostenských závodů[11]. Původně byl uvažovaným termínem sčítání lidu, povolání a závodů 1. březen 1940[12]. Později byl změněn na 28. května 1940[13]. Objevily se však i hlasy požadující, aby sčítání lidu, povolání a závodů proběhlo již na jaře 1939, především pro časovou blízkost a možnou konfrontaci s výsledky sčítání konaného v Německu, v Rakousku a na území odtrženého československého pohraničí[14]. Nakonec byla tato možnost, hlavně pro příliš krátkou dobu na vlastní přípravu, zamítnuta. Navíc v důsledku přesunů obyvatelstva, ke kterým došlo v souvislosti se změnami hranic v roce 1938, by výsledky sčítání lidu provedeného před 10. říjnem 1939 neodrážely skutečný stav. Uvedené datum stanovovala smlouva uzavřená mezi Česko-Slovenskou republikou a Německou říší o otázkách státního občanství a opce, která byla publikována pod č. 300/1938 Sb. z. a n. Podle § 3 smlouvy osoby německé národnosti, jež splnily podmínky stanovené v této smlouvě pro nabytí německé státní příslušnosti, mohly do 29. března 1939 optovat pro československé státní občanství. V § 2 smlouvy byla stanovena lhůta k vystěhování obyvatelstva do, resp. ze Sudet, která končila právě až 10. října 1939.

Sčítání lidu, povolání a závodů mělo být provedeno pouze sčítacími archy, které by vyplňoval majitel bytu nebo jeho zástupce a nemělo být vůbec užito popisných archů vyplňovaných při minulých sčítáních sčítacími komisaři. Měly být sčítány všechny osoby přítomné na území Protektorátu Čechy a Morava vyjma příslušníků říšské branné moci a k ní přičleněných ozbrojených útvarů. Zvláštním dotazníkem měly být zachyceny živnostenské závody a všechny ostatní závody mimo závody zemědělské. Rovněž zvláštním dotazníkem měly být sčítány zemědělské závody o výměře 50 arů a větší. Závody pěstující zeleninu, ovoce, květiny, okrasné rostliny, okrasné keře a okrasné stromy za účelem prodeje měly vedle toho vyplnit zvláštní dotazník zahradnický[15]. Organizace sčítání měla být v hlavních rysech obdobná sčítání lidu 1930[16].

Ačkoliv na provedení sčítání lidu, povolání a závodů existoval značný zájem ze strany úřadu Říšského protektora pro Čechy a Moravu, neboť jeho výsledky měly také sloužit potřebám Říše, zvláště pro zásobování a v braném ohledu, k jeho uskutečnění přičiněním státního tajemníka *K. H. Franka* nedošlo (*Češka*, 2005: 124–126). Podle dopisu Říšského protektora v Čechách a na Moravě podepsaného v zastoupení K. H. Frankem ze dne 5. dubna 1940 č. I 3g – 2461, souhlasil říšský protektor s návrhem protektorátní vlády, aby sčítání lidu, povolání a závodů bylo odloženo. V tomto dopise z 5. dubna 1940 adresovaném ministerskému předsedovi protektorátní vlády se mj. uvádí: „V dopise z 6. března 1940,

[6] NA, fond PMR, kart. č. 3285.
[7] NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.
[8] Vládní nařízení č. 251/1939 Sb. z. a n., o změně názvu Státního úřadu statistického, se od 1. října 1939 změnil název na Ústřední statistický úřad („Statistisches Zentralamt“).
[9] NA, fond PMR, kart. č. 3285.
[10] Státní úřad statistický, resp. Ústřední statistický úřad, počítal s realizací sčítání lidu v roce 1940, což mj. dokládají pracovní plány tohoto úřadu na rok 1938, 1939 a 1940. Texty dokumentů viz NA, fond MV-SR, kart. č. 5075.
[11] NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.
[12] Srv. návrh rozpočtu Státního úřadu statistického na rok 1940 z 23. června 1939. NA, fond SÚS, kart. č. 57.
[13] Srv. úprava rozpočtu Ústředního statistického úřadu na rok 1940 z 27. února 1940. NA, fond SÚS, kart. č. 57.
[14] Srv. žádost Parlamentní úsporné a kontrolní komise Národního shromáždění Republiky československé čj. K 8435 – IV/3397 ze dne 17. ledna 1939. NA, fond PMR, kart. č. 3285.
[15] NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.
[16] NA, fond MV-SR, kart. č. 5075.

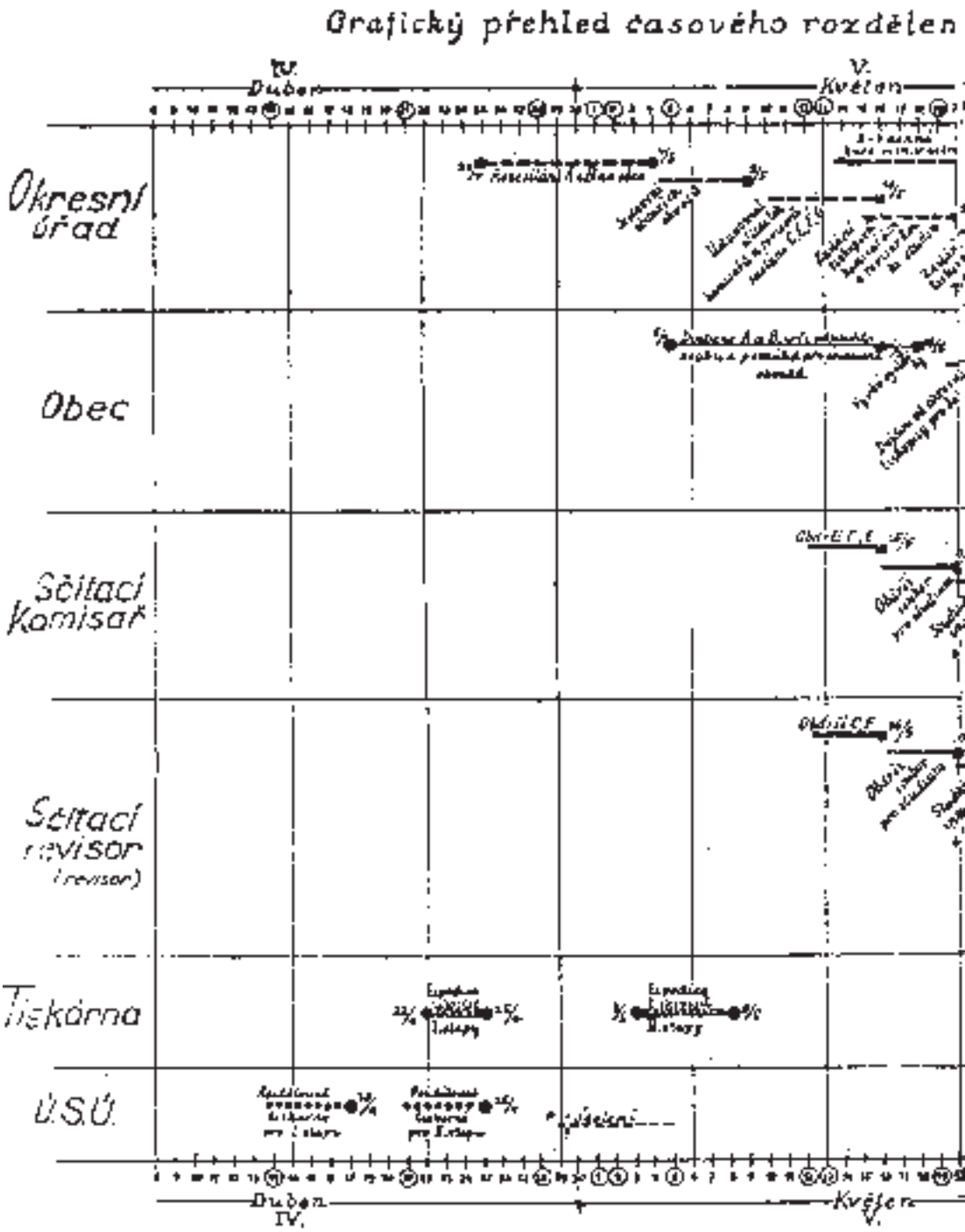

Grafický přehled časového rozdělení úkolů při sčítání lidu, povolání a závodů 1940, uloženo v NA v Praze (A graphic overview of the division of tasks in the 1940 Census of the population, professions and production plants, housed in the National Archives in Prague)

úkolů při sčítání lidu, bytů a závodů 1940.

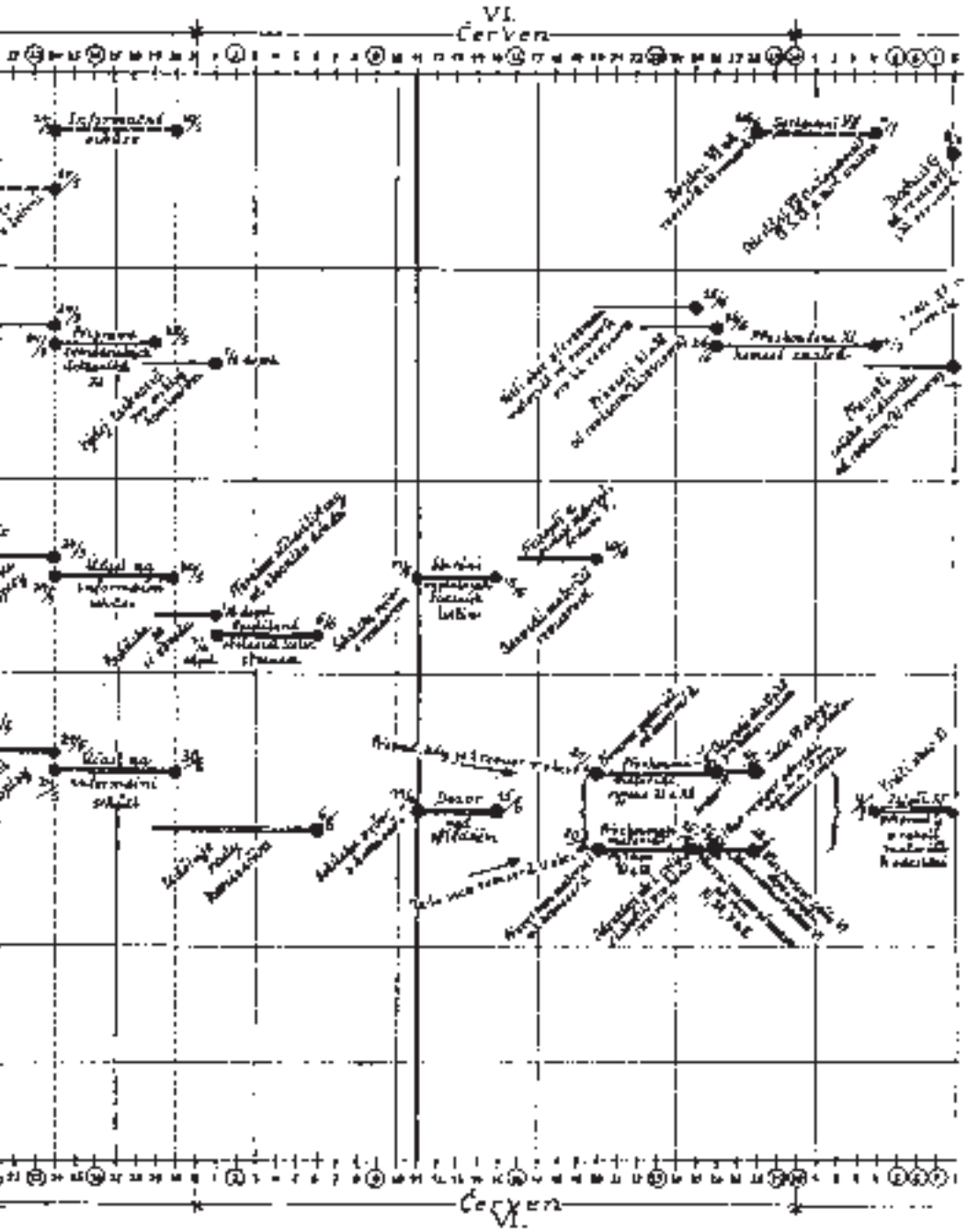

čís. I 3g-951 jsem podrobně uvedl důvody, které hovoří proti přijetí státní příslušnosti a mateřského jazyka do programu sčítání obyvatelstva. Vámi uvedená hlediska jsem neshledal přesvědčivými. Právě sčítání lidu v Sudetech ukazuje lépe, než jakákoliv teoretická úvaha, že přese všecko poměry státní příslušnosti v širokých vrstvách obyvatelstva nejsou nyní ještě vyjasněny". V dopise se dále uvádí: „Přestože nové sčítání by v prvé řadě poskytlo protektorátní správě a zdejším hospodářským sdružením nová statistická data o obyvatelstvu a hospodářství, protektorátní vláda sama se přiklání k odložení konání sčítání lidu, povolání a závodů, prohlašuji, že s tím souhlasím. Namísto sčítání zemědělských závodů považuji za potřebné a naléhavé provedení podrobného záznamu využívání půdy a namísto sčítání průmyslových závodů urychlené provedení a vypracování již v přípravě se nacházející všeobecné šetření o průmyslu. Podrobnosti tohoto šetření by mohl projednat odborný statistický pracovník vládní rada *dr. Wirth* se zástupci Ústředního statistického úřadu" [17].

Existovaly tedy nejasnosti při definování některých zjišťovaných ukazatelů. Mezi velmi problematické patřilo definování ukazatelů „státní příslušnost" a „mateřský jazyk". Nebylo totiž snahou Německé říše zřízením Protektorátu Čechy a Morava vytvořit nový státní útvar (*Beneš a kol*., 2002: 114–116), přestože podle čl. 3 odst. 1 Výnosu vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava se mělo jednat o autonomní celek. Další spornou otázku představovalo zařazení občanů německé národnosti žijících na území Protektorátu Čechy a Morava. Podle čl. 2 odst. 1 Výnosu vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava se obyvatelé Protektorátu Čechy a Morava německé národnosti stali německými státními příslušníky a říšskými občany. Jelikož byli vyňati z působnosti protektorátních úřadů, nemohli být předmětem statistických šetření, která prováděl Ústřední statistický úřad. Vedle těchto problémů k nerealizaci sčítací akce přispěla zejména finanční nákladnost sčítání[18] v kontextu tehdejší politicko-hospodářské situace.

Úřadem říšského protektora byly nařízeny přípravy na tzv. malé sčítání lidu na konec roku 1942, ale ani v tomto případě nebylo sčítání provedeno. V listopadu 1943 došlo jen ke zpracování vyřazených lístků pro domácnosti, čímž byly získány podrobné údaje pouze o věkovém složení civilního obyvatelstva (*Sekera*, 1948: 13–15).

Literatura a prameny

Beneš, Z. a kol. *Rozuměti dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848-1948*. 1. vyd. Praha: Gallery, s.r.o., 2002, 304 s.

Berrová, P. *Konskripce a sčítání lidu na našem území v kontextu zjišťování národnosti obyvatelstva a se zohledněním nálezů Nejvyššího správního soudu.* Historická demografie 31. 1. vyd. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2007, s. 147–210.

Češka, J. *Šedesáté výročí druhé světové války a Československá statistická služba*. Zpravodaj ČSÚ, 2005, 47, s. 124–126.

Janák, J. – Hledíková, Z. – Dobeš, J. *Dějiny správy v českých zemích*. 1. vyd. Praha: NLN, 2005, 576 s.

NA, fond MV-SR, kart. č. 5073, 5075.

NA, fond PMR, kart. č. 3285.

NA, fond SÚS, kart. č. 57.

Sekera, V. *Soupis obyvatelstva 1947.* Statistický obzor, 1948, XXVIII, s. 13–15.

Uhlíř, J. B. *O co jsme přišli po Mnichovu*. Historický obzor, 1999, 10, s. 221–225.

Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a Prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku. 1. vyd. Bratislava: Štátný štatistický úrad, 1939, 82 s.

Petra Berrová

[17] Text dopisu je uložen v NA, fond MV-SR, kart. č. 5073.

[18] Návrh rozpočtu Ústředního statistického úřadu na rok 1940 byl oproti předchozímu roku navýšen o 11 461 740 K, z čehož náklady na připravované sčítání byly Ústředním statistickým úřadem vyčísleny na 7 514 360 K. Více viz NA, fond SÚS, kart. č. 57.

Recenze

PŘÍSPĚVEK K DISKUSI O DEMOGRAFICKÉM VÝVOJI A RODINNÉ POLITICE

Koncem roku 2006 vydala *katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty UK* práci kolektivu autorů s názvem **Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?**[1)] Jedná se o soubor studií vypracovaných v rámci tří projektů na společné široké téma demografických změn v kontextu globálních změn, v procesu evropské integrace a role propopulační a rodinné politiky, především však projektu **Veřejnost, demografické procesy a populační politika**[2)]. Autorský kolektiv proto zahrnuje pracovníky tří pracovišť, dlouhodobě se specializujících na tato témata, a to kromě již jmenovaného také *Fakulty sociálních studií MU v Brně a Sociologického ústavu AV ČR v Praze*. Základním prvkem přístupu autorů je propojení dat demografické statistiky s poznatky výběrových šetření populačního klimatu. Využívají především mezinárodní šetření **The Acceptance of Population-related Policie** (PPA2).

Publikace obsahuje studie spadající do dvou základních celků, jednak jde o popis a hodnocení proměn demografického chování, a jednak o roli relevantních politik státu v těchto proměnách. První část zahrnuje příspěvky sledující názory, postoje a subjektivně interpretované chování lidí v oblasti formování rodiny a partnerských vztahů a příspěvky věnované vybraným „novým" jevům v české společnosti, jmenovitě svobodnému mateřství a nesezdanému soužití. Druhá část hodnotí vývoj a současné pojetí rodinné a populační politiky v ČR jak očima odborníků, tak české veřejnosti.

Dana Hamplová v první kapitole nazvané **Sňatečnost, nesezdané soužití a veřejné mínění** analyzuje hodnocení aktuálních demografických změn očima různých skupin české populace především z hlediska vlivu vzdělání. Přes poloviční převahu neutrálního hodnocení demografických změn se ukázalo jisté znepokojení populace stávajícími trendy, a to silnější u starší generace. Autorka též sledovala, jaké příčiny lidé vidí za danými změnami, a i zde se ukázalo rozdělení populace podle síly vlivu připisované základním okruhům faktorů – ekonomickým a hodnotovým. Obdobně jako v jiných výzkumech se sice potvrdil vliv vzdělání na sledované postoje a názory, ale i komplikovanost a strukturovanost tohoto vlivu. Ač se na to autorka explicitně nezaměřovala, poukázala její analýza na jistý generační posun v reflexi demografického chování doprovázející jeho soudobé proměny.

Jedním ze stěžejních aktuálních výzkumných zájmů *Jitky Rychtaříkové* je svobodné mateřství, kterým se autorka zabývá i tady (**Být svobodnou matkou v České republice**). Hodnotí jej jak z hlediska celkových demografických trendů v ČR, tak z hlediska souvislostí svobodného mateřství v mezinárodním srovnání. Snaží se ukázat, že trend nárůstu počtu a podílu dětí narozených mimo manželství, a především svobodným ženám, nelze zjednodušeně vysvětlovat westernalizací české společnosti, ale je třeba hledat souvislosti i v této společnosti samé a jejím nedávném ekonomickém a sociálním vývoji, příp. politice státu. Autorka si klade několik klíčových otázek (s. 24): zda byl nárůst intenzity plodnosti matek v posledních letech skutečně tak dramatický; jaká byla role demografických faktorů; nakolik žijí děti narozené mimo manželství s oběma rodiči nebo pouze s jedním; nakolik se jedná o dlouhodobý trend nebo součást společenské transformace v ČR a jaký je gradient diferenciace svobodného mateřství podle vzdělání. Svou analýzou J. Rychtaříková potvrdila, že navzdory nepochybnému nárůstu svobodného mateřství, nebyla změna natolik dramatická, a především k ní došlo v kontextu změn celé řady dalších demografických ukazatelů, jež je nutné brát v potaz při hodnocení demografických i sociálních konsekvencí sledovaného jevu. Dále ukazuje, že děti svobodných matek častěji vyrůstají v neúplných rodinách, z čehož odvozuje malý význam nesezdaného soužití jako „náhražky" manželské rodiny v české společnosti. Sama však připomíná, že tento závěr je třeba ověřit dalšími průkaznějšími metodami. Nutnost komplexního zkoumání jevu svobodného mateřství různými metodami je ostatně jedním z hlavních jejích závěrů.

Stejnému tématu, ale z odlišného úhlu, se věnuje *Tomáš Katrňák* (**Kdo jsou svobodné matky v české společnosti?**). Obě kapitoly mají zájem společný: odhalit zdroje nárůstu svobodného mateřství a sociální identifikaci svobodných matek. Katrňák však pracuje s daty výběrových šetření. Sleduje jednak faktory,

---

[1)] Kocourková, J. – Rabušic, L. 2006. *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?* Praha: PřF UK.

[2)] Projekt financovala GAČR. Dalšími jsou projekty „*Geografické systémy rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace*" (výzkumný záměr PřF UK) a „*Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita*" (financován MŠMT).

které jsou či mohou být příčinou svobodného mateřství, a jednak charakteristiky svobodných matek, které jsou důsledkem svobodného mateřství. Dochází k obdobnému závěru jako J. Rychtaříková, totiž že nárůst počtu svobodných matek je v českých podmínkách spíše důsledkem reakce slabších vrstev na ekonomické podmínky a na parametry sociálně politických opatření státu než projevem nového životního stylu vzdělanějších vrstev.

Příspěvek k vysvětlení dalšího výrazného demografického trendu – poklesu porodnosti – předkládá *Petra Šalamounová* (**Hodnota dítěte a natalitní plány v české společnosti**). Tato část je proti jiným kapitolám popisnější, což je ovšem do značné míry dáno předmětem analýzy. Hodnotové orientace spjaté s rodičovstvím a jeho skutečná realizace, vč. determinace těchto postojů a chování, jsou velice komplexními jevy a jakákoliv širší generalizace je ošidná. V závěru autorka potvrzuje i z jiných výzkumů známý fakt, že hodnota dítěte, především ve smyslu emocionálním, je stále vysoká. Srovnává tato zjištění s natalitními plány, které jsou u bezdětných mladých lidí oproti deklarovanému významu dítěte „skromnější". Zatímco většina autorů poukazuje na diskrepanci mezi rodičovskými plány a jejich realizací, zde se poukazuje již na rozpor mezi plány a subjektivním vnímání rodičovství jako takového, což je jistě dobrý podnět k dalším analýzám (i přes aktuální nárůst porodnosti se neočekává návrat k jejím hodnotám z konce 80. let).

V rámci první části publikace se poněkud odlišuje kapitola *Ladislava Rabušice*, zaměřená na mezinárodní srovnání vývoje porodnosti (nazvaná formou otázky **Bude česká plodnost i v budoucnosti jedna z nejnižších v Evropě?**). Použitá metodika opět vychází z analýzy hodnotových orientací, zde spjatých s manželstvím a rodičovstvím. Koncepce kapitoly je postavena na dvou základních otázkách: zda sňatek a manželství (relativně) ztrácejí u mladé české populace svou hodnotu a zda je pokles plodnosti (koncem dvacátého a na počátku jednadvacátého století) pouze výrazem odkládání sňatků a založení rodiny nebo projevem dlouhodobých změn. Rabušicovy závěry ohledně dalšího vývoje porodnosti v ČR obvykle bývají, a také zde jsou, „optimističtější" v porovnání s řadou jiných autorů. Dochází k nim s použitím metody, kterou sám považuje za dílčí přístup k poznání složité determinace a proměnlivosti natalitních plánů jednotlivců, a tím budoucnosti vývoje porodnosti. „Optimismus" nespočívá v tvrzení o dalším výrazném zvýšení plodnosti, ani o přední pozici ČR v evropském porovnání plodnosti, ale v očekávání, že v budoucnu neklesne pod současný evropský průměr, což nelze považovat v daných socioekonomických podmínkách za špatné.

Druhá část knihy nese název **Podmínky reprodukce, očekávání české veřejnosti a politika státu vůči rodinám**, ze kterého vyplývá jistá nesourodost, i když i tady můžeme najít základní sjednocující nit, jež se v tomto případě táhne mezi „vládou a lidem" a týká se otázky autonomie či žádoucí podpory rodičovství a rodinného života.

Lucie Vidovičová v kapitole **Podléhá česká veřejnost panice z demografie?** analyticky reflektuje různé formy interpretace populačního stárnutí od mediálních, přes veřejné mínění, až po vědecky odborné. Kapitola se zaměřuje především na varování před zjednodušujícími interpretacemi demografických dat (nejen k tématu stárnutí) i možností jejich snadného zneužívání ke klamnému informování veřejnosti i dokonce mediálním manipulacím. Apeluje na komplexní pohled na data o stárnutí populace a o jeho jednotlivých aspektech. Šetření postojů potvrdilo dopady neinformovanosti a neodborného zacházení s daty na existenci jistých obav z demografického vývoje v české veřejnosti. Lze s nimi bojovat politikami oproštěnými od vědecky neodůvodněných východisek a zúženého pohledu.

Kapitola *Zdeňka Pavlíka* s názvem **Dilemata populační politiky** je hlubším zamyšlením nad filozofií, vědním i věcným základem, zaměřením a možnostmi (pro)populační politiky. Autor současně specifikuje jednotlivé vývojové etapy populační politiky. Pro její soudobé koncipování považuje za důležité znát populační klima dané společnosti i uvědomit si motivy její tvorby a cílů. Pavlík nepopírá legitimitu snah ovlivnit porodnost státními opatřeními, ale upozorňuje, že natalitní chování je jimi možné ovlivnit jen z části. Větší váhu přikládá široce pojaté populační politice jako explicitní nebo implicitní složce celkové politiky vlád a jako komplexu dílčích politik reagujících na měnící se sociální situaci (např. migrační, zdravotní aj.).

Nejnovější vývoj populační a rodinné politiky v ČR charakterizuje ve své části *Jiřina Kocourková*. Nazvala ji **Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let** a cíl své stati definuje jako postihnutí „vývoje podmínek, které stát od počátku 90. let rodinám cíleně vytvářel přijímáním tzv. přímých opatření" (s. 107). Svůj výklad pak vede pod zorným úhlem změn v přístupu a cílech státní podpory rodin v porovnání se situací v létech osmdesátých a dřívějších. Stať obsahuje zevrubný popis vývoje záměrů jednotlivých vlád a vývoje konkrétních opatření i celkové peripetie vývoje od implicitní k explicitně definované rodinné politice. Jedním ze závěrů autorky je, že během 90. let byla populační politika postupně nahrazována politikou rodinnou, ale pronatalitní cíl zůstal zachován (s. 127).

Další stať se dotýká otázek vztahu rodinných a profesních rolí rodičů vychovávajících děti a možností podpory harmonizace obou sfér státem. Na základě dat PPA2 *Květa Kalibová* (**Zaměstnání rodičů, výchova dětí a očekávaná role státu**) hodnotí míru požadavků mladých rodin vůči státu při zabezpečení potřeb rodiny s malými dětmi při současně vysokých profesních aspiracích mužů i žen. Byla zjištěna poměrně vysoká očekávání, a to přirozeně spíše lidmi s nižším vzděláním, ale také, méně samozřejmé, nižší očekávání mladých lidí. Autorka svá zjištění dále neanalyzuje.

Závěrečná kapitola je zamyšlením nad efektivností rodinné politiky a vnímáním její role. S názvem **Proč a jaká rodinná politika v ČR: postoje české veřejnosti k pronatalitním opatřením** je jakýmsi vyústěním celé knihy. *Jiřina Kocourková* zde specificky navazuje na svou „historicky" pojatou kapitolu, ale soustřeďuje se na možnost zvýšení efektivnosti rodinné politiky akceptací požadavků veřejného mínění v této oblasti. Autorka vychází z teze, že v zemích s vyšší mírou neuskutečněných rodičovských plánů lidé více podporují rodinně politická opatření, a na jejím základě zkoumá na datech PPA2 požadavky české veřejnosti vůči rodinné politice v komparaci s jinými zeměmi. Názory české veřejnosti na opatření ve prospěch rodin jsou opět sledovány z hlediska jejich diferenciace, ale oproti předchozí kapitole je navíc zahrnuto hodnocení celkového zaměření rodinné politiky. Závěr této kapitoly je jistou náhražkou chybějícího závěru celé knihy.

Celkově lze knihu hodnotit jako bohatý zdroj informací i inspirací pro další zkoumání vývoje demografického chování, který od doby sběru analyzovaných dat poněkud pokročil, což vůbec neznamená zastarání analytických závěrů. Inspirativní je též pro ty, kdo se podílejí na tvorbě rodinné politiky, i pro ty, kdo jejich snahy hodnotí. Cenné jsou mj. také metodologické poznámky autorů ke zpracování jak datového zdroje projektu PPA, tak dat demografické statistiky z hlediska celkového záměru publikace. V knize nenajdeme jednoznačnou odpověď na otázku položenou v jejím názvu. Lze dedukovat, že všichni autoři uznávají komplementaritu rolí obou základních subjektů rodinné politiky, vzájemný poměr jejich odpovědnosti však chápou asi ne zcela jednotně, ale společně vnímají její vývojovou proměnlivost. Autoři dodrželi své předsevzetí – ne nutně dávat odpovědi na položené otázky, ale pomoci čtenáři formulovat své vlastní odpovědi.

Věra Kuchařová

O SČÍTANÍ OBYVATEĽSTVA NA SLOVENSKU V ROKU 1919

Sčítanie obyvateľstva patrí medzi základné a najstaršie štatistické akcie s mimoriadnym významom. História sčítaní, resp. súpisov na území Slovenska je pomerne bohatá a vo svojich prvopočiatkoch úzko spätá s existenciou Uhorska.

Po vzniku Československej republiky sa oficiálne prvé sčítanie uskutočnilo v roku 1921. V skutočnosti však išlo už o druhú plánovanú a uskutočnenú sčítaciu akciu. Takmer rok po skončení vojny prebehlo na Slovensku sčítanie, ktoré ako prvé prinieslo poznatky o prítomnom obyvateľstve Slovenska v novej Československej republike. Práve tento, tak trochu pozabudnutí cenzus, je objektom výskumu novej práce *Pavla Tišliara*: **Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku** s podtitulom **Príspevok k populačným dejinám Slovenska**[1)], ktorú vydal *Inštitút informatiky a štatistiky*.

Cieľom práce, ako sám autor uvádza, je nielen načrtnúť proces prípravy a priebeh cenzu, ale tiež priblížiť čitateľovi prehľad základných výsledkov v porovnaní s niektorými vybranými údajmi z predchádzajúcich uhorských sčítaní a nasledujúceho sčítania ľudu z roku 1921. Samotnú prácu autor rozdelil do troch častí.

Prvá kapitola si za cieľ stanovila priblížiť hlavné myšlienky, ktoré stáli za vznikom tohto mimoriadneho cenzu. Ďalej autor v tejto kapitole pomerne podrobne popisuje prípravnú fázu sčítacej akcie. Veľkým prínosom je predovšetkým analýza prostredia v akom sa uskutočňovala príprava na sčítanie v spojitosti s hlavnými problémami, ktoré pri jeho koncipovaní nastali. Nemenej zaujímavým je podrobný popis sčítacieho lístku (domový arch) a jednotlivých sumárnych tlačív (okrskový súhrn, okresný prehľad, župný – stoličný prehľad) s metodikou ich vypĺňania.

Druhá časť prvej kapitoly sa venuje organizačno-správnej príprave sčítania. Autor sa v nej snaží zhrnúť základné vyhlášky a obežníky, ktoré vplývali na vznik a priebeh sčítania. Veľká pozornosť je venovaná predovšetkým základnému nariadeniu z 20. februára 1919, ktoré jednak definovalo termín sčítania,

[1)] Tišliar, Pavol. *Mimoriadne sčítanie obyvateľstva na Slovensku z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS, 2007, 126 s. ISBN 978-80-85659-44-3

územie na ktorom mal cenzus prebehnúť, ale tiež určil, kto má byť zodpovedný za priebeh sčítacej akcie, aké bude postavenie sčítacích komisárov a uložil základné povinnosti obciam. Okrem toho táto časť práce obsahuje ešte autorov komentár k tzv. doplňujúcim obežníkom, ktoré sa operatívne dotýkali predovšetkým organizačných záležitostí.

Druhá kapitola práce obsahuje informácie o samotnom priebehu sčítania. Vnútropolitická situácia nedovolila uskutočniť cenzus v stanovenom termíne, a preto bolo potrebné termín meniť. Práve analýza situácie, ktorá prispela k neuskutočneniu sčítania v riadnom termíne je predmetom autorovho záujmu v prvej časti tejto kapitoly. Jej druhá časť už obsahuje informácie o priebehu sčítania s popisom niektorých problémov, ktoré pri ňom vznikli.

Posledná, najrozsiahlejšia tretia kapitola podáva niektoré výsledky zo sčítania. Autor okrem samotných výsledkov pridáva aj svoj kritický komentár a snaží sa definovať hlavné príčiny kvalitatívnych nedostatkov sčítacej akcie, predostiera možnosti pre demografiu pri využití tohto prameňa dát, podrobne popisuje systém ich publikovania v podobe lexikónu obcí **Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919** a tiež oboznamuje čitateľa s územím, na ktorom sčítanie prebehlo.

V samotnej analýze dát sa autor, ako sme už vyššie spomenuli, snažil o komparáciu vybraných údajov zo sčítania z roku 1919 s výsledkami sčítaní v roku 1921 a z Uhorska od roku 1880. Predmetom jeho analýzy boli:

– hustota a prírastky obyvateľstva na úrovni okresov,
– domy – ako hlavný ukazovateľ autor používal počet prítomného obyvateľstva pripadajúceho na jeden obývaný dom v okresoch Slovenska,
– pohlavná štruktúra populácie okresov Slovenska analyzovaná prostredníctvom koeficientu a indexu maskulinity v okresoch Slovenska,
– etnicita, pričom zvlášť je venovaný priestor slovenskej a československej materinskej reči, obyvateľstvu maďarskej národnosti, nemeckej národnosti, židovskej národnosti, a tiež inej,
– náboženské zloženie populácie okresov Slovenska, s podrobným pohľadom na zastúpenie rímskokatolíckeho, gréckokatolíckeho, evanjelického obyvateľstva augsburského vyznania (luteráni), ďalej zastúpenie obyvateľstva evanjelickej cirkvi helvétskeho vyznania (kalvíni), obyvateľstva izraelitského vierovyznania a tiež iných vierovyznaní a obyvateľstva bez vyznania.

Mimoriadne sčítanie obyvateľstva z roku 1919 predstavuje jeden z dôležitých medzníkov v histórii štatistického zisťovania na území Slovenska. Aj napriek jeho nedostatkom ponúka veľké množstvo informácií o populačných dejinách obyvateľstva na Slovensku po prvej svetovej vojne, a preto si rozhodne zaslúži väčšiu pozornosť.

Branislav Šprocha

Zprávy

Z České demografické společnosti

Diskusní večer (17. 10. 2007), v pořadí 405., na téma **Demografie v oblasti vzdělávání** se svou náplní zaměřoval spíše na oblasti aplikované demografie, konkrétně byly prezentovány některé z možností jejího užití v oblasti školství a vzdělávání. *Klára Tesárková* (PřF UK) představila v úvodní prezentaci obecný přístup k tvorbě odvozených prognóz počtu dětí, žáků a studentů ve vzdělávací soustavě. Stručně byly představeny některé metody výpočtu užívané v české i zahraniční praxi a také historie tvorby odvozených prognóz v této oblasti v ČR. Na úvodní prezentaci navázal *Vladimír Hulík* (Ústav pro informace ve vzdělávání), který předvedl praktickou ukázku výpočtu odvozené prognózy, upozornil na úskalí pramenící především z nedostatečně dlouhých časových řad užívaných v prognózování a z častých strukturálních úprav vzdělávacího systému. Zároveň shrnul některé základní výsledky takovýchto prognóz. Závěrečný příspěvek přednesl *Petr Mazouch* (VŠE). Představil posluchačům projekt **Reprodukce lidského kapitálu**, který je zpracováván na Katedře demografie VŠE. Projekt vychází z procesu demografického stárnutí a hlavní myšlenkou se stal fakt, že přínosy každého jedince pro společnost jsou závislé i na jeho dosaženém vzdělání. Pro projektování budoucího vývoje vzdělanosti jsou v rámci projektu využívány opět výsledky odvozené prognózy.

Využití demografie pro prognózování v oblastech jako je vzdělávání, se ukazuje jako velmi užitečné a to nejen ve vědecké oblasti, ale i na úrovni státní správy a samosprávy. Je tedy jen na škodu, že právě na úrovni centrálních řídících orgánů se tato oblast dostává mimo hlavní okruhy zájmu.

Organizátoři olomouckých diskusních střed tentokrát zvolili téma **Demografická zjišťování ano či ne?**, s podtitulem **Získávání dat a úskalí s tím spojená**. Na setkání (28. 11. 2007) se zájemci o zjišťování statistických dat byli pozváni: *Peter Garláthy* (Odbor správní a legislativní Krajského úřadu Olomouckého kraje), *Miroslav Šimek* (ČSÚ Praha), *Antonín Basler* (kancléř Arcibiskupství olomouckého, kanovník Metropolitní kapituly sv. Václava) a *Daniela Tököly* (matrika Magistrátu města Olomouc). Přednášku vyslechlo na 60 účastníků.

První přednášející *Peter Garláthy* uvedl, že evidence obyvatel je upravená zákonem č. 133/2000 Sb., ve znění pozdějších předpisů. Správcem informačního systému evidence obyvatel, který v elektronické podobě v současné době končí na obecních úřadech obcí s rozšířenou působností, je ministerstvo vnitra. Ostatní obecní úřady vedou evidenci obyvatel v písemné podobě a s pomocí samostatného programového vybavení. Zdrojem údajů vedených v informačním systému evidence obyvatel jsou obecní úřady, matriční úřady, obecní úřady obcí s rozšířenou působností, krajské úřady, soudy a útvary Policie ČR. Výdej údajů z informačního systému evidence obyvatel se provádí na základě zmocnění v zákoně v rozsahu stanoveném zákonem. Obyvatelům se poskytují údaje pouze k jejich vlastní osobě, co v praxi způsobuje problémy, např. při dohledávání příbuzných, spolužáků nebo známých.

Miroslav Šimek zdůraznil rozdílné požadavky na data o demografických událostech pro potřeby jejich registrace a pro statistické zpracování. Proto jsou údaje z různých registrů a evidencí obyvatel a jejich přebírání pro demografickou statistiku použitelné jen zčásti a navíc za předpokladu sladění některých právních norem, především zákona o státní statistické službě, o evidenci obyvatel a rodných číslech, o matrikách, o pobytu cizinců atd. K tomu ale při úzce resortních přístupech dochází jen velmi pomalu. Seznámil přítomné s obsahem statistických hlášení, okruhem zpravodajských jednotek, s procesem zpracování a publikování dat v oddělení demografie ČSÚ. V závěru se kriticky vyjádřil ke kvalitě dat o cizincích, poskytovaných pro evidenci obyvatel orgány Cizinecké a pohraniční policie a na praktických příkladech ukázal dopady zkreslených údajů v Informačním systému evidence obyvatel na rozpočty obcí a měst.

Antonín Basler uvedl, že církev odedávna vedla svoje matriky křestní, oddací a úmrtní s patřičnými návaznými dokumenty. Při nástupu komunistů v padesátých letech, byly církevní matriky zabaveny a staly se základem státních matričních dokumentů – dodnes jsou na obecních a městských úřadech. Od padesátých let vedeme matriky nové. Cíl – „paměť" a také kontrolovatelnost údajů, důležitých pro život v církvi. Bez křtu (a tím pádem i bez dokladu o křtu – viz matrika) není možno přijmout žádnou další svátost, ani svátost manželství. Jako doklad o „svobodnosti" je třeba předložit potvrzení o křtu, které není starší než 3 měsíce a vystavuje se na základě záznamu v křestní matrice. Po svatbě se co nejdříve odesílá hlášení o církevní sňatku do místa křtu, a zápis se potvrzuje vrácenkou, jež se ukládá ve snubním protokolu. Lidský faktor by samozřejmě mohl způsobit nepřesnosti, ale je ještě v záloze dvoustupňová kontrola – 1krát ročně děkanem, a jednou za několik let kancléřem arcidiecéze.

Kromě toho se každoročně dělá statistika o životě ve farnosti za kalendářní rok (křty, svatby, děti

v náboženství....), která se soustřeďuje na arcibiskupství, a ze všech diecézí potom ve Vatikánu, a pro celou církev potom slouží souhrnný dokument.

Nejde o data pro data, ale aby přesná data sloužila dobru věřících.

Poslední přednášející *Daniela Tököly* hovořila o zdrojích informací, které matriční úřady využívají při své činnosti pro statistiku, evidenci obyvatel, ČSSZ, demografická zjišťování. Vysvětlila, jak matriční úřady získávají informace pro zápisy narození, manželství a úmrtí a další hlášení, která jsou povinny provádět. Zdrojem informací u narození jsou oddací či rodné listy rodičů a jejich prohlášení o jméně dítěte a občanské průkazy. Dále potom hlášení zdravotnického zařízení, kde porod proběhl.

U manželství se vychází z rodných listů a občanských průkazů snoubenců či z dokladů o zániku předchozího manželství.

U úmrtí je nutné zjistit z dokladů zemřelého vše, co se zapisuje do matriky a do stat. hlášení, tzn. že pozůstalí opět předloží občanský průkaz, rodný event. oddací list zemřelého a údaje o případném pozůstalém manželovi.

Diskusní večer v pořadí 406. (21. 11. 2007) byl tentokrát zaměřen na **Sebevraždy v České a ve Slovenské republice**. *Vladimír Polášek* (ČSÚ Olomouc) referoval o vývoji sebevražednosti v obou zemích. Srovnával ukazatele hodnotící intenzitu sebevražednosti a strukturu sebevražd z různých hledisek. V úvodu se zabýval pojmem sebevražda a slovním spojením „spáchat sebevraždu". Připomněl řadu významných osobností, které odešly ze života dobrovolně, uvedl řadu uměleckých děl sebevraždu postihujících.

V podílu sebevražd na zemřelých celkem byl mezi srovnávanými zeměmi při vzniku Československa výrazný rozdíl – na Slovensku okolo 0,5 %, v českých zemích 1,5 %. V současné době jsou již hodnoty velmi blízké – okolo 1,5 % v obou zemích. Obdobně se podstatně přiblížily i hodnoty podílu sebevražd ze zemřelých na vnější příčinu, nyní je to 21–22 %, zatímco v 30. letech to bylo v českých zemích 51 % a na Slovensku 30 %.

Z dlouhodobého hlediska jsou současné počty sebevražd ČR nízké, v SR průměrné až nadprůměrné. Dosavadní minimum bylo v ČR v roce 2006, v SR již v roce 1952.

Současné počty jsou proti maximu (poválečnému) menší v ČR o 50 %, v SR o 20 %.

V úhrnu za posledních 50 let odešlo ze života sebevraždou v ČR 110 tis. osob, tedy více než celé současné město Olomouc, v SR 35 tis. osob, tedy téměř celé současné město Levice.

V přepočtu na počet obyvatel je sebevražednost v ČR oproti SR ještě stále vyšší, ovšem hodnoty se přibližují. Trvale se udržuje na Slovensku vyšší podíl mužů na sebevraždách – zatímco v ČR v současné době připadá na 1 sebevraždu žen mírně přes 4 sebevraždy mužů, v SR je poměr 5 až 6 mužů na 1 sebevraždu žen.

Při vyloučení vlivu rozdílné věkové struktury je za 12 let (1994–2005) u žen sebevražednost v ČR každoročně vyšší než na Slovensku, u mužů však již ve dvou letech (2002 a 2005) byla hodnota ukazatele na Slovensku vyšší než v Česku.

Ve způsobu provedení sebevraždy je mezi srovnávanými zeměmi za uvedených dvanáct roků rozdíl v zastoupení nejužívanějšího způsobu provedení – oběšení. Na Slovensku je to 68 %, v Česku 60 %.

Mezi oběma zeměmi je velká shoda v rozložení sebevražd do měsíců (maximum v dubnu, minimum v prosinci) i dnů v týdnu (maximum v pondělí, minimum v sobotu). Podobnost je i v intenzitě sebevražednosti v některých „nevšedních" dnech. O Velikonocích a hlavně o Vánocích jsou počty sebevražd podprůměrné, na Nový rok nadprůměrné.

Dne 12. prosince 2007 hovořila na 407. diskusním večeru České demografické společnosti na téma **Dlouhodobé trendy ve sňatečnosti v České republice** *Ludmila Fialová* (PřF UK). Přednášející nejprve upozornila na přetrvávající význam sňatečnosti jako faktoru významně ovlivňujícího úroveň reprodukce lidských populací a také na provázanost úrovně sňatečnosti s dobovými kulturními zvyklostmi, ekonomickou situací a legislativními normami. Zdůraznila okolnost, že od raného novověku náleželo obyvatelstvo českých zemí k tzv. evropskému typu sňatečnosti, který lze charakterizovat mimo jiné vyšším průměrným věkem při vstupu do prvního manželství mužů i žen a také určitým podílem trvale svobodných osob v populaci. Důležitá byla i přináležitost k náboženství (křesťanství dovolující sice pouze monogamní svazky a významně omezující možnost rozvodu, ale zároveň povolující následné svazky po ovdovění). Od počátku 19. století se však vnější prostředí měnilo – nejprve v důsledku významných společenských změn provázejících celkovou modernizaci společnosti (v tom i v důsledku industrializace a urbanizace), později v souvislosti s vyvázáním z církevního práva (umožnění rozvodu) a v závěru 20. století v důsledku stále postupující liberalizace společnosti. Nezanedbatelné byly také změny ve významu manželství z hlediska jeho ekonomického významu pro jednotlivce a širší rodinná společenství. Tyto změny lze charakterizovat proměnami některých demografických charakteristik (celkovou úrovní sňatečnosti měřenou podílem trvale svobodných v populaci, resp. podílem svobodných osob v padesáti letech věku, průměrným věkem při prvním sňatku, ale také např. strukturou snoubenců podle rodinného stavu). Sňatečnost lze v podmínkách českých zemí studovat dobře od skončení třicetileté války. Přednášející rozdělila toto období do pěti period, které vymezila podle rysů pro dané období nejtypičtějších: na období *starého demografického režimu*, které skončilo zhruba ve dru-

hé dekádě 19. století (průměrný věk při sňatku u žen do 25 let, u mužů zpravidla ve věku nad 25 let), relativně nízký definitivní celibát, který se v průběhu 18. století u žen poněkud zvyšoval), období *demografické revoluce* (od třetí dekády 19. století do poloviny 30. let 20. století, kdy se průměrný věk při vstupu do prvního manželství poměrně rychle zvýšil v průměru o dva až tři roky a kdy zároveň stoupl podíl nikdy neženatých a zvláště neprovdaných žen, díky zlepšování úmrtnosti ve středním věku klesal podíl opakovaných sňatků; po roce 1919 lze sledovat naopak vzestup sňatků rozvedených osob), třetí období zahrnuje léta *Protektorátu Čechy a Morava*, kdy se ve specifických podmínkách sňatečnost obyvatelstva jednak zvýšila, jednak posunula do mladšího věku, čtvrté období odpovídající období *reálného socialismu*, charakterizované takřka univerzální sňatečností, navíc realizované v průměru v nízkém věku, přitom téměř vymizely sňatky vdovců a vdov, ale rychle se zvyšovaly podíly rozvedených snoubenců; pátým obdobím lze označit situaci *po roce 1989*, neboť od roku 1992 došlo k prudkému poklesu úrovně sňatečnosti a k posunu vstupu do prvního manželství do vyššího věku (v roce 2006 byl průměrný věk při prvním sňatku u mužů 31 rok a u žen 28,4 roku, tabulková prvosňatečnost, tj. podíl svobodných osob, které by za sňatkových poměrů roku 2006 vstoupily do manželství, činila pro muže 63 % a pro ženy 70 %). Přednáška byla doplněna i o další charakteristiky, např. sňatkovou migraci či sezónnost sňatečnosti. V diskusi se pak hovořilo o dopadech poklesu sňatečnosti pro další populační vývoj.

Na 408. diskusním večeru 16. ledna 2008 promluvila *Jitka Rychtaříková* (PřF UK) na téma **Aspekty porodnosti v České republice**. Přednášející rozdělila výklad do pěti částí. Nejprve ukázala, jak se změnila situace v Evropě mezi roky 1960, 1980 a 2006, v tom i postavení ČR, pokud jde o úroveň plodnosti. Zatímco v roce 1960 byla úroveň úhrnné plodnosti 2,11 České republiky v Evropě čtvrtá nejnižší (nejvyšší dosahovala kromě Albánie také v dalších zemích jižní a jihovýchodní Evropy, a to téměř 4 děti narozené v průměru jedné ženě), v roce 1980 (po poklesu úrovně plodnosti ve vyspělých evropských zemích) byla hodnota 2,10 v ČR v rámci evropských zemí spíše vyšší (i v této době zůstávala úp v některých zemích východní a jižní Evropy vyšší než 3); v roce 2006 hodnota úp 1,3 řadí Českou republiku mezi země s nejnižší úrovní plodnosti na světě a ČR se řadí do široké skupiny ostatních postsocialistických zemí a zemí jižní Evropy, v nichž všude je plodnost nižší než 1,5. Ve druhé části podala přednášející stručný, ale výstižný přehled poválečného vývoje plodnosti v České republice založený na srovnání hodnot konečné plodnosti žen generací narozených od roku 1920 a průřezových hodnotách úhrnné plodnosti (mimo jiné prokazatelný vzestup úrovně plodnosti těch ženských generací, které zastihla propopulační opatření přijatá na počátku 70. let ve věku nejvyšší fyziologické plodnosti). Značný prostor věnovala průběhu změn ve věkovém profilu plodnosti, paritě narozených dětí a jejich legitimitě, to vše pokud možno i z hlediska diferenční plodnosti. Následující část vystoupení byla zaměřena na regionální diferenciaci úrovně plodnosti a její změny v posledních letech (nejvyšší úroveň plodnosti, jež byla tradičně nejvyšší na jihovýchodě České republiky se během 90. let přesunula na severozápad). Ve čtvrté části svého vystoupení hovořila prof. Rychtaříková o tom, jak se rostoucí podíl dětí rozených pomocí asistované reprodukce odrazil ve vzestupu počtů vícečetných porodů. V závěru svého vystoupení představila přednášející své představy o budoucím vývoji plodnosti v České republice v blízké budoucnosti, kdy předpokládá, že se i tak nízká úroveň plodnosti pravděpodobně udrží i nadále, případně se sníží. Právě tyto úvahy pak byly předmětem další diskuse, která se stočila i k úvahám o významu strukturálních změn ve skladbě obyvatelstva podle rodinného stavu na úroveň plodnosti a o vlivu růstu úrovně vzdělání žen, který rovněž průměrný počet dětí v rodině snižuje.

KT, VH, PM, VP, LF

Konferencia: Social exclusion and the changing demographic portrait of Europe, Budapešť 6. – 8. 9. 2007

Konferencia, ktorá bola rámcovaná pohľadom na reprodukčné správanie z hľadiska životnej dráhy a sociálnej exklúzie, bola v poradí štvrtým a opäť veľmi zaujímavým odborným stretnutím iniciovaným pracovnou skupinou EAPSu pre **Druhý demografický prechod** (working group on Second Demographic Transition). Organizačne ju pripravili pracovníci *Demografického výskumného inštitútu Maďarského centrálneho štatistického úradu*.

V centre záujmu európskych ako aj amerických odborníkov stála problematika životných dráh a predovšetkým tých procesov, ktoré súvisia s formovaním a zánikom rodiny. Druhým aspektom bola problematika reprodukčného správania migrantov a etnických minorít v Európe (Rómov v strednej a východnej Európe). Okrem už klasických tém, ako napríklad problematika odchodu z rodičovského domu a skorých fáz životného cyklu alebo vplyvu ideových a štruktúrnych faktorov na reprodukčné správanie v transformujúcich sa postkomunistických krajinách, bol značný priestor venovaný diferenčným faktorom vplývajúcim na plodnosť a odkladanie ro-

dičovstva do vyššieho veku, a to najmä vplyvu vzdelania (napr. prezentácie *Kravdala, van Bavela*). Navyše, mnohé príspevky sa venovali problematike rozvodov, často z perspektívy dieťaťa. Diskutované a predovšetkým dátami z panelových výberových zisťovaní testované boli vplyvy separácie rodičov na ďalšiu životnú dráhu dieťaťa a na výskyt patologického správania u týchto detí (napr. prezentácie *Hobcrafta, Kiernan, Reneflot*).

Veľmi zaujímavý blok prezentácií bol venovaný problematike medzigeneračnej transmisie reprodukčného správania. V rámci tejto sekcie sa výskumníci a výskumníčky opäť zamerali na overenie hypotézy zvýšeného rizika rozpadu manželstva u detí rozvedených rodičov (*Jasilioniene* a *Andreev*, *Lyngstad* a *Engelhart*). Podnetná bola prezentácia *Aata Liefbroera* z NIDI, ktorý skúmal transmisiu trajektórií rodinnej dráhy.

Prezentácie vrátanie niektorých posterov dostupné online vo formáte pdf na stránke http://www.demografia.hu/SDT2007/std.html

pot

Imigrace v dnešní Evropě. Krize modelů integrace?

Tento zajímavý název semináře, který se konal 11. prosince 2007 v Goethe-Institutu v Praze, zaujal početné publikum nejen z řad odborníků, ale i studentů. Byla to již druhá akce, na které se společně podílely *Goethe-Institut Praha, Přírodovědecká fakulta UK* a *CEFRES – Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách* – poprvé se sešli odborníci z tří zúčastněných zemí v roce 2005, na květnové konferenci *České demografické společnosti* s názvem **Kdo zajistí naši budoucnost**, kde jedním z témat byla i migrace. Seminář v Goethe-Institutu lze tedy považovat za volné pokračování výměny zkušeností odborníků o problematice migrace v evropském měřítku a v tomto kontextu i v ČR.

Seminář byl organizačně rozčleněn do dvou částí. V úvodu semináře ředitel Goethe-Institutu, *Stephan Nobbe* vyzdvihl význam výměny zkušeností odborníků i politiků z různých zemí v oblasti uplatňování migrační politiky a hodnocení úspěšnosti různých přístupů k migrantům. V rozsáhlém úvodním příspěvku nastínil *Jan Jařab*, člen *Kabinetu eurokomisaře pro zaměstnanost, sociální věci a rovné příležitost* složitou situaci v přístupu evropských institucí k migrační politice jako takové vzhledem k značným diferencím v migrační situaci i v migrační politice jednotlivých zemí.

V druhé části semináře, který byl koncipován jako „kulatý stůl", se za předsednictví *Jitky Rychtaříkové* z katedry demografie PřF UK v příspěvcích a následné diskusi vystřídali odborníci z ČR, Francie a Německa.

Dušan Drbohlav (PřF UK) ve svém spíše teoreticky pojatém příspěvku objasnil možné přístupy ke způsobům přijímání migrantů a vysvětlil výhody i nevýhody různých modelů migrace – multikulturní, diskriminační, asimilační, model občanské integrace, přičemž poslední z nich považuje asi za nejvíce vyhovující současné situaci.

Ludger Pries z Fakulty sociálních věd, Ruhr-Universität v Bochumi, přiblížil posluchačům principy současné německé integrační politiky, ale také hovořil o historických zkušenostech s různými typy migrační politiky, které od 60. let Německo uplatňovalo na několika vlnách přistěhovalců, a o jejich dopadech na současnou situaci v soužití Němců a cizinců. Vysvětlil, že i v 90. letech bylo Německo významnou imigrační zemí a seznámil posluchače s novým systémem inkorporační migrační politiky „práva a povinnosti" uplatňované po roce 2000.

Michel Wiewiorka z vysoké školy sociálních věd v Paříži (EHESS) nastínil současnou situaci a příčiny násilných akcí imigrantů na předměstích velkých francouzských měst. Upozornil na skutečnost, že příčiny těchto násilností jsou zřejmě hlubšího charakteru než jen frustrace ze sociálních nerovností, že proklamovaná rovnoprávnost postavení cizinců s francouzskou populací v praxi často neplatí. Upozornil, že Francie v současné době prožívá totální krizi integračního systému, hovořil o rozpadu systému iniciativ zabezpečujících správu a fungování sociálních institucí v imigračních regionech.

V posledním příspěvku, jehož autory byli *Tomáš Haišman* a *Pavla Fridrichová*, pracovníci Odboru azylové a migrační politiky Ministerstva vnitra ČR, seznámila P. Fridrichová publikum se změnami trendů migrace na území ČR, které se projevují měnící se strukturou migrantů podle zemí původu, zvyšujícím se zastoupením imigrantů přicházející do ČR za účelem slučování rodin, snižováním podílu nelegální migrace, ale také častějším zneužíváním účelových povolení k pobytu imigrantů.

Po krátké živé diskusi, jíž se zúčastnili odborníci i studenti přítomní v publiku, vystoupila se závěrečným shrnutím ředitelka CEFRES, *Marie-Claude Maurel*. Zdůraznila užitečnost semináře, jenž tkví nejen v přiblížení aktuální situace v soužití cizinců a domácí populace širokému okruhu posluchačů, ale také v možnosti udělat si kritický úsudek o úspěšnosti a výhodnosti různých modelů migrační politiky; podobné semináře mohou přispět k tomu, aby budoucí migrační politika byla co nejúspěšnější. Z pohledů jednotlivých států se však jednotná imigrační politika Evropské unie jeví jako problematická.

Dagmar Bartoňová

Přehledy

PREFERENCE POHLAVÍ DÍTĚTE A JEJÍ MOŽNÝ VLIV NA REPRODUKČNÍ CHOVÁNÍ[1)]

Ve snaze postihnout příčiny, které vedly k nízké porodnosti v západních společnostech a ovlivňují ji, zůstává stranou pozornosti jeden velmi specifický faktor, jehož působení se potenciálně může projevit na počtu chtěných a skutečně narozených dětí. Je jím preference určitého pohlaví dítěte či kombinace počtu dívek a chlapců. Východiskem této hypotézy je úvaha, že lidé, kteří chtějí mít děti, připisují různé výhody a hodnoty chlapcům a dívkám a své přání mít syna, mít dceru anebo mít oba dva promítají do počtu dětí, které přivedou na svět. Tato preference pohlaví dítěte samozřejmě není jen vyjádřením osobního přání, ale je formována konkrétním sociokulturním kontextem, v němž lidé žijí.

O tom, jak rozdílná je hodnota synů a dcer a v jakém vztahu jsou genderové preference rodičů s následným fertilním chováním, se dozvídáme spíše z výzkumů východní části světa, jako např. v Číně, Koreji, Vietnamu či Indii. *F. Arnold* s kolegy (1998) dokumentuje vliv výrazně převyšující hodnoty chlapce v Indii na fertilní chování rodičů. Stávající kompozice narozených dětí v rodině ovlivňuje další plození ve snaze přivést na svět žádaný počet chlapců, což se promítá především do třetího a vyššího pořadí porodu. Pravděpodobnost, že se narodí třetí a další dítě je výrazně vyšší u ženy se dvěma dcerami než u žen s jinou kombinací narozených dětí. Na příkladu Koreje popisuje *U. Larsen* (1998), že silný tlak vlády na redukci fertility sice výrazně snížil počty realizovaných porodů (úhrnná plodnost poklesla ze 6,0 dětí v roce 1960 na 1,6 dítěte v roce 1990), ale silná preference synů stále ovlivňuje reprodukční chování korejských párů. Je-li první dítě chlapec, pravděpodobnost narození dalšího dítěte je nižší, než když jde o dívku. Stejný vzorec se projevuje i u porodů vyššího pořadí, narození třetího dítěte v rodině je pravděpodobnější v rodinách se dvěma dcerami či dcerou a synem. Studie zaměřené na rozšíření a užívání antikoncepce potvrzují preferenci synů ve Vietnamu, Bangladéši či Egyptě na základě skutečnosti, že páry, které nedosáhly chtěného počtu synů, používají antikoncepční prostředky s daleko menší pravděpodobností (srv. *Haughton – Haughton*, 1998). Tragické následky dominantní preference synů, spojené s prenatální diagnostikou pohlaví plodu a uměle vyvolávanými potraty v případě dívek jsou známy např. z Číny (*Zeng et al.*, 1993). Pro zajímavost dodejme, že v rámci sledování genderových preferencí dítěte ve 44 zemích zahrnutých do **Demographic and Health Surveys** v letech 1986–1995, je jediným regionem, kde byly jednoznačně upřednostňovány dcery, oblast Karibiku (*Arnold et al.*, 1998).

Vlivu genderové preference na porodnost není v západních společnostech věnována zásadní pozornost (a možná ani připisována velká důležitost). To nemusí být nijak překvapivé zjištění, vezmeme-li v úvahu rozdílnou hodnotu dítěte v těchto typech společnosti. Fenomén genderové preference je nejpodrobněji zdokumentován ve studiích amerických autorů, nicméně nebyl popsán jednoznačný vzorec, který by naznačoval, zda rodiče chtějí více syna či dceru a částečně tomu přizpůsobují své rozhodnutí ohledně počtu dětí (*Marleau – Maheu*, 1998). Preference synů se projevuje na velmi nízké úrovni. Muži dávají synům přednost o něco více než ženy, nicméně pokud se měli potenciální rodiče vyjádřit k přání pohlaví prvního dítěte (případně jediného plánovaného dítěte), muži i ženy si jako prvorozeného přáli syna více. Dále byla mezi Američany sledována preference páru, tedy minimálně jedna dívka a jeden chlapec, přičemž při plánování vyššího počtu dětí byla opět dávána přednost chlapcům (srv. *McDougall et al.*, 1999). Stejný vzorec (tedy preference páru v případě dvou dětí, ale inklinaci k chlapcům v případě prvorozeného dítěte a dětí ve třetím a vyšším pořadí) se vyskytuje v ojedinělých evropských studiích (srv. *Hank – Kohler*, 2000).

Je otázkou, zdá má v západních rozvinutých společnostech smysl zabývat se preferencí pohlaví dítěte, především ve spojení s plánovaným počtem dětí a počtem dětí skutečně narozených. Preference syna či dcery vychází z určitých „výhod“ či lépe hodnot dítěte, které jsou připisovány tomu kterému pohlaví. V méně rozvinutých zemích je hodnota syna dána větším ekonomickým užitkem pro rodinu. Jeho pomoc v domácím hospodářství, závislém na zemědělské produkci, je větším přínosem. V patrilineárních společnostech jsou synové ceněni také kvůli pokračování rodu a rodinného jména. Na rozdíl od západních evropských společností se od synů také očekává zabezpečení rodičů na stáří, jejich přítomnost je spojena i s pohřebním rituálem rodičů. Dívky na druhé straně představují pro matku pomocnici v do-

[1)] Tato studie vznikla s podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy – výzkumný záměr „Reprodukce a integrace společnosti“ (MSM0021622408).

mácnosti a při péči o mladší sourozence. Vystrojení svatby pak v některých kulturách zvyšuje sociální status rodiny a je posuzováno jako prospěšný náboženský akt (*Kemkes*, 2006; *Pollard – Morgan*, 2002).

V industriálních společnostech se hodnota dítěte posouvá téměř výhradně do sféry psychických a emočních zisků, dítě není vnímáno jako zdroj práce a není z něj čerpán ekonomický prospěch, ba právě naopak (srv. *Rabušic*, 2001). Lze tedy předpokládat, že v tomto rodinném ovzduší nebude nijak zásadně favorizována ani holčička, ani chlapeček. Vyjdeme-li však z dlouhodobě sledovaných preferencí párového zastoupení pohlaví, zdá se, že dcery a synové si v očích rodičů stále mohou zachovávat rozdílnou hodnotu. Jestliže je v soudobé západní kultuře na dítě pohlíženo jako na zdroj statu dospělosti a zdroj sociální identity, jestliže svým rodičům přináší pocit expanze a reprodukce sebe samých, pocit afiliace, a jestliže představuje zdroj stimulace a zábavy (*Hofman – Hofman*, 1973), pak je možné, že pro matku mohou tyto hodnoty lépe naplňovat dcery, zatímco pro otce synové.

N. Williamson (1976) zdůvodňuje převládající párovou preferenci pohlaví dětí právě skutečností, že dívkám a chlapcům jsou připisovány odlišné vlastnosti, dovednosti a zájmy. Vzhledem k tomu, že lidé věří, že chlapci si vytvářejí pevnější pouto k otcům a dívky k matkám, přejí si zároveň dosáhnout genderové symetrie ve vztahu rodič-dítě, a proto preferují mít dceru i syna. Podle této teorie si rodiče přejí mít kombinaci chlapce a dívky proto, že otcové se spíše realizují ve vztahu k synovi a hodnota dítěte, jak byla uvedena výše, se pro ně naplňuje více v podobě synů, totéž platí o vztahu matka – dcera. O vyšší angažovanosti otců ve výchově synů nakonec referuje řada psychosociálních výzkumů (srv. *Diekmann – Schmitheiny*, 2004).

Dlouhodobý společenský přechod od tradičně pojímaných genderových rolí k egalitářskému přístupu se však může odrazit i v těchto preferencích, jak se domnívají *M. Pollard* a *P. Morgan* (2002). Mluví o „vynořující se genderové indiferenci" v souvislosti s rodinnou kompozicí dětí podle pohlaví. Na datech ze svého výzkumu dokládají, že ve věkových kohortách matek narozených v roce 1960 a dalších, je patrný pokles vlivu preference vyváženého zastoupení pohlaví na porod třetího dítěte. Zatímco až do té doby v americké společnosti bylo možné sledovat vyšší pravděpodobnost narození třetího dítěte v rodinách se dvěma dětmi stejného pohlaví, do reprodukčního chování žen v uvedených kohortách se již tento vliv nepromítá. Pollard s Morganem jsou přesvědčeni, že je to projev proměny pohledu na genderové role. Ve společnostech, v nichž jsou prosazována stejná práva, možnosti a příležitosti pro muže i ženy, ztrácí preference pohlaví dítěte na váze a přestává mít vliv na reprodukční chování. Podobně se vyjadřuje i *J. Marleau* a *M. Maheu* (1998). Proces modernizace oslabuje mužská privilegia a posiluje status ženy ve společnosti, což vede k indiferenci rodičů ohledně zastoupení pohlaví mezi plánovanými dětmi.

Opačný názor zastává *H. Brockmann* (2001), která tvrdí, že proces modernizace nevyvolává neutrální postoj k genderové preferenci, ale naopak vytváří prostor pro preference nové a odlišné. Svou hypotézu spojuje s různými podobami sociálního státu, který přebírá řadu rolí rodiny, a tím ovlivňuje hodnotu dcer či synů pro rodiče. Na příkladu Německa dokumentuje, jak v době, kdy sociální stát poskytoval malé zabezpečení a ochranu starých lidí, rodiče preferovali syny jako případný zdroj ekonomického zajištění ve stáří. Po druhé světové válce s rozvojem silného důchodového systému tato preference synů klesá a rodiče jsou v západní části Německa k pohlaví chtěných dětí indiferentní. Oproti tomu ve východní části Německa, kde byl v dobách komunistického režimu velmi omezený přístup ke službám v domácnosti a při péči o staré lidi, sleduje autorka preferenci dcer, jako zdroje pomoci v této oblasti.

Jaký vzorec můžeme sledovat v České republice? Je genderově nevyhraněný, co se týče pohlaví chtěných dětí nebo lze najít určitý příklon k chlapcům či dívkám? K zajímavému výsledku dospěli *K. Hank* a *H. Kohler* (2000) ve své studii založené na datech ze 17 evropských zemí, v nichž proběhl v 90. letech **Family and Fertility Survey**. Zaměřili se na ženy, které v době výzkumu měly dvě a více dětí, a podle skutečných či plánovaných porodů třetího pořadí zjišťovali genderovou preferenci. Předpokládají totiž, že pokud rodiče dávají přednost některému z pohlaví, projeví se toto přání právě v rozhodnutí nebo motivaci mít třetí dítě. Ve třetině zkoumaných zemí sledují nulovou preferenci. V ostatních zemích (ke kterým se řadí i Česká republika) je významně vyšší pravděpodobnost, že se rodičovský pár rozhodne (či plánuje) mít třetí dítě v případě, že dříve narozené děti jsou stejného pohlaví. Tento vzorec ukazuje na preferenci zastoupení obou pohlaví v konstelaci narozených dětí. V podrobnějším analytickém modelu, který zohledňuje konkrétní zastoupení pohlaví narozených dětí (tedy zda jde o chlapce a dívku, 2 chlapce či 2 dívky), odhalují konkrétně u českých žen silnou a významnou preferenci dívek (tj. vyšší pravděpodobnost mít třetí dítě je sledovatelná u žen, které mají dva chlapce)[2]. Toto zjištění německých autorů nás inspirovalo, abychom se je pokusili ověřit s použitím rozsáhlejších datových zdrojů z českého prostředí.

[2] Tato preference dcer se projevila kromě ČR pouze v Portugalsku a v Litvě.

Metoda a zdroje dat

Pro sledování případné preference pohlaví dítěte jsme provedli dvě analýzy, každou za použití jiného datového souboru. V první části analýzy sledujeme stejný model jako *Hank* s *Kohlerem* a zajímá nás, zda u žen, které již porodily dvě dívky nebo dva chlapce, existuje vyšší pravděpodobnost, že mají i třetí dítě, než u matek, jejichž první dvě děti jsou chlapec a dívka, tedy pár. Vycházíme ze stejného předpokladu jako zmínění autoři, že případná preference pohlaví dítěte se pravděpodobně projeví až u porodů vyššího pořadí – tedy pokud první dvě děti nesplňují představu o ideálním zastoupení dětí v rodině, může to hrát roli v dalším fertilním chování. Opíráme se o skutečně realizované porody, tedy informace o tom, kolik dětí se ženě narodilo a jak souvisel v České republice tento počet s předchozím zastoupením pohlaví dětí v rodině. K dispozici jsme měli soubor *Českého statistického úřadu*, v němž jsou zaznamenány všechny realizované porody v České republice mezi lety 1993 a 2004 (bylo jich registrováno celkem 1 154 158) i s údaji o pohlaví dítěte a vzdělání matky a otce. Data byla pořízena z archů o narození dítěte, které shromažďují matriky, a jsou úplným souborem záznamů o všech narozených dětech v daném období[3)].

V těchto datech jsme sledovali, zda se do počtu dětí v rodině promítá pohlaví prvních dvou narozených dětí a následně prvních tří narozených dětí. Pracujeme pouze s případy, kdy můžeme sledovat pohlaví všech narozených dětí v rodině, tedy jen se záznamy těch žen, které své první dítě porodily až po roce 1993. V této části analýzy usuzujeme na preferenci pohlaví pouze na základě reálného fertilního jednání, nikoliv na základě formulovaného přání mít chlapce či dívku. Vycházíme z předpokladu, že realizované porody v souvislosti s předchozím zastoupením pohlaví dětí v rodině mohou dobře dokumentovat, zda přání mít chlapce či dívku nějakým způsobem vstupuje do rozhodnutí rodičů mít třetí a další dítě.

Nad tímto souborem si klademe otázky: 1. Narodí se třetí dítě častěji v rodinách s některým typem zastoupení pohlaví dříve narozených dětí? 2. Můžeme sledovat nějakou souvislost mezi porody vyššího pořadí a pohlavím předcházejících dětí?

Druhou část analýzy opíráme o vyjádření (potenciálních) rodičů k tomu, zda si přejí více syna, dceru či oba. Výchozí bod pro nás představují výsledky výzkumu **Hodnota dítěte** z let 2001–2002 a 2006[4)], v němž byly položeny otázky, jak důležité je pro respondenta, aby jedno z jeho dětí byla dívka či chlapec[5)]. Z odpovědí na tyto dvě otázky jsme vytvořili proměnnou Důležitost pohlaví dítěte, kdy jsme respondenta, který odpověděl, že je pro něj důležité mít alespoň jednoho chlapce a zároveň je pro něj nedůležité mít dívku, označili jako rodiče, který preferuje chlapce. Pokud odpověděl, že je pro něj důležité mít alespoň jednu dívku a zároveň nedůležité mít chlapce, označili jsme jej jako rodiče, který preferuje dceru. Ty, pro které byla obě pohlaví dětí důležitá, jsme označili jako rodiče preferující pár. Poslední skupinu tvoří ti, pro něž je nedůležité, zda některé z jejich dětí bude dívka či chlapec. Možnou preferenci pohlaví jsme sledovali jednak na prostém rozložení této umělé proměnné a následně provedli multinominální regresní analýzu, prostřednictvím které ověřujeme vliv různých determinant na preferenci pohlaví dítěte (pohlaví respondenta, vzdělání, rodinný stav a zda má či nemá partnera). Zkoumaný soubor jsme rozdělili na bezdětné a respondenty s dětmi, abychom mohli sledovat i případný vliv stávajícího zastoupení pohlaví již narozených dětí.

Výsledky analýzy: narození třetího a čtvrtého dítěte v souvislosti s pohlavím předchozích dětí

Sledování možné preference pohlaví dítěte v reálném fertilním chování české populace nám přineslo zjištění, že pokud nějaká představa či přání o ideálním zastoupení synů a dcer u českých rodičů existuje, nepromítá se nijak výrazně do skutečné porodnosti. Třetí a další dítě v pořadí přivádějí na svět ne proto, že touží po chlapci nebo dívce, které ještě nemají, ale z jiných důvodů.

Tabulka 1 ukazuje, jaký podíl rodin s daným zastoupením pohlaví dětí v rodině zůstává dvoudětných a jaký podíl se stává rodinami třídětnými. Vidíme, že v rodinách, v nichž jsou první dvě děti stejného

[3)] Hank s Kohlerem (2000) se ve svých datech opírali jednak o počet již narozených dětí a o přání mít v budoucnu děti další. My sledujeme porody realizované. Uvědomujeme si, že pracujeme i se záznamy rodin, v nichž není ukončeno reprodukční období ženy a že nám z analýzy vypadají rodiny, které mají třeba jenom jedno dítě, ale plánují mít děti další. Podobné omezení je spojeno i s dvoudětnými rodinami.

[4)] Jde o dvoufázový projekt Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity, zaměřený na postoje mladých mužů a žen k rodičovství a k dětem, na jejich reprodukční strategie a na proměny těchto postojů v čase. V obou obdobích (v letech 2001–2002 a 2006) byla shromážděna data vždy od 1000 žen a 1000 mužů ve věku 28–35 let (kvótní výběr, pro českou populaci reprezentativní z hlediska vzdělání, velikosti bydliště a současného rozdělení krajů).

[5)] Přesné znění otázky: „Jak důležité je pro Vás, aby alespoň jedno z Vašich dětí byl chlapec? Řekl/a byste, že je to:“ (analogicky byla položena i otázka na dívku). Odpověď respondenti vyjadřovali na škále 1 = velmi důležité až 5 = zcela nedůležité.

Tab. 1 Počet dětí v rodině podle zastoupení pohlaví narozených dětí (přechod od dvoudětné ke třídětné rodině) [Number of children in the family by sex distribution of live-born children (transition from the two-child to the three-child family), (%)]

Pohlaví prvních dvou dětí	Počet (zatím) narozených dětí		N
	podíl rodin se 2 dětmi (%)	podíl rodin se 3 dětmi (%)	
dva chlapci	87,6	10,5	62 188
dvě dívky	87,9	10,3	55 339
pár	89,3	9,0	115 085

Pramen: ČSÚ, vlastní výpočty.

Tab. 2a Počet dětí v rodině podle zastoupení pohlaví narozených dětí a vzdělání otce [Number of children in the family by sex distribution of live-born children and education of the father (%)]

Pohlaví prvních 2 dětí	Nejvyšší vzdělání otce ZŠ			Nejvyšší vzdělání otce VŠ		
	podíl rodin se 2 dětmi (%)	podíl rodin se 3 dětmi (%)	N	podíl rodin se 2 dětmi (%)	podíl rodin se 3 dětmi (%)	N
dva chlapci	82,7	13,9	1 950	88,4	10,5	7 695
dvě dívky	82,5	14,6	1 853	88,9	9,8	6 651
pár	84,6	12,6	3 920	89,2	9,3	13 666

Pramen: ČSÚ, vlastní výpočty.

Tab. 2b Počet dětí v rodině podle zastoupení pohlaví narozených dětí a vzdělání matky [Number of children in the family by sex distribution of live-born children and education of the mother (%)]

Pohlaví prvních 2 dětí	Nejvyšší vzdělání matky ZŠ			Nejvyšší vzdělání matky VŠ		
	podíl rodin se 2 dětmi (%)	podíl rodin se 3 dětmi (%)	N	podíl rodin se 2 dětmi (%)	podíl rodin se 3 dětmi (%)	N
dva chlapci	72,7	19,0	7 266	89,7	9,4	6 519
dvě dívky	72,5	19,8	6 363	90,3	8,7	5 698
pár	75,2	17,4	13 225	90,4	8,8	11 622

Pramen: ČSÚ, vlastní výpočty.

pohlaví, se *třetí dítě rodí o něco častěji* než v rodinách, kde první dvě děti tvoří pár. Také si můžeme všimnout, že rozdíl mezi rodinami se dvěma chlapci a dvěma dívkami je nepatrný. Je jedno, jestli šlo v případě prvních dvou dětí o dvě dcery nebo dva syny – v těchto rodinách se třetí dítě narodí o něco častěji než v těch, kde se již narodil chlapec i dívka. Odtud usuzujeme spíše na slabou preferenci páru než jednoho z pohlaví.

Vztah mezi těmito dvěma proměnnými je ovšem velice slabý (eta = 0,024); o statistické významnosti rozdílu však vzhledem k tomu, že jde o úplný soubor, nemá smyslu uvažovat. Síla vztahu se nemění ani při vstupu dalšího faktoru, který jsme měli možnost sledovat – vzdělání otce a vzdělání matky. V tabulkách 2a a 2b jsou prezentovány rozdíly mezi rodiči se základním a vysokoškolským vzděláním. Přestože do výsledného koeficientu míry asociace se zapojení vzdělání nepromítá, pozorujeme o něco větší diferenciaci mezi oběma skupinami. V rodinách, kde má otec základní vzdělání, se třetí dítě nejčastěji narodí v případě, že předchozí dvě děti jsou dívky. V rodinách vysokoškolsky vzdělaných otců je tomu naopak tehdy, když jsou první dvě děti chlapci. V obou skupinách platí, že nejméně často se rodina stane třídětnou, pokud jsou první dvě narozené děti chlapec a dívka.

Sledujeme-li vliv vzdělání matky (tab. 2b), pak ženy se základním vzděláním porodí třetí dítě častěji, pokud jsou její první dvě děti stejného pohlaví (bez ohledu na to, zda jde o dva chlapce či dvě dívky), vysokoškolsky vzdělané matky mají třetí dítě o něco častěji tehdy, když předtím porodily dva syny.

Ani tyto rozdíly mezi vzdělanostními skupinami ovšem nemusejí vypovídat o existenci vzorce preference pohlaví, který by následně působil na reprodukční chování.

Tabulka 3 prezentuje data s podobnou informací, ale posouváme se v počtu dětí ke čtyřdětným rodinám. Sledujeme tedy, jestli ke čtvrtému dítěti přistoupí častěji rodina s některým typem zastoupení

Tab. 3 Počet dětí v rodině podle zastoupení pohlaví narozených dětí (přechod od třídětné ke čtyřdětné rodině) [Number of children in the family by sex distribution of live-born children (transition from the three-child to the four-child family) (%)]

Pohlaví prvních tří dětí (zohledněno chronologicky)	Počet (zatím) narozených dětí		N
	rodiny se 3 dětmi	rodiny se 4 dětmi	
tři chlapci	84,3	12,1	4 108
tři dívky	83,1	13,0	3 414
dva chlapci a dívka	84,2	12,3	3 616
dvě dívky a chlapec	86,7	10,3	3 287
pár a chlapec	84,8	11,5	6 236
pár a dívka	83,5	12,6	6 097

Pramen: ČSÚ, vlastní výpočty.

pohlaví. Zohledňujeme také alespoň částečně chronologické pořadí narození dětí podle pohlaví, protože pro rozhodnutí mít čtvrté dítě může hrát roli skutečnost, zda se po dvou dívkách (či dvou chlapcích) narodilo dítě opačného pohlaví či nikoliv. Výsledky nedovolují jednoznačnou interpretaci. Nejméně často mají čtvrté dítě rodiče, kterým se po dvou dívkách narodil chlapec, nejčastěji se narodí v rodinách se třemi dívkami. Problém zůstává v interpretaci tohoto výsledku. Můžeme toto „čekání na chlapce" považovat za známku preference párového zastoupení pohlaví anebo preference pohlaví mužského?

Ani v případě čtyřdětných rodin vstup kontrolní proměnné vzdělání otce a matky nepřinesl zásadní změnu a nelze ani sledovat odlišný vzorec preferencí v návaznosti na pohlaví dříve narozených dětí, proto data neuvádíme.

Tuto část analýzy můžeme uzavřít s tím, že pokud bychom výsledky opírali o údaje z výběrového souboru, nemohli bychom na jejich základě usuzovat na určitý model preference pohlaví dítěte v reálném fertilním chování české populace. Ovšem vzhledem k tomu, že sledujeme *všechny* české porody třetího a čtvrtého dítěte v poměrně dlouhém období deseti let, nemůžeme vyloučit, že zjištěné jedno či dvouprocentní rozdíly jsou výrazem genderové preference. I v případě, že tento potenciální preferenční model existuje, je však jeho souvislost s plozením dalších dětí velice malá.

Výsledky analýzy: preference pohlaví podle vyjádření (potenciálních) rodičů

Podívejme se nyní, jak přání mít raději dívku, chlapce nebo raději oba, explicitně formulují samotní rodiče. V tabulce 4 uvádíme rozložení proměnné Důležitost pohlaví dítěte (její konstrukce viz výše). Celkový pohled naznačuje, že čeští mladí rodiče (či potenciální rodiče) jsou z hlediska preference pohlaví dítěte indiferentní. Pro více než polovinu z nich není důležité, zda jejich dítě bude chlapec nebo děvče, necelá třetina by ráda vychovávala pár a jen malá část dává výslovně přednost tomu mít syna či dceru. Při rozdělení souboru na muže a ženy si můžeme všimnout, že čeští muži jsou v preferencích pohlaví dítěte vyhraněnější. Méně často je pro ně zastoupení pohlaví nedůležité a výrazně víc dávají přednost chlapcům.

Tab. 4 Jak je pro vás důležité, aby alespoň jedno z vašich dětí byl chlapec nebo dívka? [How important is it for you that at least one of your children is a boy/girl? (%)]

Preference	Muž % (N=671)	Žena % (N=719)	Celkem (N=1390)
důležitější chlapec	15,2	3,5	9,1
důležitější dívka	3,0	6,5	4,8
oba stejně důležití	27,9	26,8	27,3
na pohlaví nezáleží	53,9	63,1	58,7

Pramen: Datový soubor VOC 2001–2007, vlastní výpočty.

Promítají se do formulované preference pohlaví dítěte i jiné charakteristiky respondenta? V tabulce 5 předkládáme výsledky multinominální regresní analýzy, prostřednictvím které jsme se snažili zachytit vliv především sociodemografických charakteristik (potenciálních) rodičů.

Jedinou proměnnou, která skutečně výrazně a statisticky významně figuruje v predikci preference pohlaví dítěte, je pohlaví respondenta. Druhým významným faktorem, který se v této situaci projevuje, je skutečnost, zda respondent již děti má či nikoliv. Muži jsou v přáních mít dceru či syna vyhraněnější

Tab. 5 Determinanty důležitosti pohlaví dítěte – výsledky multinominální regresní analýzy (referenční kategorie: na pohlaví nezáleží) [Determinants of the importance of a child's sex – the results of a multinomial regression analysis (reference category: it does not matter what sex the child is)]

Ukazatele	Bezdětní respondenti, kteří považují za důležité mít...						Respondenti s dětmi, kteří považují za důležité mít...					
	...chlapce		...dívku		...pár		...chlapce		...dívku		...pár	
	ß	s.e.	ß	s.e.	ß	s.e.	ß	s.e.	ß	s.e.	ß	s.e.
muž	2,5***	0,5	−1,1*	0,6	0,5*	0,2	1,5***	0,2	−0,3	0,3	0,1	0,1
vzdělání (maturita a VŠ)	−0,1	0,3	1,0	0,6	0,1	0,2	−0,3	0,2	0,0	0,3	−0,1	0,2
žijící v manželství	−0,6	0,5	0,4	0,7	0,5	0,3	−0,4	0,3	0,1	0,3	0,2	0,2
mimo manželství s partnerem	0,2	0,3	0,7	0,6	0,3	0,2	0,3	0,5	−1	0,6	0,1	0,3
má syna	–	–	–	–	–	–	1,3***	0,4	1	0,7	−0,7***	0,2
má dceru	–	–	–	–	–	–	0,0	0,5	2,1***	0,6	−0,9***	0,2
má 2 syny	–	–	–	–	–	–	0,9**	0,4	1,6*	0,7	−0,5*	0,2
má 2 dcery	–	–	–	–	–	–	0,9	0,5	2,2***	0,7	−0,8**	0,2
pár	–	–	–	–	–	–	0.	.	0.	.	0.	.
Konstanta	−3,8***	0,7	−3,4***	0,7	−1,5***	0,3	−1,9**	0,7	−2,4*	1,1	−0,5	0,5
Pseudo R^2	0,1						0,18					

Pozn.: *** p < 0,001; ** p < 0,01; * p < 0,05.
Pramen: Datový soubor VOC 2001–2007, vlastní výpočty.

než ženy a jsou to oni, kdo považují za důležitější mít chlapce a za méně důležité mít dívku. Oproti ženám o něco více favorizují i párové zastoupení. Z dat také vyplývá, že výrazněji figuruje důležitost chlapce či menší důležitost dívky u bezdětných mužů než u mužů, kteří už nějaké dítě mají. Je pravděpodobné, že skutečný zážitek rodičovství pozmění původní představu o tom, že je lepší mít syna.

Dalším výrazným vlivem, který se zde projevuje, je pohlaví již narozených dětí. Za důležité mít chlapce považují více respondenti, kteří už jednoho nebo dva syny mají, podobně za důležité mít dívku považují více respondenti, kterým se již narodila jedna či dvě dcery. Právě pro tyto rodiče, kteří na svět přivedli jenom dívku nebo jenom chlapce, je ve srovnání s rodiči, kteří mají syna i dceru, méně důležité párové zastoupení pohlaví. Spíše než o nějaké obecné preferenci pohlaví však tato data vypovídají o tom, jak již narozené děti ovlivnily život svých rodičů. Rodiče synů považují za důležité mít syny, protože už je mají a jsou s jejich životem pevně spojeni. Analogicky lze vyložit i preferenci dívek u rodičů, kteří již mají jednu či dvě dcery. Dokládá to nakonec i menší příklon k důležitosti páru – ti, kteří mají jedno dítě či dvě děti stejného pohlaví, považují za méně důležité, aby jejich další dítě bylo opačného pohlaví. Hypotetická důležitost toho mít chlapce nebo dívku se zažitou zkušeností rodičovství se proměňuje v důležitost mít *mého již narozeného* syna a *mou již narozenou* dceru.

Pohlaví dříve narozených dětí tedy predikuje důležitost chlapce či dívky pro rodiče na základě zažité zkušenosti a hodnocení toho, co „už doma mám". O to zajímavější se zdá zjištění týkající se podskupiny rodičů, kteří mají dva chlapce – je pro ně významně důležité, aby alespoň jedno z jejich dětí bylo děvče, které jim (zatím) v sourozenecké konstelaci chybí. O této souvislosti můžeme uvažovat jako o určitém náznaku preference dívek, alespoň na úrovni vyjadřovaného postoje.

Závěr

Inspirováni textem *Hanka* a *Kohlera* (2000), podle kterých lze ve fertilním chování Čechů nalézt preferenci dcer, jsme se pokusili toto zjištění ověřit na větším souboru dat. Sledovali jsme explicitně formulovaný postoj k tomu, zda je důležité mít v rodině dívku či chlapce, a také možný vliv případné preference pohlaví dítěte na počet skutečně narozených dětí. Na základě sledovaných dat se přikláníme spíše k závěru, že česká společnost je z hlediska preference pohlaví dítěte indiferentní a skutečnost, zda je jejich dítě dívka či chlapec, nehraje v představách o rodičovství, ani v reálném fertilním chování nijak výraznou roli.

Při analýze realizovaných porodů jsme v souvislosti se zastoupením pohlaví dříve narozených dětí pozorovali velmi mírnou tendenci k tomu, aby mezi dětmi v rodině byla alespoň jedna dívka i chlapec, tedy párovou preferenci. Případné přání však téměř nijak nevstupuje do rozhodnutí mít další dítě –

hodnota synů a dcer sice může být pro matku či otce rozdílná, ale není motivačním faktorem k další reprodukci.

Na úrovni vyjadřovaných přání ohledně pohlaví dítěte je většina mladých Čechů nevyhraněná a není pro ně zásadní, zda jejich děti budou dívky či chlapci. Pokud se přiklánějí k nějakému vzorci, je jím párové zastoupení obou pohlaví. Jen málo z nich explicitně preferuje syna či dceru a největší vliv na tuto preferenci má skutečnost, zda se jedná o muže či ženu. Otcové (současní i budoucí) si syna přejí výrazně více než matky. Zároveň pozorujeme „vyšší hodnotu" děvčat u rodičů, jejichž předchozí dvě děti jsou chlapci. Tito rodiče častěji vyslovují, že je pro ně důležité, aby alespoň jedno z jejich dětí byla dívka.

O skutečném významu prezentovaných dat a výsledků se můžeme dohadovat. Na jedné straně je možné pozorovat onu indiferenci, kterou *Pollard* a *Morgan* (2002) interpretují jako důsledek postupně prosazovaného úsilí o genderovou rovnost v moderních západních společnostech, na druhou stranu přetrvává (přinejmenším slovně vyjadřovaná) preference páru, která jakoby odkazuje na možnou rozdílnou hodnotu synů a dcer pro otce a matky. Za touto preferencí můžeme hledat představu o větším souznění mezi otcem a synem či matkou a dcerou, která je překládána do přání mít chlapce i dívku, tedy „pro každého něco". V každém případě však tato představa nemá zásadní vliv na to, jak se jí rodiče snaží dosáhnout. I v rodinách se dvěma chlapci či dvěma dívkami si rodiče spíše najdou ono „své něco", než by pokračovali v úsilí porodit dítě opačného pohlaví. Hodnota synů a dcer zůstává symbolická a i tyto symboly mohou nabýt nového významu pod vlivem prožívaného rodičovství.

Literatura

Arnold, Fred – Choe Minja, Kim – Roy, T. K. 1998. *Son Preference, the Family-Building Process and Child Mortality in India.* Population Studies, 52, 3, s. 301–315.

Brockmann, Hilke. 2001. *Girls preffered? Changing Patterns of Sex Preferences in the two German States.* European Sociological Review, 17, 2, s. 189–202.

Diekmann, Andreas – Schmidheiny, Kurt. 2004. *Do Parents of Girls Have a Higher Risk of Divorce? An Eighteen-Country Study.* Journal of Marriage and Family, 66, 3, s. 651–660.

Hank, Karster – Kohler Hans-Peter. 2000. *Gender Preferences for Children in Europe: Empirical Results from 17 FFS Countries.* Demographic research (on-line), 2 (cit 12. 3. 2007), dostupné z : <www.demographic-research.org/Volumes/Vol2/1>

Haughton, Jonathan – Haughton, Dominique. 1998. *Are simple tests of son preference useful? An evaluation using data from Vietnam.* Journal of Population Economics, 11, s. 495–516.

Hofman, L. W. – Hofman, M. L. 1973. *TheValue of Children to Parents.* InFawcet, J. T. (ed.) Psychological Perspectives on Population. Basic Books, Inc., New York, s. 19–76.

Kemkes, Ariane. 2006. *Does the Sex of Firstborn Children Influence Subsequent Fertility Behavior? Evidence from Family Reconstitution.* Journal of Family History, 31, s. 144–162.

Larsen, Ulla – Chung, Woojin – Das Gupta, Monica. 1998. *Fertility and Son Preference in Korea.* Population Studies, 52, 3, s. 317–325.

Marleau, Jacques – Maheu, Martin. 1998. *Un garcon ou une fille? Le choix des femmes et des hommes à l'égard d'un seul enfant.* Population, 53, s. 1033–1042.

McDougall, Janette – DeWit, David J. – Ebanks, G. Edward. 1999. *Parental Preferences for Sex of Children in Canada.* Sex Roles, 41, s. 615–626.

Pollard, Michael S. – Morgan, S. Philip. 2002. *Emerging Parental Gender Indifference? Sex Composition of Children and the Third Birth.* American Sociological Review, 67, 4, s. 600–613.

Rabušic, Ladislav. 2001. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě.* Praha: Sociologické nakladatelství. Edice Studie.

Vybrané údaje z databáze narozených v České republice 1993–2004. 2006. Praha: Český statistický úřad.

Williamson, Nancy E. 1976. *Sons or Daughters: A Cross-Cultural Survey of Parental Preferences.* Beverly Hills, LA: Sage.

Zeng Yi – Tu Ping – Gu Baochang – Xu Yi – Li Bohua – Li Yongpiing. 1993. *Causes and Implications of the Recent Increase in the Reported Sex Ratio at Birth in China.* Population and Development Review, 19, 2, s. 283–302.

Marie Přidalová

ROZVODOVOST A VZDĚLÁNÍ OBOU MANŽELŮ

Článek je věnován analýze vztahu mezi vzděláním a rozvodovým chováním v České republice s důrazem na kombinaci vzdělání obou partnerů. Dosažené vzdělání patří mezi významné proměnné ovlivňující demografické chování: vzdělání má vliv na životní dráhu člověka, na jeho životní strategie, časování zlomových demografických jevů, jako je například sňatek či narození prvního dítěte. Tato proměnná dokonce působí i na takový ukazatel, jako je porodní váha (*Kreidl – Hrešanová*, 2007). Nejsme si před ním rovni ani v okamžiku smrti: vzdělaní lidé mají vyšší naději dožití. Předpokládáme, že vzdělání bude ovlivňovat i rozhodování směřující k rozvodu manželství, že vliv vzdělání bude diferencován i kombinací vzdělání obou partnerů a že sňatkové a rozvodové strategie obou partnerů budou reflektovat kombinaci jejich vzdělání.

Z předchozích prací víme, že vzdělání působí na míru rozvodovosti. Ve starších pramenech najdeme studii **Rozvodovost v ČSSR** z roku 1981 (*Rozvodovost...*, 1981) a *Možného* práci **Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů** z roku 1983 (*Možný*, 1983), dále můžeme připomenout **Kučerovu** monografii **Populace České republiky 1918–1991**, kde je tento vztah také analyzován. Tyto starší práce nacházejí mezi výší dosaženého vzdělání a rozvodovostí pozitivní závislost, tzn. že s rostoucím vzděláním stoupá i míra rozvodovosti.

V zahraniční literatuře proměnná vzdělání slouží často jako kontrolní proměnná při analýze jiných proměnných (nejčastěji příjmu). Mnoho textů se shoduje v opačném zjištění, než jak je známe ze zmiňovaných starších českých prací – s rostoucí výší dosaženého vzdělání pravděpodobnost rozvodu klesá (*Ono*, 1998) nebo *Goode* (1993: 155). Obě práce popisující situaci v USA. V podobném duchu bychom mohli citovat i dalších statě (*Sayer – Bianchi*, 2000; *Hiedemann et al.*, 1998). Významným faktem je, že všechny tyto studie shodně potvrzují zjištění o klesající pravděpodobnosti rozvodu se stoupajícím vzděláním ženy[1)].

Metoda a použitá data

Text vychází z dat publikovaných v pramenném díle **Pohyb obyvatelstva** a ve výsledcích sčítání lidu od roku 1980, která umožňují prozkoumat, jak vzdělání obou partnerů ovlivňuje pravděpodobnost rozpadu jejich manželství. Spolehlivou a dostupnou metodou, vzhledem k získatelným datům, se ukázal výpočet „míry rozvodovosti manželství" (tj. poměr ročního počtu rozvodů ke stávajícímu počtu manželství) podle vzdělání obou partnerů (**Příručka demografické statistiky**, 2001) – tedy jako zlomek, v němž čitatel tvoří počet rozvodů manželství dané kombinace vzdělání a jmenovatel je tvořen počtem manželství stejné kombinace vzdělání v celé populaci.

Údaje o počtu rozvodů podle vzdělání uveřejňuje *Český statistický úřad* v každoročně vycházející publikaci **Pohyb obyvatelstva v ČR**. Údaje o počtu manželství vycházejí z cenzů provedených v roce 1981, 1991 a 2001. Vzdělání je kategorizováno do čtyř kategorií: základní, střední neúplné, střední úplné a vysokoškolské[2)]. Pro analýzu vlivu vzájemného vzdělání manželů na míru rozvodovosti je tak možné vytvořit 16 kombinací vzdělání manželů. Data jsou sbírána pro celou českou populaci a vzhledem k jejich rozsahu se můžeme zabývat i skupinami manželství, které nejsou početné a na něž v běžném výběrovém šetření nedosáhneme. Platí to například o málo frekventované ale zajímavé kombinaci manželství ženy vysokoškolačky a muže se základním vzděláním (v České republice asi 1300 párů).

Faktorem ovlivňujícím výsledky je skutečnost, že Český statistický úřad při prezentaci údajů o domácnostech nerozlišuje manželství a tzv. faktická manželství (nesezdaná soužití). To znamená, že ve struktuře manželství podle vzdělání máme i kohabitující páry, tedy skupinu, která se nikdy nemůže rozvést a objevit se ve statistikách rozvodovosti. Tento fakt mírně snižuje vypočtené míry rozvodovosti, přičemž musíme navíc předpokládat, že se tak děje rovnoměrně a ve všech kombinacích vzdělání partnerů stejně (mezi kohabitující se častěji řadí osoby s nižším vzděláním). Dále musíme připomenout rozdílnou metodologii sběru dat, kterou používá Český statistický úřad (sčítání a údaje o rozvodech). Přesto všechno můžeme konstatovat, že data jsou robustní a spolehlivá.

[1)] Rozvodovost klesající se vzděláním je historicky podmíněná – dříve tomu bylo naopak, neboť rozvádějící se lidé museli v době, kdy rozvody byly vzácností, vynaložit na rozvod mnohem více energie, úsilí a kulturního kapitálu než dnes. Dnes se vzdělaní lidé (kteří se většinou berou později) rozvádějí relativně méně.

[2)] V datech ze sčítání lidu (1980, 1991 a 2001) bylo nutno některé kategorie sloučit. Ve skupině základní vzdělání jsou proto zahrnuti i lidé bez vzdělání a se vzděláním nezjištěným. Kategorie neúplné střední zahrnuje vzdělání střední odborné bez maturity a vzdělání učňovské. Kategorie střední úplné je vytvořena z kategorií: vzdělání střední odborné, střední všeobecné, učňovské s maturitou a v roce 2001 ještě nadstavbové a vyšší odborné. U vysokoškolského vzdělání žádné změny nenastaly.

Tab. 1 Podíly jednotlivých kombinací manželství na celkovém počtu manželství v roce 2001, v % [Percentage of individual marital combinations out of the total number of marriages in 2001 (%)]

Vzdělání muže	Vzdělání ženy				Celkem
	základní	neúplné střední	úplné střední	vysokoškolské	
základní	6,6	2,5	0,9	0,1	10,1
neúplné střední	12,4	24,3	13,5	0,9	51,1
úplné střední	2,7	8,1	12,7	2,0	25,5
vysokoškolské	0,4	1,6	6,0	5,2	13,2
Celkem	22,1	36,5	33,1	8,2	100,0

Pramen: Základní informace o rodinách a domácnostech (2003), ČSÚ; vlastní výpočet.

Tab. 2 Míra rozvodovosti manželství podle pohlaví a vzdělání, ‰ [Divorce rate by sex and education (‰)]

Rok	Základní		Neúplné střední		Úplné střední		Vysokoškolské	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1980	12,3	9,6	10,3	11,1	9,9	12,5	9,4	12,7
1991	13,1	9,5	12,1	13,1	10,9	12,9	9,1	10,5
2001	14,3	8,4	14,5	16,5	13,5	14,4	10,2	12,3

Pramen: příslušná vydání Pohybu obyvatelstva (ČSÚ); Sčítání lidu, domů a bytů 1980 (ČSÚ); Censové domácnosti, manželské páry a faktická manželství (ČSÚ); Základní informace o rodinách a domácnostech (ČSÚ); vlastní výpočet.

Struktura manželství v České republice podle vzdělání

Přibližný počet manželství v České republice (včetně faktických manželství) byl při posledním sčítání v roce 2001 asi 2 312 900. Tabulka 1 naznačuje, jak se tato manželství strukturují podle vzdělání obou partnerů. Jednoduchým součtem po diagonále tabulky můžeme spočítat podíl homogamních manželství. Těchto manželství je necelá polovina (48,8 %). Ve třetině manželství (31,2 %) má muž vyšší vzdělání než žena a v pětině manželství má vyšší vzdělání žena. Nejčastější kombinací je manželství muže a ženy s neúplným středním vzděláním – čtvrtina manželství.

Výsledky

České demografii jsou tato čísla již známa, ovšem pro první představu spočtěme míry rozvodovosti podle vzdělání a pohlaví. Výsledkem je tabulka 2 pro všechny tři roky, v nichž proběhly cenzy. Z tabulky je vidět, že rozvodovost mužů a žen má podstatně odlišný charakter: zatímco u mužů s rostoucím vzděláním pravděpodobnost rozvodu ve všech třech letech klesá, u žen v roce 1980 platilo, že čím vzdělanější žena, tím větší riziko rozpadu manželství. V pozdějších letech se rozvodovost žen změnila: nejnižší míru rozvodovosti si nadále udržely ženy se základním vzděláním, ale mezitím vzrostla rozvodovost žen s neúplným a úplným středním vzděláním.

V tabulce 2 můžeme zhodnotit i změnu v rámci jednotlivých vzdělanostních skupin – největší nárůst rozvodovosti nacházíme u mužů s neúplným a úplným středním vzděláním, u nichž mezi lety 1980 až 2001 stoupla rozvodovost z 10,3 ‰ na 14,5, resp. z 9,9 na 13,5 ‰. Ženy měly největší nárůst v kategorii vzdělání neúplné střední (z 11,1 ‰ v roce 1980 na 16,5 ‰ v roce 2001).

Porovnáme-li míry rozvodovosti mužů a žen mezi sebou, všimneme si jedné pravidelnosti – ženy s vyšším než základním vzděláním mají vždy vyšší míru rozvodovosti než stejně vzdělaní muži, a to ve všech třech sledovaných letech. Pouze v kategorii lidí se základním vzděláním je tomu naopak a muži se základním vzděláním se rozvádějí častěji.

Rozvodovost podle kombinace vzdělání obou manželů

Hlavní tématem tohoto článku je ovšem vliv kombinace vzdělání obou manželů. Podobné míry jako v tabulkce 2 jsou pro všech 16 kombinací vzdělání vyneseny do grafů[3)]. Z grafu 1 je patrné, že vliv

[3)] Řazení kombinací v grafech může být téměř libovolné, protože kombinace vzdělání v manželském páru je kombinací dvou ordinálních proměnných. Každá kombinace je označena zkratkami a na prvním místě je vždy vzdělání muže. Zkratka ZŠ-VŠ tak představuje manželství muže se základním vzděláním a ženy se vzděláním vysokoškolským.

Graf 1 Míra rozvodovosti manželství podle kombinace vzdělání manželského páru v letech 1980, 1991 a 2001. Řazeno podle vzdělání muže, v ‰ [Divorce rate by educational combination of the married partners, in 1980, 1991, and 2001. Categories by men's education (‰)]

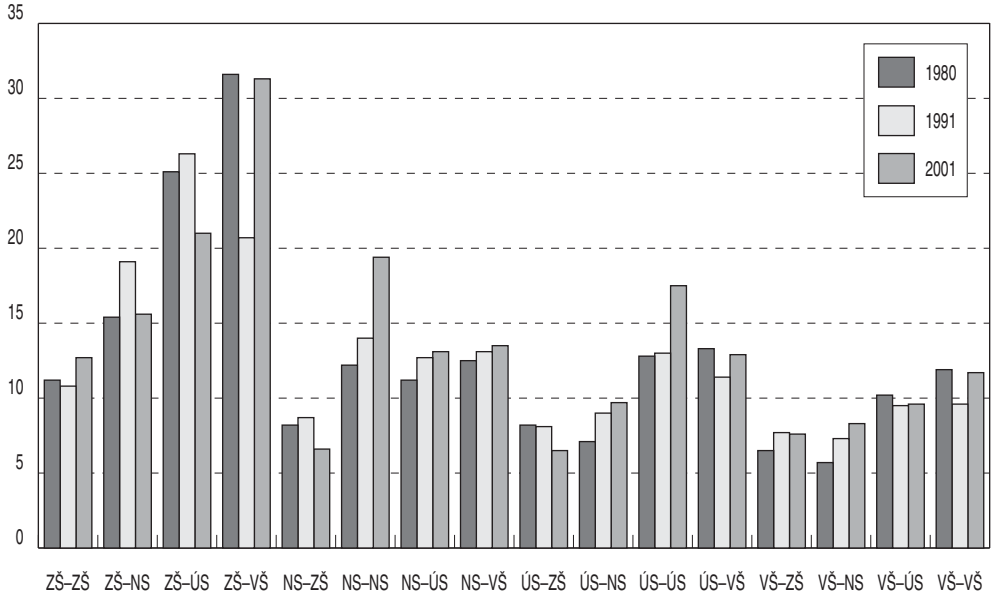

Pramen: příslušná vydání Pohybu obyvatelstva (ČSÚ); Sčítání lidu, domů a bytů 1980 (ČSÚ); Censové domácnosti, manželské páry a faktická manželství (ČSÚ); Základní informace o rodinách a domácnostech (ČSÚ); vlastní výpočet.

kombinace vzdělání partnerů na rozvodové chování je poměrně stabilní a za dvě desetiletí se prakticky nezměnil. Dále se zřetelně vydělují manželství, ve kterých má muž základní vzdělání – ta dosahují nejvyšší míry rozvodovosti, která navíc prudce roste s tím, jak stoupá úroveň vzdělání ženy. Relativně vysokou míru rozvodovosti mají také homogamní páry (s výjimkou základního vzdělání).

Podívejme se nyní na výsledky podrobněji. Muži se základním vzděláním mají mezi muži nejvyšší rozvodovost (riziko rozvodu muže s jeho vzděláním klesá). Riziko rozvodu muže se základním vzděláním stoupá s rostoucím vzděláním jeho partnerky a nad extremní hodnotu se dostává v případě sňatku se ženou středoškolsky nebo vysokoškolsky vzdělanou[4]. Je to vzestup velmi strmý: pár muž základní – žena vysokoškolské vzdělání se rozvádí 2,5x častěji než manželství partnerů se základním vzděláním a dokonce téměř 5x častěji než svazek muže s úplným středním vzděláním a ženy se základním vzděláním.

Muži s neúplným a úplným středním vzděláním jsou na tom s rozvodovostí jinak. Nejméně se rozvádějí se ženami, které mají vzdělání nižší než oni, poté riziko rozpadu jejich manželského svazku stoupá (vezmou-li si ženu s neúplným a nebo vyšším vzděláním). Muži-vysokoškoláci mají opět nejnižší rozvodovost v případě sňatku se ženou se základním vzděláním. Následně jejich rozvodovost stoupá a nejvyšší je u homogamních sňatků (pár muž-vysokoškolák a žena-vysokoškolačka). Muži s vysokoškolským vzděláním zažívají rozvod nejčastěji v homogamních manželstvích. Naopak nejstabilnější vztah je pro ně s partnerkou na opačném pólu vzdělanostní škály.

Pro snadnější interpretaci výsledků pro ženy přesuňme pozornost ke grafu 2, ve kterém jsou kombinace vzdělání řazeny podle vzdělání ženy a následně podle vzdělání muže. Není překvapením, že u žen se základním vzděláním rozvodovost s rostoucím vzděláním jejich partnera klesá. Je patrné, že životní strategie těchto žen se z pohledu rozvodového chování liší od ostatních: ve srovnání s ostatními ženami se rozvádějí nejméně a zejména tehdy, jestliže jejich muži mají vyšší vzdělání než ony. Obecným rysem „ženské rozvodovosti" je však klesající riziko rozvodu s rostoucím vzděláním partnera. Ženy, jejichž partner má vysokoškolské vzdělání, se v míře rozvodovosti podobají, jejich rozvodovost je nízká

[4] Otázka s tím související, vliv rozdílu ve vzdělání manželů, je diskutována později.

Graf 2 Míra rozvodovosti manželství podle kombinace vzdělání manželského páru v letech 1980, 1991 a 2001. Řazeno podle vzdělání ženy, v ‰ [Divorce rate by education combination of the married partners in 1980, 1991 a 2001. Categorised by women's education (‰)]

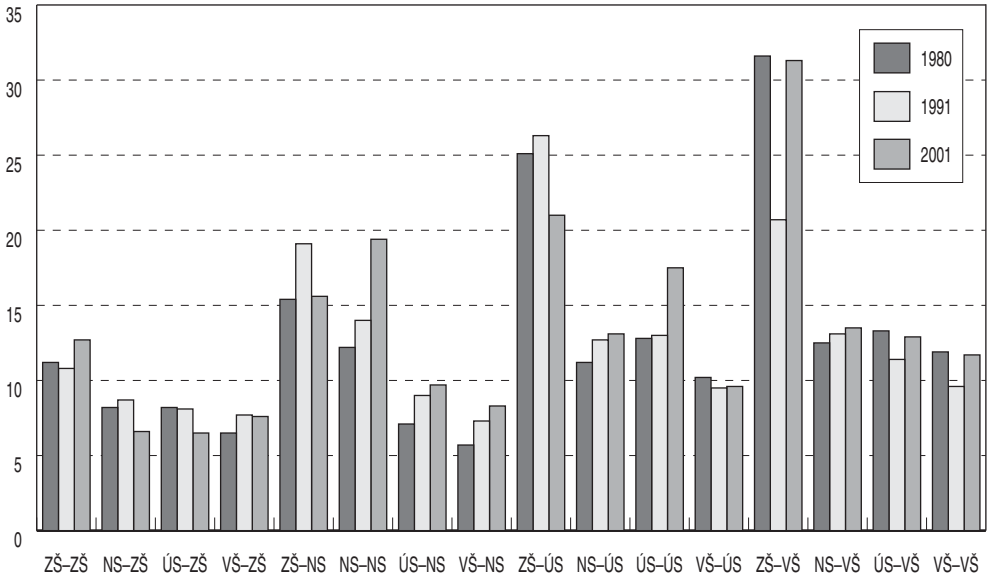

Pramen: příslušná vydání Pohybu obyvatelstva (ČSÚ); Sčítání lidu, domů a bytů 1980 (ČSÚ); Censové domácnosti, manželské páry a faktická manželství (ČSÚ); Základní informace o rodinách a domácnostech (ČSÚ); vlastní výpočet.

(základní 7,6 ‰, neúplné střední 8,3 ‰, úplné střední 9, 6 ‰ a vysokoškolské 11,7 ‰) a vždy jedna z nejnižších mezi stejně vzdělanými ženami.

Ženy se úplným středním vzděláním se opět nejčastěji rozvádějí s muži se základním vzděláním a dobrou volbou, můžeme-li to tak nazvat, jsou pro ně všichni ostatní muži (neúplné střední vzdělání a vyšší). Podobný charakter rozvodovosti najdeme i u žen s vysokoškolským vzděláním. Za zmínku stojí, že rozdíl mezi manželstvím ženy vysokoškolačky a mužem se základním vzděláním a opačně je skutečně velký, takřka tři a půlnásobný. U mužů vysokoškoláků podobné prudké změny nenajdeme – míra jejich rozvodovosti podle vzdělání partnerek je poměrně stabilní.

Homogamní manželství a rozdíl ve vzdělání manželů

Předchozí řádky již naznačovaly, že manželství, ve kterých má žena vyšší vzdělání než muž, se rozváděla mnohem častěji než manželství se vzdělanějším mužem. Manželství se ženou vzdělanější než její muž mají totiž rozvodovost 13,8 ‰ a manželství se vzdělanějším mužem 8,1 ‰. Homogamní manželství dosahují rozvodovosti nejvyšší – 17,2 ‰. Nejnižší rozvodovost mezi homogamními manželstvími mají páry vysokoškolsky vzdělaných partnerů – nejspíše zde působí i věk, neboť tito lidé se berou později a riziko rozpadu sňatku uzavřeného do určitého věku je samozřejmě nižší.

Tab. 3 Míra rozvodovosti manželství podle rozdílu ve vzdělání manželů v roce 2001, v ‰ [Divorce rate by educational differences of the partners in 2001 (‰)]

Rozdíl vzdělání	Žena vyšší	Muž vyšší
bez rozdílu (homogamní)	17,2	17,2
o stupeň vyšší	13,4	8,2
o dva stupně vyšší	17,2	7,2
o tři stupně vyšší	31,3	7,6
Celkem	13,8	8,1

Pramen: Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 2001; Základní informace o rodinách a domácnostech, vlastní výpočet.

V kontextu výše dosaženého vzdělání je zajímavý i rozbor vlivu velikosti rozdílu ve vzdělání obou partnerů, protože mezi manžely může být rozdíl ve vzdělání až tři stupně (základní – vysokoškolské). Data v tabulce 4 opět potvrzují rozdíl mezi muži a žena-

Graf 3 Vývoj podílu žen z ekonomicky aktivní populace v České republice a počtu rozvodů mezi roky 1921 až 2001 (Percentage of women in the economically active population in the Czech Republic and the number of divorces between 1921 and 2001)

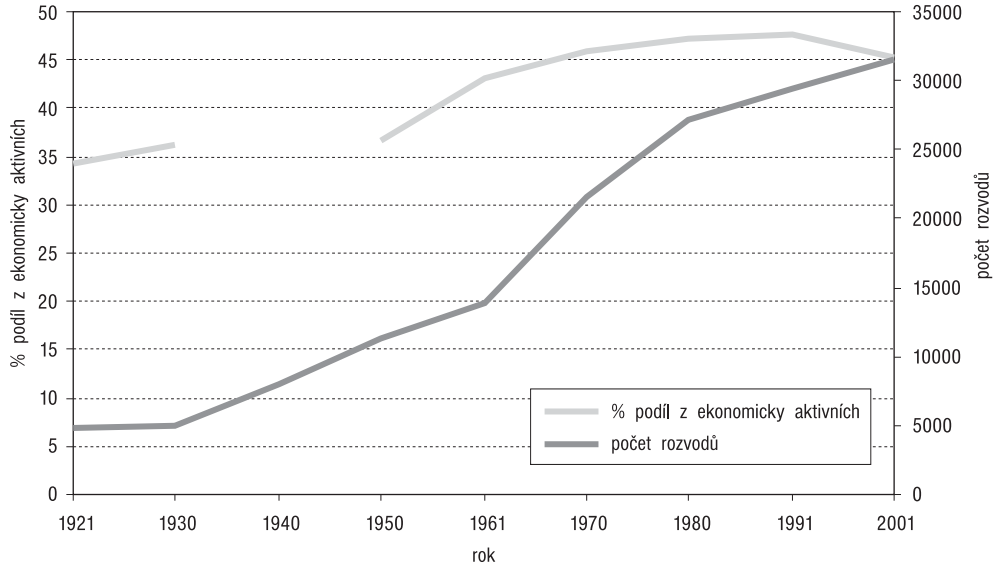

Pramen: Demografická příručka 2006, (ČSÚ).

mi: zatímco u párů se vzdělanějším mužem s rozdílem ve vzdělání rozvodovost klesne, a to téměř na polovinu oproti homogamním manželství a dále je již stabilní (zvyšující se rozdíl ve vzdělání již nadále nepůsobí), u žen naopak stoupá a v manželstvích muž základní – žena vysokoškolské vzdělání (rozdíl tří stupňů) dosahuje míra rozvodovosti prakticky dvojnásobku homogamních manželství. Pro ženy je tedy sňatek s mužem, který má nižší vzdělání než ony rizikovějším; u mužů se znovu potvrzuje, že tento vztah platí obráceně.

Diskuse a shrnutí výsledků

Vliv vzdělání na rozvodové chování je velký a současně diferencovaný pohlavím. U mužů s rostoucím vzděláním riziko rozpadu manželství klesá a nejméně se rozvádějí vysokoškolsky vzdělání muži. Rozvodovost žen je opačného charakteru – nejvíce se rozváděly ženy s vyšším vzděláním, a to přesto, že v roce 1991 nabyl průběh rozvodovosti charakteru obráceného „U“, a nejčastěji rozvod zažívaly ženy s neúplným a úplným středním vzděláním. Nejméně se tedy rozvádějí ženy se základním vzděláním a není náhodou, že jsou to zároveň ty, které jsou na trhu práce častěji znevýhodněny.

Míry rozvodovosti manželství v podrobnějším třídění podle kombinace vzdělání obou manželů ukazují na něco podobného: ta manželství, v nichž má žena vyšší vzdělání než muž se rozvádí častěji. Navíc jsou páry, ve kterých má muž nižší vzdělání než jeho manželka, s rostoucím rozdílem ve vzdělání partnerů rozvodem ohroženější a nejvyšší míry rozvodovosti dosahují manželství mužů se základním vzděláním a žen vysokoškoláček. Manželství, ve kterých má muž vyšší vzdělání než jeho žena, patří mezi nejstabilnější a rostoucí rozdíl ve vzdělání partnerů již nemá vliv na míru rozvodovosti.

V České republice jsou nejméně „rizikové“ páry se vzdělanostní hypergamií muže. Tato situace odpovídá v hrubých rysech *Beckerovu* (1981) ekonomizujícímu přístupu k rodinnému chování: nejspíše se rozvádějí ty ženy, které rozvodem mohou méně ztratit a možná i získat. Naopak ženy, pro které je rozvod relativně větší ztrátou – ať už pokles životní úrovně, standardu bydlení nebo nutností návratu na nejistý trh práce – se rozvádějí méně. Tam, kde u ženy můžeme předpokládat existenční závislost[5)] na jejím

[5)] V České republice se sociální status jedince stává homogennějším, tj. příjem začíná být více závislý na dosaženém vzdělání (empiricky se to projevuje např. stále rostoucím korelačním koeficientem mezi příjmem a vzděláním). Vzdělání tak můžeme považovat do jisté míry za indikátor příjmu *(*Matějů – Kreidl, 2000).

Graf 4 Vývoj podílu pracujících vdaných žen a hrubé míry rozvodovosti v USA v letech 1890 až 1988* (Percentage of working married women and the crude divorce rate in the United States between 1890 and 1988)
Pramen: Greenstein, 1990.

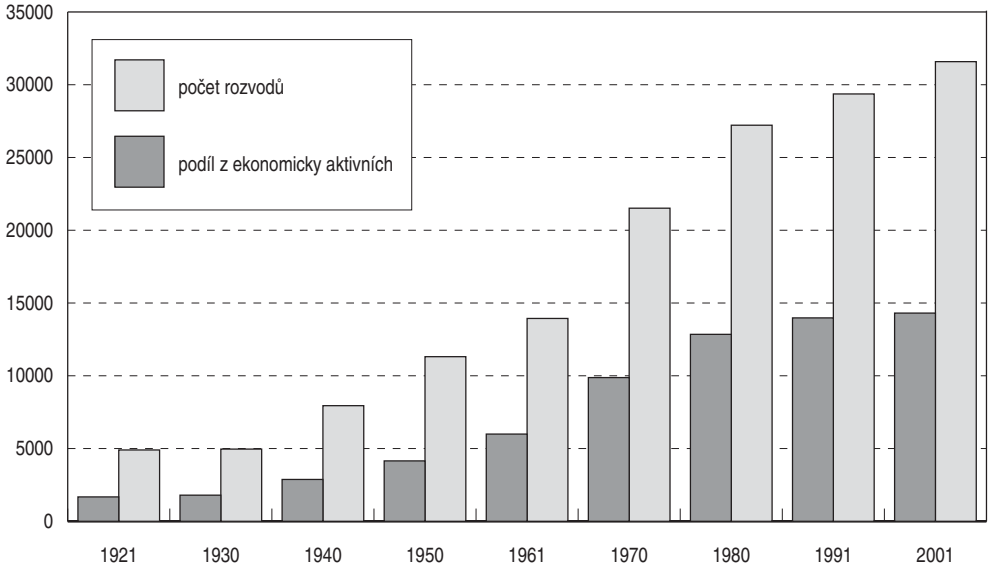

Pozn.: *Grafy 3 a 4 nejsou srovnatelné, protože data pro Českou republiku hovoří o podílu žen na pracovní síle (pracovnících národního hospodářství). Americká data uvádějí podíl pracujících vdaných žen z celkového počtu vdaných žen. Pro srovnání uvádíme srovnatelná data pro USA: v roce 1900 tvořilo placenou pracovní sílu 18 procent žen, v roce 1940 to bylo 25 procent, do roku 1980 tento podíl stoupl na 43 procent a v roce 1995 dosáhl podíl žen na pracovní síle 46 procent (Bianchi – Spain, 1996).

manželovi, vidíme jinou strategii než v případech, kde můžeme čekat ženu sebevědomější a ekonomicky soběstačnější (tj. ženu vzdělanou).

S touto skutečností souvisí i ve světě často zkoumaný a problematizovaný vztah, který najdeme mezi mírou ekonomické aktivity žen a rizikem rozvodu. Dlouhou dobu totiž existovala pozitivní souvislost mezi ekonomickou aktivitou ženy a pravděpodobností rozpadu jejího manželství. Ženy s vyšším vzděláním častěji participují na trhu práce, mohou více investovat do profesního růstu a také mohou mít vyšší plat než muž. Pro funkcionalistické teoretiky (zejména *Parsons*) bylo z hlediska rozpadu rodiny rizikovým faktorem zaměstnání vdané ženy (např. *Parsons – Bales*, 1995). Tato teorie platila zejména v padesátých letech, kdy pouze necelá čtvrtina vdaných žen ve Spojených státech chodila do zaměstnání a sňatečnost dosahovala svého maxima (*Greenstein*, 1990).

V České republice takřka všechny ženy pracují již od konce padesátých let minulého století a samotné zaměstnání žen nejspíš nikdy nebylo proměnnou přímo ovlivňující riziko rozvodu. Pro Spojené státy je to ovšem vysvětlení jednoduché a elegantní (graf 4), a proto bylo dlouho považováno za obecně platné a funkční. K rozvinutí těchto úvah pro Českou republiku by bylo na místě začlenit do analýzy ekonomickou aktivitu ženy a její vzdělání.

Vliv vzdělání na rozvodovost je skutečností známou i z jiných prací. Z uvedeného je zřejmé, že dosažené vzdělání může působit i zprostředkovaně, a to skrze vzdělání partnera a pravděpodobně také přes věk, který by mohl vysvětlit relativně nižší rozvodovost lidí s vysokoškolským vzděláním.

Závěrem můžeme konstatovat, že většina rysů, které jsme o rozvodovém chování zjistili, je poměrně stabilní, a to přesto, že demografické chování české populace a obyvatel rozvinutých zemí se v jiných proměnných poměrně rychle sbližuje. Je proto pozoruhodné, že výše zjištěné skutečnosti nepodlehly během posledních dvaceti let demografických otřesů zásadnějším změnám a v rozvodovém chování se v hrubých rysech od roku 1980 nic nezměnilo.

Literatura
Becker, G. S. 1981. *A Treatise on the Family.* Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press.
Bianchi, S. – Spain, D. 1996. *Women, work, and family in America*. Population Bulletin, 51, s. 2–46.
Censové domácnosti, manželské páry a faktická manželství. 1991. Praha: FSÚ.
Demografická příručka 2006. 2006. Praha: ČSÚ.
Goode, W. 1993. *World changes in divorce patterns*. New Haven and London: Yale University.
Greenstein, T. 1990. *Marital Disruption and the Employment of Married Woman*. Journal of Marriage and Family, 50, s. 657–676.
Hiedeman, B. et al. 1998. *Economic independence, economic status and empty nest in midlife disruption*. Journal of Marriage and the Family, 60, s. 906–943.
Kreidl, M. – Hrešanová, E. 2007. *Nová podoba rodiny a mezigenerační přenos sociálního statusu prostřednictvím porodní váhy.* Sborník z konference „Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze" na FSS MUNI v Brně, 9. – 10. 11. 2006.
Kučera, M. 1994. *Populace České republiky 1918–1991.* Praha: Česká demografická společnost.
Ono, H. 1998. *Husbands' and wives' resources and marital dissolution.* Journal of Marriage and the Family, 60, s. 674–689.
Matějů, P. – Kreidl, M. 2000. *Obnova vnitřní konzistence SES*. In Matějů, P. – Vlachová, K. a kol. 2000. Nerovnost, spravedlnost, politika. Praha: Slon.
Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů.* Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
Parsons, T. and Bales, R. 1995. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe: The Free Press.
Pohyb obyvatelstva v ČR (periodická publikace). 1981–2001. Praha: ČSÚ (FSÚ).
Příručka demografické statistiky [online]. Dostupné na: http: //www.czso.cz/cz/cisla/0/02/020100/020100.htm. 2001. Praha: ČSÚ.
Rozvodovost v ČSSR v letech 1950–1979. 1981. Praha: FSÚ.
Sayer, L. and Bianchi, S. 2000. *Women's economic independence and the probability of divorce: A review and re-examination.* Journal of Family Issues, 20, s. 219–231.
Sčítání lidu, domů a bytů 1980 ČSR. 1982. Praha: FSÚ.
Základní informace o rodinách a domácnostech v České republice získané ze SLDB 2001. 2003. Praha: ČSÚ.

Petr Pakosta

ASISTOVANÁ REPRODUKCE V LÉČBĚ NEPLODNOSTI V ČESKÉ REPUBLICE

V Evropě i České republice rodí ženy své děti ve stále starším věku. To současně znamená i zvyšování rizika neúspěšného početí. V současné době přitom přibližně 7 % všech dětí narozených v naší zemi je počato po léčbě neplodnosti a z toho 3 % za pomoci metod asistované reprodukce (AR).

Neplodnost je onemocnění, které trápí partnerské dvojice od nepaměti. První monografii o diagnostice a léčbě neplodnosti[1)] u nás napsal v roce 1926 *MUDr. František Pachner* (1882–1964), primář gynekologického oddělení státní nemocnice na Ostravsku. V této knize mj. uvádí, že na poruše plodnosti se podílejí partneři stejným dílem, a proto je třeba vyšetřovat a léčit pár souběžně. Za jednu z nejčastějších příčin snížené plodnosti považuje pohlavně přenosné choroby syfilis a kapavku. V té době bylo v Evropě nechtěně bezdětné každé 10. manželství.

Počet neplodných párů v hospodářsky vyspělých zemích pomalu narůstá, v současnosti se udává, že každé 7. manželství je nechtěně bezdětné.

Průměrný věk žen, které vyhledají pomoc v některém z center asistované reprodukce u nás, je 32 let. Fertilita žen při tom výrazně klesá po 35. roce věku. Zároveň stoupá riziko chromozomálních vad plodu.

Při současné demografické situaci představují v ČR těhotenství dosažená po léčbě neplodnosti nezanedbatelnou část všech porodů. Jak je výše uvedeno, nejméně 7 % všech dětí narozených v naší zemi je počato po úspěšné léčbě poruch plodnosti a z toho 3 % za pomoci metod asistované reprodukce.

Asistovaná reprodukce – součástí státní politiky...

Podle analýzy provedené nezávislou agenturou RAND a biofarmaceutickou společností **Ferring Pharmaceuticals, ESHRE 2006** by podpora metod AR z veřejných zdrojů mohla být významnou součástí populační politiky členských zemí EU také po finanční stránce.

Asistovaná reprodukce je nesporně nejefektivnější a nejúspěšnější metodou léčby poruchy plodnosti. Rozvoj AR dal šanci mít geneticky vlastní děti i takovým partnerským dvojicím, které by jinak tuto

[1)] Pachner, František. *O ženské neplodnosti*. Praha: Borový, 1926, 528 s.

Tab. 1 Počet porodů v ČR v roce 2006 (Number of births in the Czech Republic in 2006)

Celkový počet porodů	104 709
Z toho po AR přibližně 3 %	3 141

možnost neměly. Jako asistovaná reprodukce se označují všechny léčebné postupy a techniky, při kterých se manipuluje s gametami, tj. s vajíčky (oocyty) a spermiemi. S počátkem asistované reprodukce se většinou spojuje jméno *Louise Brown*, narozené v roce 1978 v Anglii. Louise Brown je první dítě „ze zkumavky" počaté pomocí in vitro fertilizace a embryotransferu (IVF-ET). První známé úspěšné umělé oplodnění však vykonal a popsal již v roce 1799 *John Hunter*. Vpravil tehdy sperma muže s hypospadií do pochvy ženy.

K prvnímu lidskému IVF-ET vedla dlouhá cesta. Začala v Edinburgu ve Skotsku již v roce 1968, kdy spolu začali spolupracovat vědečtí otcové Louise Brown *prof. Robert Edwards* a *prof. Patrick Steptoe*. Celých deset let intenzivní práce nakonec vedlo ke společnému úspěchu a v roce 1978 se narodilo první dítě ze zkumavky.

Od IVF-ET byly postupně vyvinuty další techniky, dnes nazývané asistovaná reprodukce. Patří mezi ně:
- GIFT – transfer gamet (spermie a vajíčka) do vejcovodu (první dítě po GIFT v bývalé východní Evropě se narodilo v Brně v roce 1982, *prof. Pilka a kol.*),
- ZIFT (PROST) – transfer zygoty (oplozeného vajíčka) do vejcovodu (pronuclear stage oocyte transfer),
- PZD – parciální narušení zony pellucidy (obalu vajíčka) – mechanické nařízntutí zony mikrojehlou,
- SUZI – subzonální inseminace, při níž se do perivitelinního prostoru oocytu zavedlo několik spermií. *Všechny čtyři výše uvedené metody se však již takřka neužívají.* Moderní a hojně využívané jsou mikromanipulační techniky AR, mezi které patří:
- ICSI – intracytoplasmatická injekce spermie, při které je pod mikroskopem zavedena jedna spermie přímo do oocytu (první dítě se po ICSI provedené *A. C. van Steirteghem* narodilo v roce 1993 v Belgii),
- AH – asistovaný hatching, mechanické, chemické či laserové narušení obalu embrya, čímž se usnadní jeho „proklubání" (poprvé publikován *Cohenem et al*. v roce 1990),
- KET – kryoembryotransfer, transfer rozmraženého embrya do dělohy,
- MESA – mikrochirurgická aspirace spermií z nadvarlete při obstrukční azoospermii (nenacházejí se žádné spermie v ejakulátu),
- TESE – extrakce spermií z varlete při azoospermii,
- PGD – preimplantační genetická diagnostika, genetické vyšetření jedné až dvou buněk embrya před jeho embryotransferem.

V České republice je v současnosti registrováno 27 center asistované reprodukce, jen v Praze jich je 7 (3 státní a 4 nestátní).

Od ledna 2007 je povinností všech center v republice vyplňovat národní registr AR, takže bude možné naše výsledky srovnávat nejen vnitrostátně, ale i s dalšími členskými státy Evropské unie.

První dítě narozené v ČR po asistované reprodukci byl chlapec. Narodil se v roce 1982 ve Fakultní nemocnici v Brně po metodě GIFT. Je to zároveň první dítě porozené s využitím této metody asistované reprodukce v bývalé východní Evropě. Porod prvního dítěte po IVF-ET v ČR následoval v roce 1984 a to rovněž v Brně. První dítě po KET se narodilo v *Ústavu péče pro matku a dítě* (ÚPMD) v Praze v roce 1995. V roce 1995 byla v Brně zavedena technika ICSI a v roce 1997 zahájen program dárcovství oocytů a embryí. Od roku 2001 se v centrech asistované reprodukce v ČR začala využívat PGD.

Celosvětovým trendem při využívání technik AR je snižování dávek vysoce čištěných gonadotropinů používaných k navození kontrolované ovariální hyperstimulace. Snižováním dávek se předchází rozvoji ovariálního hyperstimulačního syndromu, vážné zdravotní komplikace vyvolané hormonálními přípravky. Snižováním počtu zaváděných embryí do dělohy na jedno maximálně dvě embrya se snižuje riziko vícečetného těhotenství.

V ČR je zákonem povoleno darování gamet (spermií a vajíček) a darování embryí. Naopak zákon nepovoluje využití náhradní matky u partnerského páru, kde žena ze zdravotních důvodů nemůže donosit a porodit vlastní dítě.

V Praze bylo první centrum IVF založené v ÚPMD v roce 1986, ale v roce 1995 zaniklo. *Centrum asistované reprodukce* zde bylo obnoveno v rekonstruovaných prostorách a otevřeno v roce 2005. Svým vybavením odpovídá normám nejlepších evropských pracovišť. Jeho nespornou výhodou je komplexnost péče o partnerský pár s poruchou plodnosti. Tato péče vyžaduje mezioborovou spolupráci, kterou ÚPMD nabízí. Spolupracuje zde tým lékařů zabývající se léčbou neplodnosti s endokrinologem, imunologem, genetikem, diabetologem. Laboratorní zázemí umožňuje rychlou návratnost výsledků vyšetření. Součástí vyšetřování a léčby neplodnosti jsou operační a především endoskopické výkony, které se

v ÚPMD provádějí v moderně vybavených operačních sálech. Po úspěšném vyléčení neplodnosti může těhotná ve stejné budově navštěvovat poradnu a také zde porodit v péči špičkových porodníků a neonatologů.

Podle nedávného průzkumu Gallupova ústavu plných 70 % bezdětných žen starších 40 let lituje toho, že děti nemají. V případě, že žena neotěhotní po roce pravidelného nechráněného pohlavního styku, měli by se partneři obrátit na odborníky, kteří se léčbou poruch plodnosti zabývají. Prevence a včasná léčba jsou nejúčinnější metody, kterými lze předcházet poruchám plodnosti a nebo je úspěšně řešit.

Tab. 2 Výsledky AR v IVF ÚPMD za rok 2006 (The results of assisted reproduction at the IVF ÚPMD for 2006)

Počet stimulovaných cyklů	279	
Počet aspirací folikulů	276	
Počet embryotransferů	225	100 %
Celkem těhotných po ET	83	37 %
Počet kryoembryotransferů	75	100 %
Celkem těhotných po KET	32	43 %

Jitka Řezáčová

STATISTICKÁ ROČENKA ČESKÉ REPUBLIKY 2007

Český statistický úřad vydal Statistickou ročenku České republiky 2007 v rozsahu 784 stran. Ročenka v česko-anglické verzi obsahuje údaje za rok 2006 a dlouhodobé časové řady ročních ukazatelů z odvětvových a průřezových statistik. Materiál uspořádaný do 28 kapitol je doplněný grafy, kartogramy a věcným rejstříkem.

Cena publikace: 1115,– Kč
Cena CD: 550,– Kč

Objednávky tištěné publikace přijímá:

NAKLADATELSTVÍ SCIENTIA, spol. s r. o.
obchodní oddělení
Křížová 1018/6
150 05 Praha 5 – Smíchov

Prodej za hotové a objednávky CD:

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD
odbor informačních služeb
Na padesátém 81
100 82 Praha 10 – Strašnice

Bibliografie

Pocta Elišce Čáňové. Praha: SÚA, 2003, 168 s. K vydání připravila Alena Pazderová.

Sborník byl vydán k pětasedmdesátým narozeninám *PhDr. Elišky Čáňové*, historičky a archivářky, dlouholeté pracovnice Státního ústředního archivu v Praze a spolupracovnice Komise pro historickou a sociální demografii, dnes stále ještě badatelsky a publikačně aktivní autorky. Obsah tvoří 14 studií tématicky souvisejících s odborným zaměřením jubilantky, z nichž některé se také věnují historickodemografické problematice. Na konci sborníku je zařazena bibliografie prací jubilantky sestavená *Irenou Elstnerovou* a *Annou Vinduškovou*.

Úvodní příspěvek sborníku *Karla* a *Věry Beránkových* **Několik drobtů k rekatolizaci Moravy** (s. 5–15) zmiňuje dochované prameny ve SÚA v Praze týkající se dějin Moravy v pobělohorském období. Autoři přibližují pár dochovaných listů z fondu Čechy-Morava-Slezsko, které rekatolizaci na Moravě dokumentují. Jedná se o dopis jihlavského faráře Augustina Kotzauera z 4. července 1629 zaslaný olomouckému biskupovi kardinálu Františku Dietrichštejnovi o náboženských poměrech ve městě. Dále dopis budišovského faráře Jana Zimmermanna z 6. prosince 1629 informující olomouckého biskupa o situaci ve třech farnostech na Šternberském panství. List olomouckého generálního vikáře Kašpara Karase z Rombsteina z 16. prosince 1641, kterým se ukládá proboštu v Mikulově Jiřímu Ottislavovi z Kopěnic, aby s pomocí farářů sepsal nekatolíky žijící v jeho děkanátu a jeho odpověď olomouckému generálnímu vikáři z 13. března 1642. Tyto latinsky psané listiny včetně jejich českého překladu tvoří přílohu příspěvku. Zmíněný soupis evangelíků na Moravě byl organizován církevní správou. Účelem evidence byla, stejně jako u soupisu poddaných v Čechách, rekatolizace. Z této evidence se však oproti českému soupisu dochovaly jen nepatrné zbytky.

Petra Brabcová se ve svém příspěvku věnuje vybraným charakteristikám sňatečnosti, především sňatkovému věku snoubenců a jejich skladbě podle rodinného stavu na základě dat z matrik farnosti sv. Petra a Pavla v Brně (**Snoubenci podle věku a rodinného stavu v 18. století, na základě excerpce brněnských svatopetrských matrik**, s. 16–24).

Poddaní v zápisech desek zemských (s. 25–26) je název příspěvku *Pavly Burdové*, věnující se důvodům, které vedly k intabulaci poddaných do zemských desek.

Předmětem příspěvku *Ludmily Fialové* je výklad hlavních vývojových linií přirozené měny křesťanského obyvatelstva historického jádra dnešní Prahy od poloviny 17. století do roku 1800 (**Hlavní trendy demografického vývoje křesťanského obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800**, s. 27–38). Základní trendy přirozené měny křesťanského obyvatelstva Prahy byly zjištěny na základě průzkumu pražských matrik. Konkrétně byly excerpovány záznamy z farností na území Starého a Nového Města, celkem se jednalo o 26 farních obvodů. Údaje za Malou Stranu a Hradčany byly autorkou odhadnuty. Podle počtů narozených, zemřelých a sňatků se autorka pokusila odhadnout počty obyvatel Prahy v daném období.

Falsum listiny kapituly karlštejnské na Žebrákov (s. 39–59) je název článku *Libora Gottfrieda*. Účelem falsa bylo potvrdit držení vesnice Lhotka Žebrákov ze strany kapituly. Tato falešná listina vznikla až v době renesance. Jedná se vlastně o dvě listiny – listinu Jana Jindřicha z 3. září 1348 a její potvrzení v listině Karla IV. Autor doložil, že falsum je založeno na kompilaci a úpravě jiné dochované listiny. Věnoval se určení autorství, dataci falsa a také místa, kde Lhotka Žebrákov ležela a dodnes leží (ovšem název obce je pouze Lhotka). Přílohu příspěvku tvoří latinský text falsa i pravé listiny Jana Jindřicha z 13. září 1348 na darování vsi Praskolesy kapli sv. Apolináře na hradě Žebrák a její potvrzení od Karla IV. z 28. listopadu 1349.

Následuje příspěvek *Evy Gregorovičové* **Dvě demografické mapy italského Sienska** (s. 60–64). Autorka z demografického hlediska hodnotí dvě mapy z 1. poloviny 19. století uložené v Rodinném archivu toskánských Habsburků. Mapy zachycují administrativní členění Sienského státu po roce 1830 s demografickými údaji o vývoji a stavu populace z let 1814 a 1825. Mapy obsahují mj. údaje o průměrné délce života, o dětské úmrtnosti, o počtu obyvatel pracujících v zemědělství a o počtu osob schopných vojenské služby. Vedle jiných lze tedy pro poznání demografické situace Sienska v 1. polovině 19. století využít i tohoto pramene.

Pavla Horská zmiňuje ve svém příspěvku nutnost při historickodemografickém studiu dějin rodiny uplatnit poznatky historické sociologie či historické antropologie (**Archivní bádání o rodině v českých zemích mezi historickou demografií a historickou sociologií,** s. 65–72).

Jitka Křečková a *Petra Nevímová* přibližují konvolut starých map a plánů, který se po zabrání břevnovského kláštera komunisty v roce 1950 dostal do rukopisného oddělení Národní knihovny v Praze (**Konvolut map a plánů břevnovského kláštera,** s. 73–80). Příloha článku obsahuje soupis map a plánů, které zmíněný konvolut tvoří.

Možnostmi využití nejstarší českokrumlovské matriky v rámci historickodemografického studia se zabývá *Anna Kubíková* (**Nejstarší českokrumlovská matrika**, s. 81–90). Tato českokrumlovská matrika je tripartitní a zahrnuje léta 1591 až 1601. Dnes je uložena ve SOA Třeboň.

O peníze až v první řadě aneb zábavné čtení z pardubických církevních dějin (s. 91–108) je název článku *Zlatuše Kukánové*. Autorka sleduje náboženské poměry na komorním panství v pobělohorském období prostřednictvím konkrétních osudů dvou děkanů – Šimona Ludvíka Voizničovského a jeho nástupce Jiřího Kryštofa Hájka, kteří působili v Pardubicích ve 40. a 50. letech 17. století. Zatímco působení děkana Šimona Ludvíka Voizničovského proběhlo bez větších problémů, jeho nástupce se díky svým finančním požadavkům dostal do sporu s pardubickým magistrátem. Nakonec se městu podařilo všechna děkanova nařčení vyvrátit a spor byl vyřešen přeřazením děkana na faru do nedalekých Osic. I v novém působišti však tento duchovní vedl spory s místní vrchností.

Příspěvek *Eduarda Maura* **Poddanské spory v českých komorních panstvích po třicetileté válce** (s. 109–124) přibližuje charakteristické znaky poddanských stížností z pobělohorské doby. Autor zmiňuje odlišnosti při podání poddanských stížností na komorních panstvích oproti soudním přím na panstvích soukromých vrchností. Obecně platilo, že poslední instancí, k níž se poddaní světských či církevních vrchností a měst mohli odvolat, byl panovník. Jednalo se však o pouhé suplikování. Na komorních panstvích byl však panovník zároveň i vrchností. Podle komorní instrukce Ferdinanda I. z roku 1548 měli poddaní právo si stěžovat na přehmaty úředníků u české komory v Praze. Hlavním důvodem bylo zajištění dobrého ekonomického stavu na těchto panstvích. Autor se zabývá příčinami, které vedly poddané k podávání stížností a také subjekty, které tyto stížnosti podávaly. Zdůrazňuje účelovost, která se výrazně promítala do obsahu poddanských stížností, a proto je nelze pokládat za zcela objektivně informující pramen.

Činnost i obtíže, kterým byl vystaven Cesare Speciano sedmý nuncius na císařském dvoře v Praze, jenž byl blízkým spolupracovníkem Karla Boromejského a po celý svůj život se hlásil k jeho odkazu, zmiňuje *Alena Pazderová* ve svém příspěvku (**Nuncius Speciano a konvertita Lange, Příspěvek ke Specianovým vydavatelským aktivitám v prvních měsících jeho pražského působení,** s. 125–138). Nunciaturu na císařském dvoře začal vykonávat roku 1592. V tomto roce došlo ke konverzi ke katolictví doktora univerzity ve Wittemberku Johanna Langa, rodáka z Havelbergu. Jeho zřeknutí se luteránství bylo právě z iniciativy nuncia Speciana zveřejněno rovněž tiskem. Následujícího roku pak byl vydán spisek obsahující životopis uvedeného konvertity, opět z iniciativy nuncia. Lange se stal nunciovým chráněncem a skončil jako kanovník ve slezském Hlohově.

Sociálními a rodinnými strukturami poddaného obyvatelstva na panství Frýdlant a Liberec a jejich odlišnostmi se zabývali *Dana Štefanová* a *Marcus Cerman* (**Zur Defferenzierung der Ländlichen Sozial- und Familienstrukturen: die Herrschaften Frýdlant und Liberec, 1651–1654**, s. 139–149). Autoři vycházeli z údajů ze soupisu obyvatel podle víry z roku 1651 a berní ruly z roku 1654 pro uvedená panství. Dospěli k závěru, že vstup do manželství nebyl ve Frýdlantu a Liberci vázán držbou majetku. Sociálně-ekonomické rozdíly mezi těmito panstvími nebyly zřetelně odlišné, ale rozdílné výsledky byly zjištěny u sňatkového chování a rodinných struktur.

Poslední příspěvek *Alice Velkové* nese název **Složení obyvatelstva podle věku a rodinného stavu na počátku 19. století (Analýza registru daně z hlavy sepsaného na panství Šťáhlavy u Plzně**, s.150–162). Autorka využila seznam obyvatelstva k předpisu daně z hlavy, který byl veden na západočeském panství Šťáhlavy v letech 1816, 1820, 1822 a 1824. Tento pramen je dnes uložen v SOA v Praze. Soupis obsahuje nejen poddané, ale veškeré obyvatele panství. Konkrétně byl analyzován rok 1820. Pro vlastní analýzu byly vybrány 4 lokality z daného panství – centrum panství Šťáhlavy, městečko Starý Plzenec a dvě vesnice Sedlec a Lhůta. Zde stálo celkem 281 domů a 476 domácností. Autorka sledovala průměrný počet osob připadajících na jeden dům a na jednu domácnost, dále strukturu zdejších domácností. Pro analýzu věkového složení a rodinného stavu využila údajů z rekonstrukce rodin. Také věnovala pozornost čelední službě – významné etapě v životě jednotlivce, která zahrnovala dobu mezi dětstvím a uzavřením manželství. Doložila, že pro vstup do manželství nebyla podmínkou držba usedlosti ze strany muže.

Sborník má pěknou grafickou úpravu a byl vydán v počtu 250 výtisků.

Petra Berrová

Historická demografie 30. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006, 296 s.

Obsahem již 30. svazku sborníku Historická demografie je šest studií. V oddíle Kronika je vzpomenuto českého archiváře *Miloslava Bělohlávka*, dlouholetého pracovníka městského archivu v Plzni, jehož odborný zájem se soustředil zejména na dějiny rodného města, a to od středověku až po počátky průmyslu a průmyslové společnosti v Plzni. Zaměřoval se i na politické a kulturní dějiny, a

na studium sociální a socioprofesní skladby obyvatelstva. Od počátku spolupracoval s *Komisí pro historickou demografii* a autorsky přispěl do sborníku Acta demographica IV.

První studie *Antona Tantnera*, vycházející z jeho disertační práce, přibližuje průběh soupisu obyvatelstva a číslování domů v roce 1770 v českých zemích (**Durch die böhmischen Dörfer. Die Seelen-konskription und Hausnummerierung von 1770 in Böhmen, Mähren und Schlesien**, s. 5–30). Hlavním cílem tohoto soupisu obyvatelstva bylo vytvoření nového rekrutního systému, který měl potencionálně zavazovat všechny mužské křesťanské poddané k branné povinnosti. Z vojenských důvodů se proto zaznamenávalo u křesťanských mužů podstatně více údajů než u křesťanských žen. Vedle sčítání obyvatelstva si provádějící důstojníci měli všímat sociálních poměrů v konskripci podléhajících zemích a předkládat o tom nadřízeným zprávy formou Politických poznámek. Prostřednictvím těchto poznámek získáváme informace mj. o hygienických či bytových poměrech v českých zemích. Současně se soupisem obyvatelstva bylo prováděno číslování domů.

Druhá studie autorů *Kláry Woitschové, Jiřího Woitsche* a *Michala Řezníčka* nazvaná **Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle Soupisu židovských rodin z roku 1793**, s. 31–66, se věnuje migraci Židů – tématu v naší historické demografii dosud soustavněji neprobádanému. Ve sledované době byli Židé pokládáni majoritní společností nikoli za náboženskou, ale za etnickou skupinu. Během 18. století bylo na území Čech pořízeno celkem šest konskripcí, a to v letech 1723–1724, 1729, 1783, 1793–1794 a 1811. První soupis Židů v letech 1723–1724 byl vyhotoven z podnětu židovské komise (Commisio in rebus Judaeorum), která začala pracovat od roku 1714 při českém místodržitelství a české komoře. Po jejím zrušení (1781–1783) přešla správa židovských komunit v Čechách na české gubernium. Mezi hlavní úkoly židovské komise patřilo vedle zhodnocení početního růstu židovské populace v Čechách, především navrhnutí opatření k redukci či k úplnému vypovězení Židů z Čech. Nakonec byl z jejího popudu vydán v roce 1726 tzv. familiantský zákon, jehož podstatou byla zásada, že inkolát v zemi získaly v září 1726 pouze ženaté nebo ovdovělé osoby, které měly děti a pouze jejich nejstarší synové se pak směli oženit v Čechách, totéž platilo na Moravě. Rodiny, kde se narodily pouze dcery, byly propříště považovány za „vymřelé" a dívky se směly vdát jen do ciziny. Společným cílem všech těchto opatření bylo udržet numerus clausus židovských rodin v Čechách a na Moravě. Zmíněné soupisové materiály jsou dnes uloženy v Národním archivu v Praze a jsou soustředěny do samostatné archivní sbírky, doprovodný aktový materiál se nachází ve fondu České gubernium. Autoři konstatují, že tento soubor ojedinělých a unikátních pramenů dosud nebyl v rámci demografického výzkumu vůbec využíván. V současné době je Národním archivem v Praze vydávána edice Soupisu židovských rodin z roku 1793, který je v příspěvku přiblížen. Autoři vedle charakteristiky pramene postihujícího přítomné židovské obyvatelstvo, přibližují trendy a typologii geografické mobility Židů, kteří žili vyjma Prahy na území celých Čech. Mobilita židovského obyvatelstva byla sledována z hlediska pohlaví osob, jejich postavení v rodině či domácnosti, i z hlediska jejich povolání. Základem analýzy se stal ze Soupisu získaný vzorek 7378 osob, které se v roce 1793 nacházely dlouhodobě či trvale mimo svoji původní lokalitu. Uvedený vzorek představoval téměř jednu pětinu z celkového počtu téměř 40 tisíc Soupisem zaznamenaných Židů.

Studie *Věry Kalouskové* podává mikrohistorický pohled na demografický vývoj východočeské lochenické farnosti (**Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784–1900**, s. 67–143). Na základě údajů získaných excerpcí matrik přibližuje studie přirozenou měnu obyvatelstva lochenické farnosti, kterou tvořily vesnice Lochenice a Předměřice nad Labem. Zjištěné výsledky autorka konfrontovala s celozemských populačním vývojem. Vedle přirozené měny se věnovala také migracím obyvatelstva spojeným s uzavřením sňatku či výskytem nemanželských porodů nebo příčinám úmrtí tamních obyvatel.

Demografický vývoj Žitenic v 19. století (s. 145–194) je název příspěvku *Markéty Vaňkové*. Obec Žitenice leží jen tři kilometry severovýchodně od Litoměřic a ve sledované době zde žil vysoký podíl německého obyvatelstva. Autorka se věnovala zachycení hlavních rysů populačního vývoje farnosti v letech 1800 až 1899. Svá zjištění konfrontovala s celozemskou situací a s výsledky studií zachycujících populační vývoj Budyně nad Ohří, Ústí nad Labem a Domažlic. Vysoký podíl německého obyvatelstva se podle autorky projevil především ve zvýšené úrovni mimomanželské plodnosti, v nižší intenzitě porodnosti a ve vyšším průměrném věku při prvním sňatku oproti lokalitám s převažujícím obyvatelstvem české národnosti.

Příspěvek *Mariky Poulové* (**Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století**, s. 195–218) vychází z excerpce záznamů z rodových katastrů dané farnosti, které byly vyšebrodskými mnichy vedeny jako indexy k matrikám. K zachycení sňatečnosti ve venkovském prostředí 19. století bylo využito metody rekonstrukce rodin a agregativní metody. Autorka se zaměřila na sňatkový věk snoubenců podle rodinného stavu, dále na délku vdovství či na teritoriální původ osob vstupujících do manželství. Zjištěné hodnoty porovnávala

s publikovanými výsledky, případné vývojové změny dokládala konfrontací s výsledky historickodemografických studií pro 18. století.

Sborník uzavírá studie *Ludmily Fialové*, která sledovala populační vývoj křesťanského obyvatelstva Prahy v období od ukončení třicetileté války do konce 18. století (**Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650–1800 na základě matrik**, s. 219–276). Příspěvek je založen na rozboru pražských farních matrik. Na základě získaných agregovaných dat byly zachyceny dlouhodobé trendy ve vývoji přirozené měny křesťanského obyvatelstva Prahy. Vedle sňatečnosti, porodnosti a úmrtnosti byla sledována i sezónnost těchto demografických událostí během dvou vybraných období (1661–1680 a 1731–1780). Studie rozšiřuje naše znalosti o populačním vývoji pražského obyvatelstva v 17. a 18. století. Autorka v závěru konstatuje, že pro další studium je třeba jmenovitá excerpce dat farních matrik, která je však časově velmi náročná, navíc určitou překážku představuje mobilita pražského obyvatelstva.

Sborník zakončují recenze o naší i zahraniční literatuře, je zde také podána informace o edici Soupisu židovských rodin v Čechách z roku 1793, který se dochoval pro všech 16 tehdejších českých krajů včetně Prahy.

Petra Berrová

Population, 2007, roč. 62, č. 1. Vydává INED, Paris.

Do šedesátého druhého ročníku vstupuje nejstarší demografický časopis na světě ve zcela jiné podobě. Změnil svoji „vizáž" a podstatně se modernizoval. Má novou barevnou obálku, včetně stejnobarevného grafického řešení titulků a záhlaví uvnitř čísla. Používá jiného typu písma a je rovněž tištěn na kvalitnějším, křídovém papíře. Tyto změny vedou ke zřetelnějšímu a příjemnějšímu čtení.

Druhou novinkou tohoto ročníku je přechod od vydávání dvouměsíčníku ke čtvrtletníku. Redakce tak přistupuje k praxi většiny vědeckých časopisů, přičemž zdůrazňuje, že v počtu článků a stránek zachová úroveň předcházejících ročníků.

Tyto novinky ve formální podobě provází i inovace v obsahu. Číslo otevírá oddíl věnovaný debatě o budoucnosti demografie. K úvodní stati *D. Tabutina* z Lovaňské katolické univerzity, prezentované na 25. mezinárodním populačním kongresu v Tours – **K jaké(ým) demografii(ím): Trumfy, slabosti a vývoj disciplíny v padesáti letech** (s. 15–32) diskutují *G. Caselli* a *V. Agidi* (Université de Roma La Sapienza) – **Nutnost multidisciplinárního sbližování** (s. 33–37), *D. Courgeau* a *R. Franck* (INED Paris, Université catholique de Louvain) nazvali příspěvek **Demografie, konstituovaná věda, nebo na cestě ke konstituování? Náčrt programu** (s. 39–45), následují články: *J. Hobcraft* (Université de York) – **Pro zlepšení našeho porozumění demografickému chování** (s. 47–51), a *J. Hoem* (Institut Max Planck pour la recherche demographique Rostock) – **Demografie dnes a zítra** (s. 53–56). I bez podrobnějšího popisu obsahu je již zřejmé v jakém prostoru a na jaká témata autoři diskutují. Tuto diskusi pak doplňují materiály **Vývoj počtu interrupcí ve Francii mezi roky 1976–2002** (*C. Rossier – C. Pirus*, s. 57–90) a **Tabulky typu úmrtnosti Spojených národů z roku 1982: úvahy nad jejich aplikací v rozvojových zemích** (*Z. Zhao*, s. 91–120)

Druhá část zahrnující výsledky výzkumu je souhrnně nazvána Využívání dat ze sčítání k rozsahu mobility a „druhých domovů". Zde je možné se seznámit se statěmi **Renovované francouzské sčítání a studie mobility** (*J. L. Pan Ke Shonú*, s. 123–141), **Interregionální toky migrací ve Francii za posledních padesát let** (*B. Baccaini*, s. 143–160), **Druhé domovy ve Španělsku: sociodemografický a teritoriální profil** (*J. A. Modenes – Cabrerizo*, *J. Lopez Colás*, s. 161–177).

Text doplňují dva bibliografické oddíly Ekonomie a populace: výchova, práce a rozhodování domácností a Rozprava o demografii: analýza a syntéza, kde je recenzováno celkem 11 publikací.

LP

Redakční rada Demografie děkuje ing. Miroslavu Šimkovi za jeho práci v redakční radě, kterou ukončil v souvislosti s odchodem do důchodu a uzavřením své pracovní aktivity v Českém statistickém úřadu.

Jiřina Růžková, předsedkyně redakční rady